זכרונות

און

איבערלעבענישן

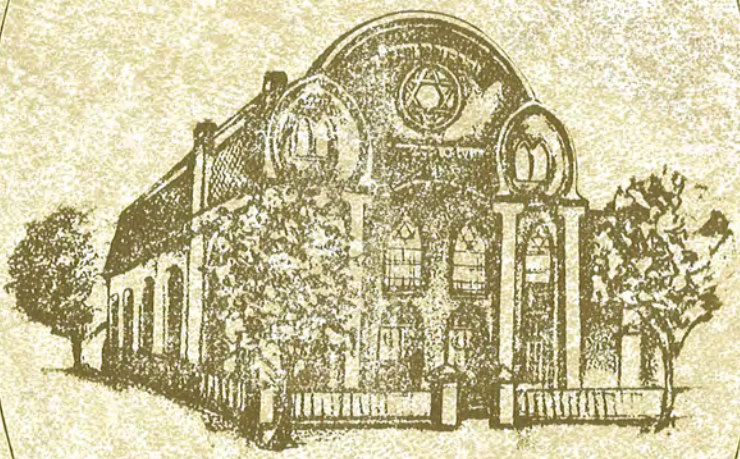

פון די

חורבן יאהרען

זכרונות

און

איבערלעבענישען

זכרונות

קאַפּיטלען זכרונות פון די טראַגישע יאָרן
פון דער צווייטער וועלט מלחמה
וואָס האָט אַ שייכות צו ברעזנא

געשריבען ביי
הרה״ח ר׳ סענדר דייטש שליט״א

■

געשריבען ביי
הרה״ח ר׳ [illegible] שליט״א

אַרויסגעגעבען דורך
״איגוד יוצאי ברעזנא״

י׳ סיון תשנ״ה
(ביום היאָרצייט לקדושי ברעזנא הי״ד)

Copyright 1995

דער קונטרס איז צו באקומען ביי:
"איגוד יוצאי ברעזנא"

IGUD YOTZEI BREZNA
1563 42nd Street
Brooklyn, N.Y. 11219
718-436-0659

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

דפוס רעגיסטער
REGISTER LITHOGRAPHERS
(212) 206-0690

בעזהשי״ת

אַריינפיר

עס איז איצט געוואָרען פופציג יאָר פונעם סוף פון דער צווייטער וועלט מלחמה, אין וועלכער דער רוב רובו פון איראָפּעאישען אידענטום און אלפים ורבבות קהילות הקודש זענען ליידער אַזוי גרויזאַם און אכזריות׳דיג פאַרשניטען געוואָרען. ובתוכם אונזער קהילה קדושה ברעזנא צוזאַמען מיט אירע איינוואוינער, מענער און פרויען, קינדער און אַלטע לייט, רבנים וכלי קודש, חסידים ואנשי שם, און סתם בעלי בתים הי״ד.

אויף דער בקשה פון עטליכע לאַנדסלייט האָבען מיר באַשלאָסען אַרויסצוגעבען אַ קונטרס מיט געוויסע עפיזאָדען און פּאַסירונגען פון די חורבן יאָרען וואָס האָבען אַ שייכות צו ברעזנא. כאָטש בעצם וואָלט זיך געפּאַסט אַז עס זאָל באַשריבען ווערען ווי וויט מעגליך די געשיכטע פון דער אייגענאַרטיגער קהילה ברעזנא, אַ שטעטל וואָס איז געווען אַ שם דבר אין דער מדינה און האָט גע׳שמ׳ט מיט אירע רבנים ותושבים נכבדים. אָבער צו דעם פאָדערט זיך אַן אויספירליכע אַרבעט, און ביים איצטיגען מאָמענט איז דאָס נישט מעגליך צו באַווייזען. ואי״ה עוד חזון למועד, ביי דער קומענדיגער געלעגענהייט.

פונדעסטוועגען וועלען מיר דאָ אָנגעבען על כל פנים ראשי פרקים פון דער התייסדות פון דער קהילה קדושה ברעזנא אין קורצע ווערטער.

אונזער שטעטל ברעזנא וואָס געפינט זיך אין די קאַרפּאַטען בערג צווישען דער שטאָט אונגוואַר און דער פּוילישער גרענעץ, האָט זוכה געווען אַרויסצוגעבען פון זיך באַרימטע פערזענליכקייטען אויף אַלע געביטען. כאָטש אין געביט פון קאַרפּאטאָ רוס, און אוודאי אין גאַנץ אונגאַרן בכלל, זענען געווען גאָר אַ סאַך גרעסערע קהילות ווי אונזער שטעטל ברעזנא, פאָרט איז ברעזנא געווען באַוואוסט אַלס אַ חסידיש לעבעדיג און שעפּעריש שטעטל.

די קהילה איז נתייסד געוואָרען מיט אַרום 250 יאָר צוריק – לויט ווי עס איז געוואָרען פאַרנאָטירט דורך הרב החכם הכולל ר׳ שמואל לייב שטייגער ז״ל, – וועלכער האָט פאַרשריבען די התייסדות והשתלשלות

זכרונות

הקהילה. די ערשטע תושבים זענען געווען אידען וואָס זענען געקומען פון דער שכנות׳דיגער גאַליציע. אָבער אין גאָר אַ קורצער צייט האָט זיך די קהילה שטאַרק אַנטוויקלט און געווארען איינע פון די שענסטע קהילות אין דעם גאַנצען מחוז.

די קהילה קדושה ברעזנא האָט זיך באַרימט מיט דער שיינער שוהל וואָס איז געבויט געווארען דורך די בני הקהילה, וועלכע האָבען אויפגעבויט די שוהל מיט די אייגענע הענט. עס ווערט דערציילט אַז דער הייליגער ערשטער בעלזער רב הגה״ק רב שר שלום זצוק״ל איז אַמאָל דורכגעפארען ברעזנא און ער האָט געדאַוועט אין דער שוהל. דער בעלזער רב האָט געזען אַז די שוהל האָט נאָך נישט קיין פאָדלאָגע, האָט דער בעלזער רב געזאָגט בדרך צחות צו די מתפללים: די גמרא זאָגט ״עתידין בתי כנסיות שבחוץ לארץ שייקבעו בארץ ישראל״, מסתמא מיינט דאָס אַז די בתי כנסיות פון חוץ לארץ וועלען צוזאַמען מיט די מתפללים אויפגעהויבען ווערען און אַזוי וועלען זיי אַריבערגעפירט ווערען קיין ארץ ישראל. וואָס ווען אָבער זיין אויב עס איז נישטאָ קיין פאָדלאָגע אין דער שוהל, וועלען דאָך די מתפללים בלייבען ווען די שוהל וועט אויפגעהויבען ווערען...

די ברעזנער אידען האָבען פאַרשטאַנען דעם רמז, און באַלד אויף צו מאָרגענס זענען אַוועק אין די וועלדער און האָבען אויסגעשניטען ביימער צו מאַכען דערפון אַ האָלצערנעם פוסען־באָדן!

מיט יאָרען שפעטער איז די שוהל איבערגעבויט געווארען און איז געווען אַ פראַכטפול שיינע שוהל.

ברעזנא האָט אויך געהאַט אַ קלויז וואָס איז געבויט געווארען בעצת קדשו פון הייליגען דברי חיים מצאַנז זי״ע און פון ליסקער רב הגה״ק בעל אך פרי תבואה זי״ע. שפעטער איז אויך אויפגעבויט געווארען דאָס חסידישע בית המדרש. אומעטום איז געווען בוקע דער קול תורה ותפלה.

דער ערשטער רב אין ברעזנא איז געווען הגאון הצדיק רבי אברהם ברוידי זצ״ל בעמח״ס ״פרי החג״. ער איז געווען רב אין ברעזנא פון שנת תרל״ב ביז תרמ״ב. ומנוחת כבודו אין ברעזנא. די מצבה פון ערשטען ברעזנער רב איז גוט אויפגעהיטען געווארען, און נאָך היינט זעט מען די מצבה אויפ׳ן בית החיים. [זיין זון איז געווען דער קאליווער רב הגאון הצדיק רבי מנחם בראדי זצ״ל, בעהמ״ס ״באר מנחם״, וועלכער פלעגט

זכרונות

כמעט יעדעס יאָר אין די טעג פון חודש אלול קומען קיין ברעזנא להשתטח על קבר אביו הקדוש].

נאָך אים איז אויפגענומען געוואָרען אַלס רב אין ברעזנא הגאון הצדיק רבי יואל צבי ראטה זצ״ל, בעהמח״ס ״בית היוצר״, וועלכער איז געווען פריער רב אין בערעטי־אִיפאָלו. פון ברעזנא איז ער אַוועק קיין חוסט.

דערנאָך איז אויפגענומען געוואָרען פאַר רב אין ברעזנא הגאון הצדיק רבי שלום שרייבער־סופר זצ״ל, אַ זון פון נאַנאַשער רב הגאון הצדיק רבי ישראל אפרים פישל סופר זצ״ל, בעהמח״ס ״אפסי ארץ״. נסתלק ביום כ״ג אדר תרפ״ט, ומנוחת כבודו בברעזנא.

נאָך אים איז געוואָרען רב בנו בכורו הגאון הצדיק רבי צבי הירש סופר־שרייבער זצ״ל הי״ד, וועלכער האָט מכהן געווען ברבנות אין ברעזנא ביז צו דער דעפאָרטאַציע.

לצידו פון רב איז געווען דיין ומו״צ אין ברעזנא דער ברודער פון רב הגאון הצדיק רבי יהושע סופר־שרייבער זצ״ל, וועלכער איז אויך געווען אַן איידעם פון זיין ברודער דער רב זצ״ל. רבי יהושע זצ״ל האָט אָנגעפירט אויך מיט אַ ישיבה. אין די לעצטע יאָרען איז אויפגעבויט געוואָרען אין ברעזנא אַ שיינער בנין פאַר דער תלמוד תורה, וואָס האָט אַנטהאַלטען פיר חדרים. די תלמוד תורה איז געבויט געוואָרען דורך דער הילף פון אַן אַמעריקאַנער נדבן שטאוב אַן אִפשטאַמיגער פון ברעזנא.

אין ברעזנא זענען געווען תלמידי חכמים, חסידים ואנשי מעשה, חכמים ונבונים, סוחרים און בעלי צדקה אויף אַ גרויסען פאַרנעם. און בכלל איז דאָס שטעטל געווען אַ שפרודעלדיג און לעבעדיג שטעטל. די קהילה איז געפירט געוואָרען אויף אַ גוט אִרגאַניזירטען אופן. צו דער קהילה אין ברעזנא האָבען באַלאַנגט מער ווי פופציג דערפער פון גליל, וואָס אויך דאָרט האָבען געוואוינט אנשים חשובים ומפורסמים.

אַ סאַך רבנים ואדמו״רים מפורסמים מיט אַ וועלטס נאָמען פלעגען קומען אויף שבתים אִדער סתם שיינע זמנים אין יאָר קיין ברעזנא. אין ברעזנא האָבען אַ געוויסע צייט געוואוינט רבי׳ס און שיינע אידען, ווי למשל דער הוסאַקאָווער רבי זצ״ל, אַן אייניקל פון הרה״ק בעל ישמח משה זי״ע; הרה״צ רבי אלי׳ רובין זצ״ל, אַ ראָפשיצער אייניקל; און אַנדערע. – אָבער דאָס פאָדערט זיך צו באַשרייבען באַזונדער.

זכרונות

דאָס שטעטל ברעזנא האָט אויך מיטגעמאַכט ליידער זייער שווערע צייטן. ביי אַלע פּאָליטישע איבערקערעניש‌ען האָבן די אידן אין ברעזנא געליטן פון פאַרשידענע אַרויסטריטן און איבערפאַלן קעגן אידן. אָבער די גרעסטע צרות האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט איבער די אידן אין ברעזנא און אין דער אומגעגנט אין די ביטערע יאָרן פון דער צווייטער וועלט מלחמה, וואָס דעמאָלט האָט די קהילה קדושה אין ברעזנא געטרונקען מכוס התרעלה עד תומה.

פונדעסטוועגן האָבן די אידן אין ברעזנא אַרויסגעוויזן גרויס איבערגעגעבנקייט און מסירות נפש צו העלפן פאַר אידן פון דער פרעמד, ובעיקר פאַר פּליטים וואָס האָבן געמוזט זיין נע ונד, און האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין ברעזנא. די ברעזנער אידן האָבן זיך איינגעשטעלט און האָבן געהאָלפן פאַר די דאָזיגע אומגליקליכע פּליטים. אַביסל פון די ליידן און פון די מסירות נפש׳דיגע מעשים פון ברעזנער אידן ווערט טאַקע באַשריבן אין די ווייטערדיגע עמודים.

אין די לעצטע יאָרן קומען מיר זיך צוזאַמען אין טאָג פון דער יאָרצייט נאָך די קדושי ברעזנא וואָס איז נקבע געוואָרן אויף י׳ לחודש סיון, אין דעם בית המדרש "אפסי ארץ קהל ברעזנא" אין באָראָ פּאַרק, וואָס ווערט אָנגעפירט דורך הרה"ג ר׳ שלום ניישלאָס שליט"א, אַן אייניקל פון לעצטען ברעזנער רב הגאון הצדיק רבי צבי סופר זצ"ל הי"ד, וואו עס ווערט אָפּגעהאַלטן די יאָרצייט נאָך די קדושי ברעזנא והסביבה.

ווי געזאָגט אין אָנפאַנג פאָדערט זיך צו באַשרייבן די געשיכטע פון ברעזנא אויף אַ פאַסיגען און אויספירליכען אופן, אָנגעבענדיג פאַרשידענע איינצעלהייטן פון דער נישט־ווייטער פאַרגאַנגענהייט, אָבער דאָס וועט דאַרפן געטאָן ווערן ביי אַ צווייטער געלעגענהייט. דאָ דרוקן מיר עטליכע עפּיזאָדען פון די ביטערע מלחמה יאָרן, וואָס איז פאַרשריבן געוואָרן דורך ידידינו הרב החסיד ר׳ סענדר דייטש שליט"א, און זאָל דאָס דינען אַלס אַן אָנהויב.

ויה"ר שיקויים במהרה שמחנו כימות עיניתנו שנות ראינו רעה ונזכה בקרוב לגאולת עולם.

בחודש סיון תשנ"ה.

איגוד יוצאי ברעזנא

דער קליינער יתום אפרים

דער גרויסער אומענדליכער חורבן וואָס אונזער דור האָט מיטגעמאַכט בעוה"ר האָט צו זיך נישט קיין גלייכען אין דער גאַנצער מענטשליכער געשיכטע. וויפיל מען האָט אַלץ געשריבען און וויפיל מען וועט נאָך שרייבען אין די צוקונפטיגע דורות, וועט דאָס אַלעס נישט זיין מער ווי אַ טיפּה מן הים פון די יסורים און ליידען וואָס אידן האָבן נעבעך געליטען אין די שנות הזעם פון היטלער־חורבן.

ימ'ען אידיש בלוט זענען פאַרגאָסען געוואָרען. גאַנץ אייראָפּע איז געווען איינגעווייקט אין אידיש בלוט. 6 מיליאָן קדושים וטהורים האָבן די רשעים ימח שמם וזכרם אכזריות'דיג אומגעבראַכט. אָן אַ שיעור טויט־פאַבריקען זענען אויפגעשטעלט געוואָרען אויף אומצוברענגען אידען.

נאָך נישט געווען אין דער מענטשליכער געשיכטע, אַז באַשעפענישען אין מענטשליכע געשטאַלטען זאָלן זיך ברעכן די קעפּ אויסצוטראַכטן פאַרשידענע ערפינדונגען, וויאַזוי שנעלער און גיכער צו הרג'ענען און אומברענגען מענטשן. דאָס דייטשע "הערען פאָלק" ימח שמם וזכרם; די "וויסענשאַפּטלער" און ערפינדער פון דער "העכערע דייטשע ראַסע" - פאַרשאָלטען זאָלן זיי זיין אויף אייביג לעולמי עד – האָבן אַריינגעלייגט זייער גאַנצע וויסענשאַפּט און "חכמה" אויף צו פּראָדוצירען בעסערע און מער עפעקטיווע גאַז־קאַמערן, אויף צו פאַרגאַזען אידן; מענער, פרויען, יונגע און אַלטע, זקנים און קראַנקע, פּיצלעך אידישע קינדער. ה' ינקום דמם!

די דייטשע מערדער ימ"ש צוזאַמען מיט זייערע אַרויסהעלפער פון פאַרשידענע אַנדערע פעלקער און נאַציאָנאַליטעטן, האָבן זיך ערגער באַנומען צו די אידען ווי בלוט־דורשטיגע חיות רעות וטורפות.

אַלע האָבן זיי זיך מיט סאַדיסטישער הנאה געפרייט און געהאָלפן אומברענגען אידישע קינדער. נישט געווען קיין חילוק צווישן זיי פּאָליאַקען, אוקראַאינער, מאַדיאַרן, רומענער, סלאָוואַקען, ליטווינער, ווייס־רוסען, שוואָבען, און אַנדערע. אַלע האָבן זיי צוגעהאָלפען פאַר די

דייטשען צו מאָרדען און פאַרטיליקען אידען.

יאָרן־לאַנג האָט אָנגעהאַלטן די אויסראָטונג פון אייראָפּעאישען אידענטום. גאַנצע מדינות זענען חרוב געוואָרען. גאַנצע אידישע שבטים אויסגעריסען געוואָרען. אידישע משפחות זענען אויסגעראָטעט געוואָרען, רח"ל. נישט געבליבען קיין זכר פון אַ סך משפחות מיוחסות בישראל. געבליבען זענען בלויז געציילט ממש. אחד בעיר ושנים ממשפחה.

די וואָס זענען יאָ לעבן געבליבן און ניצל געוואָרן בחסדי הבורא יתברך שמו, איז יעדער איינער ניצל געוואָרן בדרך נס. ווארים דער רשע היטלער ימח שמו, דער צורר ישראל, ביקש להשמיד ולהרוג ולאבד את כל היהודים מנער ועד זקן טף ונשים, נאָך מער ווי המן הרשע בשעתו. זיין פּלאַן איז געווען, אַז עס זאָלן מער נישט זיין קיין אידן. "אַ איד וועט מען קענען זען נאָר אין אַ מוזעאום"ז - האָט געזאָגט היטלער הרשע ימשו"ז.

יעדער איינער וער עס איז ניצל געוואָרן, קען דערציילען מעשיות און פּאַסירונגען וואָס זענען מסמר שערות אנוש. די מענטשליכע פּאַנטאַזיע איז אפילו נישט בכח אויסצופּאַנטאַזירען אַזעלכע ביטערע פּאַסירונגען אין דער פּאָרם פון לעגענדעס, וואָס טויזענט מאָל אַרגערע און שרעקליכערע האָבן פּאַסירט ליידער אין מציאות אין יענע שנות הזעם.

אין די ווייטערדיגע שורות ווילען מיר איבערגעבן אַן איינציגע פּאַסירונג, אַ טרויעריגע און טראַגישע פּאַסירונג, וואָס איז זיך פּאַרלאָפּען מיט אַ אינגעל פון פוילן, פון מזרח־גאַליציע, וועלכער איז געבליבן אַ קיילעכדיגער יתום, און האָט זיך דורך פּאַרשידענע אויסער־געווויינליך שווערע דרכים פּאַרוואַלגערט קיין ברענזא, וואָס האָט דעמאָלט באַלאַנגט צו אונגאַרן. וואָס עס האָט פּאַסירט מיט דעם דאָזיגען יונגען יתומ'ל.

* * *

עס איז געווען אַ שווערער ווינטער אין שנת תש"א. אפילו אין די מזרח אייראָפּעאישע מדינות, וואו מען איז געוואוינט צו גרויסע קעלטן, איז דער ווינטער פון תש"א געווען אַ ביטערער ווינטער. די פרעסט און שנייען האָבן אָנגעהאַלטן וואָכן און חדשים. די טיפע שנייען אויף די

קאַרפאַטן בערג, וועלכע דינען אַלס גרענעץ צווישען אונגאַרן און פוילן האָבן אָנגעוואָרפען אַן אימה אויף די מענטשען. צו די שוועכע קעלטן און שנייען איז נאָך צוגעקומען דער אַנגסט און פּחד פון דער מלחמה, אין וועלכע די וועלט איז געוואָרען אַריינגעשליידערט.

דאָס שטעטל ברעזנא, וואָס געפינט זיך אין קאַרפאַטאָ־רוס נישט ווייט פון דער פּוילישער גרענעץ, איז געווען איינגעהילט אין שניי. דער פאַרקער איז כמעט אינגאַנצן אָפּגעשטעלט געוואָרען. סוחרים האָבן נישט געקענט אַרויספאָרען פּירען מסחרים, און די איינוואוינער האָבן מערסטענס פאַרבראַכט אין די היימען. אַ גליק וואָס די גוי׳אישע פּויערים פון די דערנעבענדיגע דערפער האָבן געבראַכט וועגענער מיט האָלץ צו פאַרקויפען, אַזוי אַז עס איז געווען מיט וואָס צו באַהייצן די דירות.

צו די אַלע זאָרגן און פּראָבלעמען איז צוגעקומען אַ פּרישע צרה: מיליטער! אין ברעזנא פלעגט מען זעלטן זען אַ סאָלדאַט. סיידן ווען עפּעס אַ שייגעץ פלעגט אַהיימקומען פון אורלויב, האָט מען אים געזען אַרומפּאַראַדירען אויף דער גאַס מיט אַ מיליטערישען אוניפאָרם. חוץ דעם האָט מען קיין סאָלדאַטן נישט געזען. זינט אָבער עס האָט אויסגעבראָכן די מלחמה, זענען אין ברעזנא פלאַצירט געוואָרען גאַנצע מחנות סאָלדאַטן. דאָס שטעטל איז געווען נישט ווייט פון דער גרענעץ, און עס איז געווען סטראַטעגיש וויכטיג צו האַלטן דאָרט מיליטער.

פאַרשטייט זיך אַז די סאָלדאַטן האָבן אָקופּירט פּריוואַט וואוינונגען, לאָקאַלען און אפילו די שטאָטישע תלמוד תורה. די אידען האָבן געהאַט אַ סאַך אויסצושטיין פון די סאָלדאַטן.

אין יאָר ת״ש האָט שוין טשעכאָסלאָוואַקיי נישט עקזיסטירט. די הויפּט געביטען בעהמען און מעהרען זענען אָקופּירט געוואָרען דורך היטלער דייטשלאַנד, קאַרפאַטאָ־רוס איז באַזעצט געוואָרען דורך אונגאַרן און דער מיטלסטער טייל, סלאָוואַקיי, איז געוואָרען אַ זעלבסט־שטענדיגע רעפּובליק, אונטער דעם קאָנטראָל פון דייטשלאַנד.

אַז אונגאַרן האָט אַנעקסירט קאַרפאַטאָ־רוס האָט זי געקראָגען אַ גרענעץ מיט פוילן.

אין חודש אלול תרצ״ט איז דייטשלאַנד באַפאַלען פוילן און עס צעריסן אין צוויי טיילען. דעם מזרח טייל האָט פאַרכאַפּט רוסלאַנד, און דעם מערב טייל פון פוילן האָט פאַרכאַפּט דייטשלאַנד. (שפּעטער האָט דייטשלאַנד פאַרנומען גאַנץ פוילן, נאָכדעם ווי דייטשלאַנד איז אַריין אין

דער מלחמה קעגן רוסלאַנד). אַזוי אַז די אַמאָליגע גרענעץ צווישען קאַרפּאַטאָ־רוס און פוילן איז אין תש״א פאַקטיש געווארען די גרענעץ צווישען אונגאַרן און דעם דייטש אָקופירטן גאַליציע.

די דייטשע רוצחים האָבן שוין אָנגעפאַנגען זייערע שחיטות און פאַרטיליגונגען פון אידען אין דעם באַזעצטען פוילן. די רציחה׳דיגע אויסראָטונג איז שוין אָנגעגאַנגען מיט דער פולער פּאַרע. און מיר די איינוואוינער פון דעם גרענעץ שטעטל ברעזנא האָבן געציטערט פון שרעק פון די מורא׳דיגע ידיעות וואָס זענען פון דאָרט דערגאַנגען צו אונז.

* * *

אין איינעם אַ פראָסטיגן פרימאָרגען, עס איז געווען פרייטאָג פרי, וועז איך בין געגאַנגען אַהיים פון דאַוונען, האָב איך באַגעגענט אַ 12 יעריג אינגל, וואָס איך האָב באַלד דערקענט אַז ער איז אַ פרעמדער. ער איז געווען דורכגעפרוירען פון קעלט, אַן אָפּגעמאַטערט בלייך געזיכט און פון זיינע אויגן האָט אַרויסגעשפּאַרט אַ גרענעצלאָזע שרעק.

דאָס אינגל האָט געהייסען אפרים!

דאָס עצם באַווייזען זיך פון אַ פרעמדן מענטש - אַ אידיש קינד - אין אונזער שטעטל, וואָס איז געווען נישט ווייט פון דער גרענעץ, אין אַזאַ שוועריר צייט פון מלחמה, האָט אַרויסגערופען אין מיר גרויס זאָרג און שרעק.

די אידישע באַפעלקערונג, אפילו די שטענדיגע איינוואוינער זענען געווען אויסגעשטעלט צו אַן אַ שיעור רדיפות און צרות. שוין אָפּגערעדט פון אַ פרעמדען, וועלכער האָט נישט געהאַט אַן אָפּיציעלע ערלויבעניש צו מעגן זיך אויפהאַלטן אין דעם באַטרעפענדען מקום. די ״זשאָנדאַרען״ (גרענעץ פּאָליציי) פלעגן זייער אָפט דורכפירען אַ ״ראַזיא״, (אַן איבערפאַל און געיעג צו כאַפּן פרעמדע און פאַרדעכטיגע מענטשן). די ראַזיא׳ס פלעגן דורכגעפירט ווערן מיט רשעות און סאַדיזם. די זשאָנדאַרען פלעגן באַפאַלען די איינוואוינער אפילו אין מיטן נאַכט, געשלאָגן און געפיניגט אַן קיין שום סיבה, און פיל מאָל פלעגן זיי אַרעסטירען און פאַרשלעפּן אין אינטערנירונגס לאַגערן.

ביי אונז אין ברעזנא זענען די ראַזיא׳ס און איבערפאַלען פון די

זשאַנדאַרען געווען זייער אָפּטע, צי דערפאַר ווייל דאָס שטעטל איז געווען נאָענט צו דער גרענץ און די זשאַנדאַרען האָבן חושד געווען אַז מענטשן פון יענער זייט גרענץ - פון די רוסיש באַזעצטע געביטען - כאַפּן זיך אַריבער צו אונז; צי דערפאַר ווייל די לאָקאַלע זשאַנדאַרען מאַכט איז באַשטאַנען פון די ווילדסטע און גראָבסטע אונגאַרישע סאַדיסטען.

געווען צווישען זיי איינער אַן אונטער־אָפּיציר מיט'ן נאָמען מאָלנאַר ימ"ש. דער דאָזיגער "וואַכמייסטער" מאָלנאַר האָט אָנגעווארפען אַ פּחד און אַן אימה אויף דער גאַנצער אידישער באַפעלקערונג. וועג מען האָט בלויז געזען אים דורכגיין אין גאַס זענען אידן אַריין אינעווייניג כדי "נישט צו וואַרפען זיך דעם רשע אין די אויגן". דער זשאַנדאַר מאָלנאַר האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכענט מיט אָנטאָן צרות פאַר אידען און יאָגן זיך נאָך "פרעמדע" אָדער אַזעלכע וואָס האָבן נישט געהאַט אַ לעגאַלע רעכט צו וואוינען אין שטעטל.

אַז איך האָב דערזען אַ יונג בחור'ל אַ פרעמדס אין די סאַמע שוועריסטע און קריטישסטע צייטן, איז מיר דורך אַ סקרוך איבער'ן לייב. עס האָט מיך גלייכצייטיג אַרומגענומען אַן אומענדליך רחמנות אויף דעם דאָזיגן עלנדן אינגל, וועלכער איז געווען דורכגעפרוירען פון קעלט און פול מיט פּחד און שרעק.

דאָס אַריינענעמען אַזאַ פרעמד אינגל צו זיך, אָדער אפילו בלויז פאַרפירען אַ שמועס מיט אים אין גאַס, איז געווען שטאַרק ריזיקאַליש. איך האָב אָבער נישט געקענט פאַראיבערגיין גלייכגילטיג. איך האָב געגעבן אַ צייכן פאַר דעם אינגל ער זאָל מיר נאָכגיין, ביז מיר זענען אָנגעקומען אין הויף, און דאָרט האָב איך אים געזומען אויספרעגן: ווער ביזטו, פון וואַנען קומסטו? - און אָט וואָס דאָס דערשראָקענע אינגל האָט מיר דערציילט.

ער קומט פון פוילן. ער שטאַמט פון דעם שטעטל אוסטריק - "אוסטריק גורני", דאָס הייסט דער אויבערער אוסטריק; ווייל ס'איז געווען אויך אַן אונטערער אוסטריק; - וואָס איז אויף יענער זייט גרענץ אין גאַליציע. זיין נאָמען איז אפרים ב. זיין פאָטער איז געווען אַן אָרימער שוסטער, אַן ערליכער האָרעפאַשנער איד. זיין משפּחה האָט מיטגעמאַכט אַלע צרות און עינויים אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע, און זענען אומגעקומען דורך די היטלעריסטישע רוצחים צוזאַמען מיט

אַלע אידען פון זיין דאָרף און פון דער גאַנצער סביבה.

מיט גרויסע ניסים איז אים אפרימ׳ען געלונגען צו ראַטעוועז זיך פון דער שחיטה. ער האָט זיך אויסבאַהאַלטען ביי גוים און אין וועלדער. ער גייט אַרום זינט דאַן ווי אין עולם התוהו. ער איז געבליבען ערום ויחף, אָפּגעריסן און באָרוועס, אַ קיילעכדיגער יתום, אָן איינציג אידיש קינד אין אַזאַ פינסטערען מדבר פון ווילדע חיות אין מענטשליכן געשטאַלט. ער האָט געוואַנדערט אַזוי לאַנג ביז ער איז אָנגעקומען אין א אידישען ישוב, און דאָרט האָט מען אים געראָטן צו קומען אין אונזער שטעטל ברעזנא. ־ און אָט איז ער דאָ.

עס האָט מיר פאַרקלעמט ביים האַרצן וועז כ׳האָב זיך צוגעהערט צו זיינע האַרץ־רייסענדע ווערטער וואָס ער האָט דערציילט מיט אַזאַ פּשטות און רעזיגנירטקייט. די גאַנצע טראַגעדיע פון אידישען פאָלק פון יענער תקופה איז געלעגען אויסגעאָסן אויף זיין בלייך און דערשראָקען פּנים.

עס איז געווען פרייטאָג. די קעלטן זענען געווען מורא׳דיגע. איך האָב זיך תיכף ומיד פאַרשטענדיגט מיט עטליכע חברים בחורים, און מיר האָבן אים גענומען באַזאָרגן וואַרימע מלבושים, מען האָט אים פאַרשאַפט "טעג" (ווי עס איז געווען דער מנהג פון יענער צייט צו עסן אַ "טאָג" ביי אַ בעל־הבית), און אפרים האָט זיך געזומען פילן היימיש און זיכער צווישן אידן.

אפרים האָט אָנגעפאַנגען גיין אין חדר. ער איז טאַקע געווען הינטערשטעליג אין די לימודים, דערפאַר אָבער האָט ער געהאַט אַ גרויסען רצון און התמדה. ער האָט געלערנט פלייסיג און ער האָט געוואָלט קענען. מיט אַ קורצער צייט שפּעטער איז אפרים געוואָרען בר מצוה. מען האָט אים באַזאָרגט תפילין און געמאַכט אַ קליינע בר מצוה סעודה, און אפרים האָט זיך געפירט איידל און פרום מיט גרויס יראת שמים.

אָבער רואיג איז אפרים קיינמאָל נישט געווען. וועז נאָר עס האָט זיך געמאַכט אַ "ראַזיא" האָט ער זיך געמוזט פאַרשטעקן און אויסבאַהאַלטען, און דאָס האַרץ איז שיער נישט אַרויסגעפאַלען פון שרעק ביז די "ראַזיא" פלעגט זיין פאַראיבער.

כ׳דערמאָן זיך ווי איינמאָל אין מיטן טאָג, וועז אפרים איז גראָדע געווען ביי אונז אין געשעפט, און איך האָב באַמערקט ווי דער

וואַכמייסטער זשאָנדאַר דער רשע מאָלנאַר גייט אין דער ריכטונג צו אונזער געשעפט. אין גרויס שרעק האָב איך באַפוילן אפרים׳ן ער זאָל תיכף ומיד אַריינלויפן אין אַ צווייטען צימער. אפרים האָט אַזוי געטאָן. אָבער ווי דערציטערט בין איך געוואָרען וועז איך האָב געזען אַז מאָלנאַר שפּאַנט גראָד אין דער ריכטונג פון יענעם הינטערשטען צימער. עס איז עפּעס געשען אַ נס מן השמים, אפרים איז געשטאַנגען ביי אַ שאַפע און געמאַכט זיך ווי ער זוכט עפּעס. מאָלנאַר האָט אים געזען און ער האָט אפילו נישט געפרעגט ווער דאָס איז, כאָטש ער האָט געקענט קינד און קייט פון אונזער שטעטל, ממילא האָט דאָך דער רשע באַלד געזען אַז דאָס איז אַ פרעמדס, דאָך האָט ער גאָרנישט באַמערקט... נאָר מיט רחמי שמים איז אפרים דעמאָלט ניצל געוואָרען פון די הענט פון די רשעים.

אַזעלכע און ענליכע איבערלעבונגען האָט אפרים מיטגעמאַכט אַ סאַך. ער האָט אָפט געדאַרפט בייטן זיין קוואַרטיר און אכסניא, ביז מיר זענען איינמאָל געקומען צו דער מסקנא אַז אפרים קען מער נישט בלייבן אין ברעזנא. ברעזנא איז צו אַ מסוכנ׳דיג מקום. מיר האָבן באַשלאָסען אַוועקצושיקן אפרימ׳ן אין אַן אַנדער אָרט.

* * *

אין יאָר תש״ב האָבן די דייטשען און זייערע פאַרבינדעטע, אונגאַרן, רומעניען, איטאַליען א. אנד. אָנגעפאַנגען צו ליידן מפּלות אויף די פראָנטן. די שלאַכטן זענען געווען מורא׳דיג. און מיט יעדער מפּלה פון די נאַציס ימח שמם איז די לאַגע פון די אידען אין די באַזעצטע געביטן ערגער געוואָרען. אין דייטשלאַנד, פוילן, אוקראַינע און רוסלאַנד זענען די אידן איינפאַך פאַרטיליגט געוואָרען רח״ל, און אין די אַנדערע פאַשיסטישע מדינות זענען די צרות און נגישות געוואָרען וואָס אַמאָל אַלץ מער אומדערטרעגליך.

אין די באַזעצטע געביטן נאָענט צו די גרעניצען האָבן געהערשט די פעלדס זשאָנדאַרען. אויסערדעם איז אויפגעשטעלט געוואָרען אין יעדער גרעסערער שטאָט אַ ביורא פון אַנטי־שפּיאָנאַזש (אויף אונגאַריש ״קעים־עלהאַריטאָו״), וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט פאַרדעכטיגע מענטשן אָדער מיט אידן פּליטים פון די אַרומיגע מדינות. די דאָזיגע

אַנטי־שפּיאָנאַזש אַגענטען זענען געווען איינפאַכע רוצחים, מלאכי חבלה אין געשטאַלט פון מענטשן. נישט וויניג אידען זענען אויסגעאַנגען אונטער זייערע בלוטיגע הענט פון די סאַדיסטישע און רציחה׳דיגע פיניגונגען.

די "קעים־עלהאַריטאָו" אַנטי שפּיאָנאַזש אַגענטן זענען געווארען באַזונדערס טעטיג אַרום ראש השנה תש"ב, נאָכדעם ווי די אונגאַרישע מאַכט האָט אין זומער פון תש"א אַרויסגעשיקט פון איר טעריטאָריע אַרום פערציג טויזענט אידן, ווייל זיי האָבן נישט געהאַט אונגאַרישע בירגער־רעכט. אָן צו מעלדן אין פּאָראויס זענען אַראָפּגעקומען קאָמיסיעס מיט פעלדס זשאָנדאַרען און צונויפגעכאַפּט אַלע אידען וואָס זענען געווען ביי זיי פאַרשריבן, וועלכע האָבן נישט געקענט אויפווייזן אַז זיי זענען אונגאַרישע בירגער, און מען האָט זיי צוזאַמען מיט דער גאַנצער משפּחה פאַרטריבן ביז 24 שעה פון זייערע וואוין ערטער.

מייסטענס איז דאָס געטאָן געווארען מיט די אידן אין קאַרפּאַטאָ רוס, וועלכע זענען ביז צום אונטערגאַנג פון דער טשעכאָסלאָוואַקישער רעפובליק געווען טשעכישע בירגער. די אונגאַרישע רעגירונג האָט געמאַכט פיל שוועריגקייטן ביים אויסטיילן בירגער־רעכט פאַר די דאָזיגע אידן. אַזוי אַז צענדליגער טויזענטער אידן זענען אַרונטער געפאַלען אונטער דער גזירה, און איבערנאַכט פאַרטריבן געווארן פון דער היים.

לכתחילה האָט מען נישט געוואוסט וואוהין די אומגליקליכע מענטשען זענען פאַרטריבען געווארען און וואָס עס איז געשען מיט זייער גורל. שפּעטער איז מען געוואויר געווארן. און געוואויר געווארן איז מען פון די אידן וואָס האָבן געאַרבעט אין די אונגאַרישע לאַגערן פון צוואַנגס אַרבעט "מונקא סאַזאָד".

ווען אונגאַרן איז אַריין מיט דייטשלאַנד אין דער מלחמה, האָט די אונגאַרישע רעגירונג נישט געוואָלט נעמען מער אידן צו מיליטער, צוליב דער מורא אַז די אידן וועלן נישט זיין געטריי. דעריבער האָט די אונגאַרישע רעגירונג אויפגעשטעלט באַזונדערע באַטאַליאָנען פון צוואַנגס אַרבעט, די אַזויגערופענע "מונקא־סאַזאָד׳ס". די צוואַנגס אַרבעט לאַגערן האָבן זיך געפונען איבער גאַנץ אונגאַרן און אויך אויסער די גרעניצען ביי די שלאַכט פראָנטען. די אידען האָבן געדאַרפט אויספירען די שווערסטע און געפערליכסטע אַרבעטן. אָפטמאָל האָבן זיי געדאַרפט

אויפקלייבען די מינעס וואָס דער צווייטער צד דער שונא האָט אָנגעלייגט אויף די שלאַכט פעלדער. פאַרשטייט זיך, אַז פיל אידען זענען דערביי אומגעקומען. אויסערדעם זענען געווען "מונקא־סאַזאד'ס" וואָס זענען בכוונה און במזיד אויסגעראָטעט געוואָרען רח"ל.

די אידן וואָס האָבן געדינט אין די אַרבעטס לאַגערן זענען געווען איינגעטיילט אויך אויף דער צווייטער זייט גרענץ, אין פוילן און אוקראַאינע, אָנפאַנגענדיג פון קאָלאָמיי, נאַדוורנע, ביז קאַמענעץ פּאָדאָלסק, קיעוו און ווייטער טיף אין אוקראַאינע. זיי זענען עס געווען די וועלכע האָבן מודיע געווען אַז די פאַרטריבענע אידען האָט מען פאַרשיקט איבער די גרענץ, דאָס רוב קיין קאַמענעץ פּאָדאָלסק, און דאָרט האָט מען זיי איבערגעלאָזט בעירום ובחוסר כל. די נאַצישע "עס־עס" לייט און די דייטשע סאָלדאַטען פון איין זייט, און די אונגאַרישע זשאַנדאַרען מיט די אוקראַאינישע און פּוילישע אַנטיסעמיטען פון דער אַנדערער זייט האָבן געטאָן מיט די אומגליקליכע אידען וואָס נאָר עס האָט זיך זיי געגלוסט.

די אידישע צוואַנגס אַרבעטער האָבן זיך טאַקע איינגעשטעלט דאָס לעבן און געהאָלפן פאַר די אומגליקליכע באַשעפענישען ווי ווייט זיי האָבן געקענט. זיי האָבן זיי געטראָגן עסן און אין פיל פאַלן האָבן זיי אפילו געהאָלפן פאַר די פאַרטריבענע זיך צוריק אַריבערצוכאַפּן די גרענץ. פיל זענען טאַקע אַזוי אַרום ניצל געוואָרן, אָבער אַ גרויסער טייל איז אַריינגעפאַלען אין די הענט פון די "קעים־עלהאַריטאָ" און ווידער מיטגעמאַכט די שבעה מדורי גיהנם.

אונזער שטעטל ברעזנא איז געווען שטאַרק געטראָפען פון דער גירוש גזירה. אַ סאַך איינוואוינער זענען פאַרטריבן געוואָרן, אין די צוויי ביטערע זונטאָג'ס - שבעה עשר בתמוז און תשעה באב תש"א - די טעג וואָס זענען ליידער מוכן לפּוראַניות. און היות עטליכע אידן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פון גירוש און זענען געווען "טמיר ונעלם" (אויסבאַהאַלטען), און עס זענען אויך געווען אַזעלכע וואָס האָבן זיך צוריקגעקערט און זיך אויסבאַהאַלטן ביי אונז, איז ממילא קיין חידוש נישט וואָס דאָס שטעטל ברעזנא האָט געלעבט אין שטענדיגן פּחד ואימה.

עס זענען דאָרט געווען אַ סאַך פאַרשטעלטע דעטעקטיוון, וועלכע האָבן פּשוט טעראָריזירט אַלע איינוואוינער פון שטעטל.

צו האַלטן דעם קיילעכדיגן יתום אפרים אין ברעזנא איז געווען זייער אַ גרויסע געפאַר פאַר אים, און מיר האָבן באַשלאָסן אים אַריבערצושיקן קיין בודאַפּעסט.

* * *

בודאַפּעסט, די הויפּטשטאָט פון אונגאַרן איז געווען אַ כרך גדול. דאָרט האָבן זיך אויך אַרומגעדרייט פּליטים פון עטליכע מדינות, הויפּטזעכליך פון פּוילן, און עס איז פיל גרינגער געווען זיך דאָרט אויסצובאַהאַלטן.

חוץ דעם האָבן דעמאָלט געהערשט בלאָזן אַנדערעווינטן אין דער הויך פּאָליטיק פון דער אונגאַרישער רעגירונג. אונגאַרן האָט ערלויבט פאַר פּליטים פון פּוילן - נישט אידן - צו מעגן זיך אויפהאַלטן אין אונגאַרן. האָבן די אידישע פּליטים פון פּוילן אויסגענוצט די דאָזיגע געלעגענהייט און זיך אָנגעגעבן אַלס נישט־אידישע פּליטים פון פּוילן און אַזוי אַרום געקראָגן אַן ערלויבעניש צו מעגן זיך אויפהאַלטן אין דער מדינה.

געווען אין אונגאַרן, באַזונדערס אין בודאַפּעסט, איינפלוסרייכע אידישע פערזענליכקייטן און מאַגנאַטן, וועלכע האָבן געווירקט אויף דער מאַכט אַז זי זאָל זיך באַציען מיט איינזעניש צו די פּליטים און פאַרקוקן דעם פאַקט אַז די אידן האַלטן זיך אויף, אויף נישט אידישע דאָקומענטן.

אויך אפרים האָט געדאַרפט פיגורירען אַלס נישט־איד, זייענדיג אין בודאַפּעסט.

אפרים האָט נישט געקאָנט פאַרלאָזן ברעזנא. ער האָט זיך שוין געהאַט אַריינגעפאַסט אין זיין סביבה, ער האָט זיך צוגעוואוינט צו די מענטשן, און עס איז אים שווער געווען זיך צו שיידן מיט זיינע חברים און וויטער נעמען וואַנדערן אין דער פרעמדער וויטער וועלט, ובפרט צו פאָרן אין אַזאַ פרעמדען כרך גדול ווי בודאַפּעסט.

מיר האָבן אים געזאָגט אַז עס איז נישטאָ קיין אַנדערע ברירה. זיין בלייבן דאָ איז פאַרבינדן מיט גרויסע סכנות. מיר האָבן אים באַזאָרגט מיט צדה לדרך, קליידער און אַנדערע זאַכן, ווי אויך מיט די נויטיגע דאָקומענטן ביז צום אָנקומען קיין בודאַפּעסט, און אַזוי

איז ער אָפּגעפֿאָרן אין דער באַגלייטונג פון אַ איד אַ סוחר פון אונזער שטעטל - צוזאַמען מיט נאָך אַ בחור'ל - קיין בודאַפּעסט.

* * *

די רייזע מיט דער באַן האָט געדאַרפט דויערן צוועלף שעה. ביז דער צענטראַל סטאַנציע טשאָפּ האָט מען געדאַרפט פאָרען מיט דער געווענליכער באַן. אין טשאָפּ האָט מען געדאַרפט איבערשטייגן אויפֿן שנעל־צוג וואָס איז געפֿאָרן גראָד קיין בודאַפּעסט.

טשאָפּ איז געווען באַוואוסט אַלס מקום מוכן לפּורעניות. די דאָרטיגע זשאָנדאַרען זענען געווען באַרימטע רשעים. זיי פלעגן רעווידירען די אידישע רייזנדע, און נישט איינמאָל האָבן זיי באַרויבט די פאָרערס און נאָך באַגלייט מיט קלעפּ. אַזוי ווי אין טשאָפּ האָט מען געדאַרפט צו־וואַרטן אַן ערך אַ שעה צייט ביז דער שנעל־צוג איז אָנגעקומען, איז ממילא דער פּחד געווען גרויס. אויך אונזער אפּרים מיט זיינע באַגלייטער האָבן מיט שרעקליכער האַרץ קלאַפּעניש קוים זיך דערוואַרט אויפֿן שנעל־צוג. זיי האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט ווען דער צוג האָט שוין געמומען רירען בשלום.

אָנקומענדיג אין בודאַפּעסט פאַרטאָגס זענען זיי באַלד צוגעפאָרן אויף דער אַדרעס פון איינעם פון די הצלה עסקנים. ער האָט אפּרים'ען באַזאָרגט מיט אַ דירה און מיט קאָסט, און ער האָט אויך פאַרשאַפּט פאַר אים די נויטיגע דאָקומענטן.

אפּרים האָט באַקומען פרישע שריפטען - אַלס גוי'אישער פּליט פון פוילן. פון איצט אָן און ווייטער האָט אפּרים פיגורירט אַלס "באָלעסלאַוו שטשערניצקי". דאָס אַלץ איז אָבער נאָר געווען לפּנים, פאַר די אונגאַרישע מאַכט, אָבער למעשה האָט ער געמעגט ווייטער פאָרקערן צווישן אידן, ער האָט געקענט גיין דאָוונענען יעדן פרי און אויף דער נאַכט, ער האָט געקענט אַרבעטן ביי אַ איד אא"וו, וואָרים די אונגאַרישע רעגירונג האָט דאָס אַלעס טאָלערירט, נאָכדעם ווי מ'האָט אונטערגעקויפט די העכסטע פּאָליצייאישע פירערס און אויך הויכע פּאָליטיקער.

עטליכע חדשים איז די לאַגע געווען אַ פאַרהעלטניסמעסיג רוהיגע. מען האָט די אידישע פּליטים נישט געטשעפּעט, כאָטש דאָ און

דאָרט זענען די פּאָליציי און די דעטעקטיוון באַפאַלן די אידישע קוואַרטאַלען און דורכגעפירט אָבלאַווע און זוכונגען. אין אַ סאַך פאַלן איז געלונגען צו באַפרייען די אַרעסטירטע, אָבער אין געוויסע פאַלן זענען ליידער אַ טייל פון די געכאַפּטע פאַרשיקט געוואָרן אין פאַרשידענע אינטערנירונגס לאַגערן.

מיר פלעגן פון צייט צו צייט אָפּנעמען גרוסען פון אפרים'ען אַז ער געפינט זיך גוט אין זיין נייעם מקום.

* * *

אַזוי האָט די לאַגע אָנגעהאַלטן ביז אין מיטןווינטער תש"ד.

די מלחמה איז דאָן אַריין אין דער לעצטער פאַזע. די דייטשע חיילות, צוזאַמען מיט זייערע פאַרבינדעטע, אונגאַרן, רומעניען, איטאַליען, האָבן געליטן שטענדיגע מפלות. און געמוזט זיך צוריקציען אויף אַלע פראָנטן. מיט יעדער מפלה איז אויסגעגאָסן געוואָרן דער צאָרן און כעס אויף די אידן.

אין די רעגירונגס קרייזן אין בודאַפּעסט האָט געבושעוועט דער אַנטיסעמיטיזם מיט דער פולער קראַפט. די פּליטים ֿהאָבן מער נישט געהאַט די זעלבע פרייהייטען ווי פריער. האָט די צענטראַלע פון דער אידישער קאַנצעלי אין בודאַפּעסט באַשלאָסן, אַז עס וועט זיין בעסער און געזונטער פאַר די אידישע פּליטים פון פוילן וואָס האָבען זיך אויפגעהאַלטען אין אונגאַרן אויב זיי וועלן פאַרטיילט ווערן אין די גרעסערע שטעט אין דער פּראָווינץ. און אַזוי איז טאַקע געשען. די צענטראַלע פון דער אידישער געמיינדע אין בודאַפּעסט האָט זיך פאַרשטענדיגט מיט די אידישע קהילות אין דער פּראָווינץ, און די אידישע פּליטים פון פוילן זענען פאַרטיילט געוואָרן אין מערערע שטעט.

פאַרשטייט זיך אַז די אידן פון די פּראָווינץ קהילות האָבן אויפגענומען מיט אָפּענע אַרעמס די פּליטים, כאָטש עס איז געווען פאַרבינדן מיט געפאַר. מען האָט פאַר זיי באַזאָרגט דירות און אַרבעטס פּלעצער, און די פּליטים האָבן אַלץ פיגורירט אונטער גוי'אישע נעמען.

אפרים איז צוגעטיילט געוואָרען צו דער שטאָט מישקאָלץ. ער איז אָנגעשטעלט געוואָרן אַלץ "אַרבייטער" ביי אַ אידישען אָרטאָדאָקסישען מעבל פאַבריקאַנט מיט'ן נאָמען ריינער, וואו ער האט פאַקטיש נישט

געדאַרפט אַרבעטן. ער האָט ווייטער געקענט גיין טאָג טעגליך דאַוונען, האַלטן שבת, עסן כשר׳ס ביי אידן, נישט ערגער ווי אין בודאַפּעסט.

עס האָט זיך אַזוי געפירט, אַז אויך איך האָב זיך יענעם ווינטער תש״ד געדאַרפט אויפהאַלטן אין דער זעלבער שטאָט. וויבאַלד אפּרים איז געווואָרן אַז איך געפין זיך דאָרט, האָט ער זיך באַלד מיט מיר פאַרשטענדיגט, און זיין שמחה איז געווען זייער גרויס וואָס ער האָט ענדליך געפונען אַ היימישען מענטש. ער האָט זיך געהאַלטן נאָענט צו מיר. איך האָב באַוואונדערט זיין ערליכקייט, זיין פּשטות און תמימות, נאָך אַלעם וואָס ער האָט מיטגעמאַכט איז ער געווען טייער און ערליך, אַ מדקדק במצוות עד להפליא, און שטאַרק אין דער אמונה.

מער ווי אַ וואָך נאָך פּורים - כ״ד אדר תש״ד - האָט זיך דער גאַנצער מצב איבערגעדרייט. די דייטשען ימח שמם האָבן דורכגעפירט אַ פּוטש איבער דער אונגאַרישער רעגירונג, און איבערגענומען דעם גאַנצן קאָנטראָל איבער אונגאַרן. דער מיניסטאָרן קאַבינעט איז געוואונגען געוואָרן צו רעזיגנירען און עס איז אויפגעקומען אַ נייע רעגירונג וואָס איז געווען פולשטענדיג אונטערוואָרפן דער דייטשער מאַכט.

דעמאָלט האָבן זיך אָנגעפאַנגען די ביטערע צרות אויף דער אידישער באַפעלקערונג. טאָג נאָך טאָג זענען אַרויסגעקומען פרישע גזירות. די רעכטן פון די אידן זענען געווואָרן וואָס אַמאָל אַלץ מער באַשרענקט. אידן האָבן זיך נישט געקענט מער באַוועגן פריי. מען האָט נישט געטאָרט אַרומפאָרן פון איין אָרט צום צווייטן. די אידען האָבן געמוזט טראָגן אַ געלן ״מגן דוד״ אויף די קליידער. די פאַרמעגענס און געשעפטן זענען על פי רוב קאָנפיסקירט געוואָרן. דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטען ביז אסרו חג של פסח. דעמאָלט האָבן זיך אין אונגאַרן אָנגעפאַנגען די טריעריגע און ביטערע קאָנצענטראַציעס אין די געטאָס, וואָס האָט שפּעטער דערפירט ליידער צו די דעפּאָרטאַציעס קיין אוישוויץ.

* * *

אַ טאָג נאָך פּסח האָט די אונגאַרישע מלכות הרשעה גענומען פאַרשפּאַרען די אידן אין געטאָס. די אידן פון דערפער און שטעט זענען צונויפגעטריבען געוואָרן אין געוויסע שטעט - אָפטמאָל אין ציגעל

פאַבריקען און אונטער׳ן פרייען הימל - און דאָרט האָט מען צונויפגעפֿרעסט פופצן צוואַנציג טויזענט אידן, אונטער אום־מענטשליכע באַדינגונגען, ביז מען האָט זיי דעפּאָרטירט קיין אוישוויץ.

מיט דער נייער גזירה אַז אידן זענען פאַרשפּאַרט געוואָרן אין געטאָס, איז אויך אַרײַנגעטרעטן אַ ראַדיקאַלע ענדערונג אין דער לאַגע פון די פּוילישע אידישע פּליטים. זיי האָבן מער נישט געקענט פאַרקערן מיט אידן אַזוי פּריי ווי ביז איצט. אידן האָבן נישט געקענט אַרויסגיין פון געטאָ, און הגם נישט־אידן האָבן יאָ געמעגט אַרײַנקומען אין געטאָ, איז עס אָבער געווען קאָמפּליצירט און איינגעשטעלט. ובפרט פאַר די אידישע פּליטים פון פּוילן, אויב זיי וואָלטן אַרײַנגעקומען אין געטאָ, וואָלט מען זיי באַלד חושד געווען אַז עפּעס איז נישט גלאַטיג מיט זיי. ממילא האָבן די אידישע פּליטים געווייכט פון געטאָ.

אין די ערשטע טעג פּלעגט נאָך אפּרים אַרײַנצוקומען אין געטאָ. ער איז געקומען לייגן תּפילין און דאַוונען מיט מנין. אין יענע טעג פּלעגט ער זיך טרעפֿן מיט מיר און ער איז געווען שטאַרק דערשלאָגן און באַזאָרגט. איך פּלעג אים באַזאָרגן מיט כשר׳ע טרוקענע מאכלים וואָס ער האָט מיט זיך מיטגענומען צו זיין קוואַרטיר אויסער די גרענעצן פון געטאָ. איך פּלעג אים אויך מחזק זיין און דערמוטיגען ער זאָל זיך האַלטן שטאַרק און פעסט.

זיינע וויזיטן זענען געווארן אַלץ זעלטענער. דאָס אַרײַנקומען אין געטאָ איז וואָס אַמאָל אַלץ שווערער געוואָרן. אין איינעם אַ פרימאָרגן, וועז ער איז געקומען דאַוונען, איז ער צו מיר צוגעשטאַנען, אַ צעבראָכענער און אינגאַנצן אַ דערשלאָגענער האָט ער מיך געפרעגט וואָס וועט זיין דער תּכלית. עס איז שוין געווען קלאָר אַז די אידן פירט מען אַוועק - כאָטש מען האָט נאָך דעמאָלט נישט געוואוסט אַז מען פירט זיי צו פאַרניכטונג רח״ל. ער בלייבט דאָ איבער אַליין, צווישן אַ וועלט פון גוים רשעים, אַליין אַ יונג אינגל, אַ יתום, אָן אַ טאַטען און אָן אַ מאַמע׳ן... דאָס הארץ האָט מיר געשניטן פאַר רחמנות.

אויסערדעם האָט ער מיר פאַרציילט מיט טרערן אין די אויגן אַז מען האָט אים צוגעטיילט אין איין צימער מיט פּוילישע שקצים פּליטים (וועלכע ווייסן נישט אַז ער איז אַ איד), די שקצים זענען גלויביגע קאַטאָליקן. אין צימער הענגען צלמים און שתי וערב׳ס. זיי מאָדליען זיך יעדן פרימאָרגן און אין אָוונט, און ער מוז נאָכמאַכן. ער מוז אויך גיין

מיט זיי אַלע זונטאָג׳ס אין דער תיפלה. אויסערדעם פירען זיי זיך ווי שקצים, און ער קען דאָס נישט צוקוקן.

ס׳איז נישט מעגליך צו שילדערן אין ווערטער דאָס רחמנות וואָס האָט מיך אַרומגענומען צו דעם דאָזיגען עלנדן יתום. וואָס האָב איך אים געקענט זאָגן. מיינע טרייסט ווערטער האָבן אים נישט באַרואיגט.

דריי טעג איידער מען האָט אַוועקגעפירט די אידן פון מישקאָלץ אין דער ציגעל־פאַבריק, גרייט צו טראַנספּאָרטירען קיין אוישוויץ, האָט זיך אפרים ווידער אַריינגעכאַפּט צו מיר אין געטאָ. ער האָט איבערגע׳חזר׳ט זיינע פּראָבלעמען פון פריער. ער בלייבט אַליין אין אַ פרעמדער רציחה׳דיגער וועלט. וועט ווייסט וואָס מיט די אידען וועט זיך אָפּטאָן, און וואָס פון אים אַליין וועט ווערן. וועט ער דען קענען בלייבן אַ איד, איינער אַליין אָן טאַטע און מאַמע, אָן אַ גואל און קרוב. ער מוז מחלל שבת זיין, עסן טריפות, גיין מיט די שקצים אין די גוי׳אישע תיפלות. די טערערן האָבן זיך געגאָסן פון זיין פנים, און איך האָב מיטגעוויינט מיט אים.

מיטאַמאָל האָט ער זיך מיר פאַרטרויט אַ שרעקליכען סוד: אַז ער איז אַזוי פאַרצוויפעלט אַז ער טראַכט וועגן נעמען זיך דאָס לעבן!

איך האָב אויפגעציטערט. איך האָב אים גענומען מסביר זיין אַז דאָס איז אַ גרויסע זינד, און עס איז נישט קיין אידישער וועג. השם יתברך איז אַ כל יכול, וישועת ה׳ כהרף עין, מען טאָר נישט פאַרלירען דעם בטחון!

וואָס איז נוגע זיין זאָרג און צער וואָס ער קען זיך נישט פירן ווי אַ איד, האָב איך אים אָנגעזאָגט ער זאָל זען מקיים צו זיין די מצוות וואָס קיינער וועט נישט באַמערקן אַז ער איז אַ איד. למשל זאָגן קריאת שמע צופרי און אויף דער נאַכט, מאַכן ברכות ווען מען באַמערקט נישט. אָפּגיסן זיך נעגל וואַסער. זאָגן די אני מאמין׳ס אויסענווייניג יעדן טאָג. יעדן שבת זאָל ער זיך מאַכן אַ היכר אַז ס׳איז שבת. און אויך געוויסע קלייניגקייטן און חומרות חז״ל, זאָל ער נזהר זיין אין זיי, ווי למשל צובינדן דעם לינקן שיך פאַר׳ן רעכטן, און כדומה דינים ומנהגים וואָס מען קען מקיים זיין אומבאַמערקטערהייט. דאָס וועט אים דערמאַנען שטענדיג אַז ער איז אַ איד. און דער עיקר ער זאָל זיך מחזק זיין מיט אַלע כוחות צו האָבן בטחון און אמונה אין הייליגן באַשעפער, און ער וועט אַוודאי העלפן, כי לא כלו רחמיו.

ער האָט אויסגעהערט און אַלעס מקבל געווען צו פֿאַלגן. כאָטש עס איז שווער געווען ביי אים שלום צו מאַכן מיט׳ן געדאַנק אַז ער וועט דאַרפן מחלל שבת זיין, עסן טריפות, נישט קענען דאַוונען און לייגן קיין תפילין, ער וועט מוזן גיין אַלע זונטאָג אין דער תיפלה וכדומה. זיין איידל אידיש האַרץ האָט דאָס נישט געקענט אַקצעפּטירען.

מיר האָבן געוואוסט אַז דאָס איז אפשר דאָס לעצטע מאָל וואָס מיר קענען זיך באַגעגענען, האָבן מיר זיך געזעגענט מיט טרערן. וויפיל מיין האַרץ איז שווער געווען אויף מיין אייגענעם ביטערן גורל, האָב איך אָבער פֿאָרט געהאַט גרענעצלאָזען מיטלייד מיט דעם דאָזיגן אומגליקליכען יתום.

ביים געזעגענען זיך האָט ער מיר אַריינגעשעפּשעט: "עס איז מיר זייער שווער אויפ׳ן האַרצן. איך ווייס נישט אויב איך וועל עס קענען אויסהאַלטן"... און ער האָט זיך דערביי זייער ביטער צעווויינט.

* * *

עס איז געווען אַ וואָך נאָך שבועות. פון דאָס רוב שטעט נאָענט צו די גרעניצן האָט מען שוין געהאַט דעפּאָרטירט די אידן קיין אוישוויץ. טאָג טעגליך זענען געפֿאָרן די באַנען מיט די טראַנספּאָרטען דורך קאַשוי. אויך די אידן אין מישקאָלץ האָבן געוואוסט אַז זיי וועלן נישט אויסמיידן דעם זעלבן גורל, כאָטש מען האָט זיך אַלץ געטרייסט און געהאָפט אַז השם יתברך וועט פֿאָרט שיקן אַ ישועה אומפֿאַרהאָפט. מען האָט זיך געזומען גרייטן אין וועג אַריין. יעדער האָט זיך אָנגעגרייט די כלי גולה און צידה לדרך.

איך האָב נאָך באַוויזן אַרויסצושמוגלען פון געטאָ אַ פּעקל מיט כשר׳ע שפּייז פֿאַר אפרימ׳ען און אויך אָנגעזאָגט ער זאָל זיך האַלטן שטאַרק און פעסט עד יעבור זעם. און אַזוי האָבן זיך אונזערע וועגן צעשיידט...

די אידן אין מישקאָלץ זענען פֿאַרשפֿאַרט געוואָרן אין געטאָ, אין דער ציגל פֿאַבריק וואָס האָט זיך געפונען אויסער דער שטאָט.

איידער מען האָט די אידן פון מישקאָלץ, און פון דער גאַנצער אומגעגענט, פֿאַרשפֿאַרט אין געטאָ, האָבן די אונגאַרישע געהיים פֿאָליציאַנטן אַרעסטירט די וויכטיגסטע אידישע פערזענליכקייטן אין

שטאָט, די עשירים און נכבדי הקהילה. די אונגאַרישע רוצחים, באַגלייט מיט דייטשע עס־עס׳ניקעס, האָבן געפיניגט די אידישע פּאָרשטייער מיט די גרעסטע אכזריות׳ן. זיי האָבן געוואָלט אַרויספרעסן פון די אידן ״וואו די אידן האָבן באַהאַלטן די אוצרות, די געלטער און איידל־שטיינער, א.א.וו.״?

דאָס לעבן אין געטאָ איז געווען אַ גיהנום. עס איז נישט געווען קיין פאַרפלעגונג. עס איז נישט געווען קיין אָרט איינצוואָרדענען אַלע פאַרשפּאַרטע אידן. דערצו נאָך פלעגן די סאַדיסטישע זשאַנדאַרען און גרענעץ־פּאָליציאַנטען הרג׳ענען און שלאָגן אידן אויף שריט און טריט.

די אידן אין געטאָ זענען געווען אָפּגעשלאָסען פון דער דרויסענדיגער וועלט. געווען עטליכע גוים וועלכע האָבן אַמאָל געהאַט גוטע באַציאונגען מיט אידן, און זיי פלעגן זיך אויף פאַרשידענע איינגעשטעלטע דרכים אַריינכאַפּען אין געטאָ און ברענגען פאַרפלעגונג, אָדער ידיעות פון קרובים, אַזעלכע וואָס האָבן זיך געפונען אויסער די גרענעצען פון געטאָ, ווי למשל פון ״מונקא טאַבאָריסטען״ און אַנדערע, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין פאַרבאָרגענע פּלעצער ביי גוים.

דאָס לעצטע מאָל וואָס איך האָב זיך געטראָפן מיט דעם יתום אפרים, איז געווען איידער דער געטאָ איז הערמעטיש געשלאָסען געוואָרן.

מיט צוויי טעג שפּעטער בין איך פאַרשיקט געוואָרן אין אַ צוואַנגס אַרבעטס־לאַגער אין ״מונקא טאַבאָר״ אין אַ ״סאַזאָד״ וואָס איז טראַנספּערירט געוואָרן איבער די גרעניצן פון אונגאַרן, קיין פוילן און אוקראַאינע, נאָענט צום פראָנט. אפרים איז געבליבן אין דער אידן־לאָזער שטאָט מישקאָלץ איינער אַליין!

* * *

די חדשים פון זומער שנת תש״ד זענען געווען די ביטערסטע. טאָג טעגליך זענען אָפּגעשיקט געוואָרן טראַנספּאָרטן מיט אידן קיין אוישוויץ און די אַנדערע פאַרניכטונגס לאַגערן אין דייטשלאַנד. די אידן האָבן נישט געוואוסט וואוהין מען פירט זיי. די דייטשע רוצחים האָבן מיט זייער גרויזאַמער רשעות אויסגעארבעט אַ פינסטערן פּלאַן צו פאַרפירען און אויסנאַרן די לעבן־געבליבענע, אַז די פאַרטריבענע אידן

זאָלן שרייבן פון די פאַרניכטונגס לאַגערן פּאָסט קאַרטלעך צו קרובים און באַקאַנטע אין די אַרבעטס לאַגערן, אַז זיי אַרבעטן און עס פעלט זיי גאָרנישט... אַזוי אַרום איז זיי געלונגען צו פאַרדעקן אַז מען זאָל זיך נישט דערוויסן פון די הריגות און רציחות וועלכע גייען אָן.

אויך מיר האָבן געקראָגן איינציגע פּאָסט קאַרטלעך, וועלכע זענען געווען געסטעמפּלט מיט דעם פּאָסט־זיגל "וואַלד־זעע" - וואָס דאָס איז פאַקטיש געווען אַ פּיקציע, ווייל אַזאַ אָרט האָט בכלל נישט עקזיסטירט, און דערמיט האָבן די דייטשן בלויז געוואָלט פאַרפירן די מענטשן.

נישט וויסנדיג פון דעם גאַנצן מערדערישען שווינדל, האָבן מיר זיך געטרייסט און געהאָפט אַז די מלחמה וועט לאַנג נישט אָנהאַלטן און סוף כל סוף וועלן מיר זיך ווידער זען מיט די משפּחות.

ווען דאָס רוסישע מיליטער האָט סוף זומער תש"ד דורכגעבראָכען די דייטשע און אונגאַרישע אַרמייען ביי די קאַרפּאַטען בערג און אַריבערגעשפּרייזט קיין קאַרפּאַטאָ־רוס און אונגאַרן איז שוין דאָס גאַנצע געביט געווען "אידן־ריין". ווען דאָס אונגאַרישע און דייטשע מיליטער האָט זיך געמוזט צוריקציען, האָבן אויך די אידישע "מונקא־סאַזאָד׳ס" (אַרבעטס לאַגערן) געמוזט צוריק־טרעטן. אַ סאַך אידן זענען אַזוי אַרום צוריקגעקומען אויף אונגאַרישער טעריטאָריע.

פון אָנפאַנג איז דער פּאָראויסמאַרש פון דער רוסישער אַרמיי געווען אַ שטאַרקער און אַ שנעלער. פיל אידישע אַרבעטס־לאַגערן זענען אַריינגעפאַלן אין רוסישער "געפאַנגענשאַפט", וואָס אייגענטליך האָט דאָס געמיינט אַ באַפרייאונג (כאָטש וועגן דער רוסישער אַזוי־גערופענער "באַפרייאונג" קען מען און מ׳דאַרף גאָר אַ סאַך שרייבן...), שפּעטער האָט זיך דער מאַרש אָפּגעשטעלט, ווייל די אונגאַרן, און הויפּטזעכליך די דייטשען האָבן געשטעלט אַ העפּטיגען ווידערשטאַנד, בפרט נעבן בודאַפּעסט, וואו די שלאַכטן האָבן אָנגעהאַלטן וואָכן לאַנג, און די רוסישע סאָלדאַטען האָבן זיך שווער געראָקט פּאָראויס.

אויך איך בין געווען צווישן די וואָס זענען "באַפרייט" געוואָרן דורך די רוסען באַלד אין די ערשטע וואָכן פון שנת תש"ה. נאָך עטליכע וואָכן און חדשים פון טלטולים און וואַנדערונגען האָב איך זיך דערשלאָגן קיין מישקאָלץ. עס איז געווען נאָך חנוכה, אין יענער צייט איז שוין בודאַפּעסט אויך באַפרייט געוואָרן דורך די רוסן.

צווישן די ערשטע זאַכן וועגן וועלכע איך האָב זיך געמוזט

נאָכפרעגן און אינטערעסירען איז געווען געוואויר צו ווערן וואָס איז געשען מיט אפרים׳ען. ס׳איז אָבער נישט געווען מעגליך עפּעס צו דערגיין. עס איז געווען אַ שעת חירום. בלויז געציילטע אידן זענען ערשט דאַן צוריקגעקומען פון די אַרבעטס־לאַגערן, און אויך די זענען על פּי רוב געווען פּרעמדע, אַזעלכע וואָס האָבן פריער נישט געוואוינט אין מישקאָלץ, פאַר׳יתום׳טע, געפלאָגטע און דערשלאָגענע.

עטליכע וואָכן דערויף האָבן שוין אויך אָנגעפאַנגען צוריקצוקומען געפאַנגענע פון אוישוויץ. זיי זענען געווען די ערשטע וועלכע האָבן איבערגעגעבן די שרעקליכע און אומגלויבליכע ידיעות פון גאַז קאַמערן, און אַלע אַנדערע מיתות משונות. די אויערן האָבן עס נישט געוואָלט הערן, און די הערצער האָבן עס נישט געקענט גלייבן - ביז, ביז מ׳האָט זיך ענדליך געמוזט ליידער אַריינלעבן אין דער ביטערער ווירקליכקייט, אַז די "גרויליגע שמועות" זענען ביטערע אמת׳ן...

אין די קומענדיגע וואָכן זענען אַלץ געקומען פּרישע לעבן־געבליבענע פּליטים, אודים מוצלים מאש, די וואָס זענען אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון אוישוויצער גיהנם, און אויך אַזעלכע וואָס זענען באַפרייט געוואָרן פון די אַרבעטס־לאַגערן. עס האָבן זיך צונויפגעקליבען אחד מעיר ושנים ממשפחה אין פאַקטישען זין פון וואָרט, איינצעלנע מענטשן פון גאַנצע משפּחות און שטעט, און מען האָט אויף עפּעס אַן אופן ווידער "אָנגעפאַנגען צו לעבן"...

אַזוי האָט דער מצב אָנגעהאַלטן פון פאַר פּורים ביז אין די ספּירה טעג - ביז די מלחמה האָט זיך געענדיגט. ווען די מלחמה האָט זיך געענדיגט האָט זיך ערשט אַנטפּלעקט דער מורא׳דיגער חורבן אין זיין גאַנצער אימה. דעמאָלט האָט מען ערשט דערזען וואָס די נאַצישע רשעים און רוצחים האָבן באַוויזען אָפּצוטאָן אין משך פון אַ יאָר צייט. דער חורבן און טרויער האָט זיך אָנגעזען אויף יעדן שריט און טריט.

די וואָס אויף זיי איז "נגזר געוואָרן צו בלייבן לעבן" האָבן דאָך געמוזט אָנהויבן פונדאָסניי. ביסלעכווייז האָבן מיר געזומען צוריק אויפשטעלן אַ בית המדרש, אַ מקוה, כשר׳ע שחיטה, אפילו אַ׳ישיבה האָבן מיר געזומען אָרגאַניזירען פאַר די געציילטע בחור׳לעך וואָס זענען צוריקגעקומען פון "עמק הבכא".

* * *

עס איז שווער צו שילדערן וואָס פֿאַר אַ כאַאָטישער מצב עס האָט געהערשט דעמאָלט נאָכ׳ן חורבן. נאָר דער וואָס אַליין מיטגעמאַכט יענע טראַגישע צייטן, קען דאָס אפשר פֿאַרשטיין. עס האָט געהערשט אַ פולשטענדיגער תוהו ובוהו. די לעבן גענליבענע שארית הפליטה זענען געווען מיואש און ביטער דערשלאָגען.

דאָך האָט מען זיך אָנגעשטרענגט אָנצופֿאַנגען אַ ניי לעבן. מענטשן האָבן פֿרובירט אויפשטעלן אַ ניי משפחה לעבן. שידוכים זענען געשלאָסען געוואָרן. בתי מדרשים זענען איינגעאָרדענט געוואָרן. דאָ און דאָרט איז אפילו אויפגעקומען אַ חדר פֿאַר די געציילטע קינדער וואָס זענען געבליבען לעבן.

מענטשן האָבן זיך אפילו געגומען צו "מסחר" - אויב מ׳האָט דאָס געקענט בכלל אָנרופן מסחר. מ׳האָט געגומען האַנדלען מיט וואָס עס האָט זיך געלאָזט. מיט ציגאַרעטן, בראָנפן, לעדער וואַרע, מעהל, זאַלץ און ענליכעס.

אָבער פיל מער ווי מ׳האָט עוסק געווען אין מסחר, איז מען געווען רוב צייט פון מעת לעת פֿאַרטאָן מיט אויסגעפינען ווער עס איז לעבן געבליבען; זוכען קרובים, משפחה, נאָענטע און ווייטע; צוזאַמענברענגען משפחה מיטגלידער וואָס זענען געווען צעוואָרפען אין פֿאַרשידענע שטעט און דערפער, אָפטמאָל אפילו אין מערערע מדינות, און צונויפברענגען אָט די משפחה מיטגלידער אונטער איין דאַך און איין שוץ; זאָרגען פֿאַר יונגע בחורים און יונגע מיידלעך, וועלכע זענען געבליבען עלענד און איינזאַם.

* * *

מיר האָבן אויך אויסגעפונען, אַז אַ סך אידן וועלכע זענען לעבן געבליבען און זענען באַפרייט געוואָרן דורך דער רוסישער "רויטער אַרמיי", זענען אָבער טאַקע דורך דעם זעלבן רוסישען מיליטער גענומען געוואָרן אין געפֿאַנגענשאַפט, - פונקט ווי די רוסען האָבן גענומען אין געפֿאַנגענשאַפט די אונגאַרישע און דייטשע סאָלדאַטען, - און פֿאַרשלעפט די דאָזיגע אידן קיין רוסלאַנד, טיף אין רוסלאַנד, און אפילו אַזוי ווייט ווי סיביר.

דאָס רוסישע מיליטער האָט זיך אין אַ סך פאַלען נישט געריכטעט דערמיט וואָס די "געפאַנגענע" זענען אייגענטליך אידישע קרבנות, וועלכע האָבן צום שוועריסטען געליטען פון דער מלחמה. ביי די רוסען איז נישט געווען קיין חשבון און קיין איינזעעניש. עס האָבן נישט געהאָלפן קיין טענות. וויבאַלד זיי האָבן געזומען עמיצען אין געפאַנגנשאַפט - און אידן בתוכם, - האָט מען זיי אַריינגעשטעלט אין "טראַנספאָרט" און אַוועקגעפירט קיין רוסלאַנד.

פאַרשטייט זיך אַז דאָס איז נישט געווען אַן איינגעשטעלטע נאָרמע; נישט אומעטום האָט זיך דאָס רוסישע מיליטער אַזוי געפירט; און מסתמא איז דאָס נישט געטאָן געוואָרען אויף אַ "באַפעל פון אויבען". אָבער פאָרט זענען געווען אַ סאַך אַזעלכע פאַלען, ווען דאָס רוסישע מיליטער האָט פאַרשלעפט אויך אידן אין געפאַנגנשאַפט.

אין געוויסע פאַלן האָבן מיר זיך באַמיט צו שרייבען בריוו - אין דער רוסישער שפראַך - צו הויכגעשטעלטע פערזענליכקייטען אין סאָוויעט רוסלאַנד; צו אידישע קאָמוניסטישע פירער, וועלכע זענען געווען וואָזשנע נאַטשאַלניקעס אין רוסלאַנד; און מיר האָבן געבעטן צו באַפרייען די אידישע שווער געליטענע געפאַנגענע. עס זענען געווען פאַלן וועו די דאָזיגע אינטערוועזנצן האָבן טאַקע געהאָלפן. געציילטע אידישע געפאַנגענע זענען אַהיימגעקומען פון רוסלאַנד. מיר האָבן אָנגענומען, אַז דאָס איז געווען אַלס רעזולטאַט פון אונזער אינטערוועזנץ, און פון די בריוו וואָס מיר האָבן געשריבען צו רוסישע פערזענליכקייטן.

פון די הונדערטער אידישע געפאַנגענע וואָס זענען פאַרשלעפט געוואָרן קיין רוסלאַנד, דורך דער רוסישער "באַפרייאונגס אַרמיי", זענען געווען אַזעלכע וועלכע האָבן נעבעך אָפגעשמאַכטעט יאָרן לאַנג אין רוסלאַנד, און ערשט מיט יאָרן שפעטער נאָכ'ן סוף פון דער מלחמה האָט מען זיי אַרויסגעלאָזט פון רוסלאַנד און זיי האָבן זיך געקענט צוריקקערן אַהיים. - דאָס איז געווען אַ זייטיגע פרשה פאַר זיך.

על כל פנים, אין יענע וואָכן און חדשים נאָך דער ענדע פון דער מלחמה האָבן די לעבן געבליבענע אידן געלעבט ווי עפעס אין אַ טראַנס. מען האָט זיך נישט געקענט, און מען האָט זיך נישט געוואָלט, איינלעבן און צופאַסען צום געדאַנק, אַז אַזויפיל מיליאָנען אידען זענען נעבעך אַזוי אכזריות'דיג פאַרשניטען געוואָרען אין געציילטע וואָכען.

גאָר אַ סך פון די אַהיימגעקומענע "קאַצעטניקעס" זענען געווען

קראַנק ר״ל און מיט פאַרשידענע מיחוש׳ן. מ׳האָט געדאַרפט היילען זייערע וואונדען, די פיזישע און נאָך מער די גייסטיגע.

אויסער די אַלע ״בראשית״ אויפגאַבעס איז אונז צוגעקומען נאָך אַ שווערע און זייער אומאַנגענעמע אויפגאַבע. דהיינו: עס האָבן זיך געווען אַלגערט אין פאַרשידענע ערטער קערפערס פון אידישע הרוגים, וועמען די דייטשע און אונגאַרישע מערדער האָבן דערשאָסען און דער׳הרג׳עט על אם הדרך, אין מיטן וועג, אָדער וועו זיי האָבן דורכגעפירט עקזעקוציעס אויף גרופעס אידן און זיי נאָכדעם אַריינגעוואָרפען אין אַ מאַסן קבר. די דאָזיגע ״מת מצוה׳ס״ האָט מען געדאַרפט מפנה זיין און ברענגען לקבר ישראל. האַרץ־רייסענדע סצענעס האָבן זיך אָפגעשפילט ביי די דאָזיגע אַרבעטן.

אָט דאָס אַלעס האָבן מיר אויך געדאַרפט טאָן, אויסער די אַנדערע שווערע אויפגאַבען פון אויפשטעלן אַ ניי אידיש לעבן נאָך אַזאַ חורבן עולם.

* * *

אין מישקאָלץ, די צווייט גרעסטע שטאָט אין אונגאַרן, האָט זיך צונויפגעקליבען אַ גרעסערער קיבוץ אידען. און נישט בלויז אָרטיגע אידען, דאָס הייסט אַזעלכע וואָס האָבן דאָרט געוואוינט פאַר דער מלחמה, נאָר בעיקר אַזעלכע וואָס האָבן זיך ערשט נאָך דער מלחמה באַזעצט אין מישקאָלץ. מסתמא דערפאַר, ווייל די שטאָט מישקאָלץ איז באַפרייט געוואָרן דורך די רוסען אַ סך פריער איידער די אַנדערע טעריטאָריעס אין גאַנץ אונגאַרן זענען באַפרייט געוואָרן, ממילא האָט זיך אין מישקאָלץ געזומען שפינען פריער אַ רעליגיעז אידיש לעבן ווי אין אַנדערע מקומות אין אונגאַרן. - אגב דאָס זעלבע איז אויך געווען אין דער שטאָט דעברעצין. אויך דעברעצין איז געווען פון די ערשטע שטעט אין אונגאַרן וואָס די רוסען האָבן איינגענומען און באַפרייט, און אויך דאָרט איז דער מצב געווען ענליך ווי אין מישקאָלץ.

וויפיל איך האָב זיך נישט אינטערעסירט וועגן אפרימ׳ען איז מיר אַלץ נישט געלונגען אויסצוגעפינען וואָס מיט אים האָט פאַסירט.

ערשט מיט אַ צייט שפעטער בין איך דערגאַנגען צו עפעס אַ שפור. און פאַסירט האָט עס אויף דעם פאָלגענדען אופן.

צווישען די געציילטע לעבן געבליבענע אידן אין מישקאָלץ זענען אויך געווען צוויי דריי משפחות פון פּוילישע אידישע פּליטים וועלכע האָבן זיך, פונקט ווי אפּרים, אויפגעהאַלטן אין מישקאָלץ אויף גוי׳אישע דאָקומענטן און זיי האָבן פיגורירט אַלס פּוילישע גוי׳אישע מלחמה פּליטים. פּאַר זיי איז בחסדי ה׳ געלונגען איבערצולעבן די מלחמה, און נאָכ׳ן סוף פון דער מלחמה האָבן זיי זיך געגעבן צו דערקענען צו אונז. מיר האָבן זיך שטאַרק דערפריַיט מיט אונזערע פּוילישע ברידער, ובפרט דערפון וואָס זיי זענען געבליבען לעבן גאַנצע משפּחות, מיט פּרויען און קינדער, וואָס דאָס איז דעמאָלט כמעט נישט געווען במציאות. אָט פון איינעם אַ אינגל פון די דאָזיגע משפּחות בין איך דערגאַנגען אויף אפּרימ׳ס שפּורען.

דער דאָזיגער אינגעל איז געווען אומגעפער אין דעם זעלבן עלטער וואָס אפּרים. אויך ער האָט געמוזט דורכמאַכן די "מאַראַנען" פּרשה און זיין אַ פּאַרשטעלטער גוי פונקט ווי אפּרים. ער פלעגט זיך חבר׳ן מיט די זעלבע גוי׳אישע פּוילישע שקצים וואָס אפּרים, און גיין מיט זיי יעדן זונטאָג אין תּיפלה, כאָטש איינער האָט נישט געוואוסט פון אַנדערן, אַז יענער איז אַ איד. און אפּילו אַז זיי האָבן יאָ געהאַט אַזאַ פּאַרדאַכט, האָבן זיי זיך נישט געטרויט צו באַקענען איינער צום צווייטען.

וועג איך האָב זיך נאָכגעפרעגט ביי די דאָזיגע אידישע משפּחות וועגן אפּרימ׳ען האָט מיר זייער זון, מרדכי (אַזוי האָט ער געהייסען) דערציילט אַז ער געדענקט אַ אינגל מיטן נאָמען "באָלעסלאָוו שטשערניצקי" און ער האָט טאַקע געהאַט אַ חשד אויף אים אַז ער איז אַ איד...

– וואָס איז געשען מיט אים? - האָב איך אַרויסגערעדט מיט אומגעדולד. - דאָס איז דאָך אפּרים, וועמען איך זוך אַרום!

– באָלעסלאָוו, ס׳הייסט אפּרים, איז געשטאָרבן - האָט ער געזאָגט מיט טרויער. - ער האָט געקראָגן אַ האַרץ שלאָג!!!

איך האָב מיך צעווויינט. אפּרים איז מער נישטאָ. זיין האַרץ האָט נישט אויסגעהאַלטן. זיין האַרץ האָט געפּלאַצט. פונקט ווי ער האָט עס נעבעך פּאַראויסגעזאָגט.

די טרויעריגע ידיעה האָט אויף מיר שטאַרק געווירקט. געדאַנקען זענען מיר געלאָפן אין מוח: וואו האָט מען אים מקבר געווען?

מרדכי האָט מיר געוואוסט צו דערציילען אַז דער אונגאַרישער אַרבעטס געבער ביי וועמען אפרים האָט געאַרבעט, האָט אים איינגעאָרדענט אַ "לווי", און אַז אַלע זיינע "חברים" די גוי'אישע שקצים זענען געווען ביי דער לווי'. אויך ער, מרדכי, איז דאָרט געווען, און ער וויסט דאָס אָרט וואו אפרים איז באַערדיגט געוואָרן אויפ'ן גוי'אישען בית הקברות, וואָרים מען האָט אים דאָרט געשטעלט אַ הילצערנעם צלם אַלס "מצבה" מיט דער אויפשריפט פון זיין נאָמען...

וואָס איז דאָ וויטער צו טאָן? וויאַזוי קען מען מפנה זיין דעם ריינעם גוף פון דעם געפלאָגטן און אומגליקליכן יתום אפרים פון דעם גוי'אישען בית הקברות אויף דעם אידישען בית החיים? עס איז נישט פון די לייכטע זאַכן ובפרט אין אַזאַ צעמישטער צייט.

דער געדאַנק האָט מיך אָבער נישט אָפגעלאָזט, ביז עס האָט זיך אונטערגערוקט אַ פאַסיגע געלעגענהייט.

ווי מיר האָבן פריער דערמאָנט, זענען מיר, די לעבן געבליבענע אידן געווען אָפט באַשעפטיגט אין מפנה זיין אידישע הרוגים פון די פעלדער און וועגן, און פון מאַסן קברים, אין אידישען בית החיים. די "חסד של אמת" אַרבעט איז נישט געווען קיין לייכטע, עס זענען געווען פאַרשידענע פראָבלעמען, הויפּזעכליך טעכנישע, און זייער אָפט הלכה'שע. עס איז אויסגעקומען אין געוויסע טעג וואָס מ'האָט געדאַרפט ברענגען צו קבר ישראל צענדליגער ארונות. הגם די אונגאַרישע שטאָט פאַרוואַלטונג, אונטער דער רוסישער מיליטערישער הערשאַפט האָט צוגעהאָלפן מיט פאַרשידענע מיטלען.

שווערע און פאַרויקעלטע שאלות זענען אויך געקומען ביים ברענגען צו קבר ישראל די הרוגים. קודם כל האָט מען געדאַרפט אידענטיפיצירען די קרבנות; פעסטשטעלן ווער די הרוגים זענען; טיילמאָל דורך דאָקומענטען וואָס מען האָט געפונען ביי זיי אין די בגדים, אָדער אויף אַנדערע אופנים. און אַנדערע האָט מען טאַקע בכלל נישט געקענט דערקענען.

עס זענען אויך געווען קלענערע שאלות, ווי למשל, ווען די עסקנים פון חסד של אמת האָבן באַקומען אַן אויפטראָג צוצוגרייטן אַ געוויסע צאָל קברים, און דערנאָך האָט זיך אַרויסגעשטעלט אַז מען האָט נישט געברענגט פונקט אַזאַ צאָל הרוגים. אַ ליידיגען קבר טאָר מען נישט איבערלאָזן איבערנאַכט. האָט מען געדאַרפט טרעפן אַ לעזונג אויך פאַר

דעם. און אַזוי פאַרשידענע אַנדערע שאלות און פּראָבלעמען.

אגב זאָל דאָ פאַרצייכנט ווערן איינער אַ טראַגישער פאַל, וואָס האָט פּאַסירט טאַקע בעת די "עקסהומירונגען" (דאָס מפנה זיין די הרוגים אויפ'ן בית החיים).

אין איינעם אַ טאָג האָט געדאַרפט פּאָרקומען די קבורה פון אַרום 40 הרוגים פון אַ מאַסן קבר נעבן מישקאָלץ. כדי צו נעמען אַ טיילווייזע נקמה אין די רוצחים, די געוועזענע נאַציס און אונגאַרישע "נילאָש קערעסט" באַנדיטן, האָט די שטאָט, מיט דעם רוסישען מיליטערישען נאַטשאַלניק פאַראַרדענט, אַז די אַרעסטירטע נאַציס און "נילאָש קערעסט" רוצחים וואָס זענען געזעסן אין דער טורמע אין מישקאָלץ, זאָלן אַרויסגעפירט ווערן פון דער טורמע, און זיי זאָלן שלעפּן די וואָגנס מיט די 40 ארונות. מען האָט טאַקע אַזוי געטאָן. די אַנטיסעמיטישע אַרעסטאַנטן זענען איינגעשפּאַנט געווארן ווי פערד צו שלעפּן די וואָגנס מיט די ארונות פון די הרוגים.

די אידישע מלווים זענען נאָכגעגאַנגען מיט געבראָכענע און צעווייטאָגטע הערצער. פון ביידע זייטן זענען געגאַנגען רוסישע סאָלדאַטן מיט מאַשין געוועהר אין די הענט, צו היטן די אַרעסטאַנטן זאָלן נישט אַנטלויפן. דער כעס און די נקמה האָט געזאָטן אין יעדן איינעם. איינער אַ אידישער יונגערמאַן איז צוגעגאַנגען צו אַ זייטיגן פּלויט צו נעמען אַ ברעט און שלאָגען די אַנטיסעמיטישע רוצחים. אַ רוסישער סאָלדאַט האָט דאָס באַמערקט און ער האָט געמיינט אַז דאָס איז אַ נאַצי, איינער פון די אַרעסטאַנטן, וועלכער וויל אַנטלויפן, האָט ער אויסגעשאָסן פון מאַשין ביקס און דער אידישער יונגערמאַן איז נעבעך געפאַלן אַ טויטער... טאָמער איז געווען ווייניג אידישע קרבנות, איז צוגעקומען נאָך אַ קרבן.

* * *

מיר קערן זיך אום צו דערציילן וויאַזוי עס איז ענדליך דאָך געלונגען צו ברענגען דעם קערפער פון אפרימ'ען צו קבר ישראל.

אונטער נאָרמאַלע אומשטענדן וואָלט מען דאָך נישט געקענט ערלעדיגען ביי דער אונגאַרישער בעהערדע, אַז זיי זאָלן ערלויבען אַרויסצונעמען אַ קערפער פון זייער בית הקברות. עס האָט זיך אָבער

געמאַכט אַ צופעליגע געלעגנהייט, וואָס מיר האָבן אויסגענוצט, און אויסגע׳פּועל׳ט ביי דער שטאָט פאַרוואַלטונג צו לאָזן אַריבערפירן דעם גוף פון אפרימ׳ען.

ביי איינעם פון די עקסהומירונגען איז אויך באַמערקט געוואָרן אַ נישט־אידישער הרוג, נאַטירליך האָט מען אים נישט מקבר געווען אויפ׳ן אידישן בית החיים. מיר האָבן געמאָלדן פאַר דער בעהערדע און עס איז געגעבן געוואָרן אַ פאַראַרדענונג אים צו באַגראָבן אויפ׳ן גוי׳אישן בית הקברות.

מיר האָבן אויסגענוצט די דאָזיגע געלעגנהייט, און אין דער זעלבער צייט וואָס מען האָט מקבר געווען דעם גוי׳אישן הרוג, האָבן מיר מפנה געווען, להבדיל, דעם הייליגן גוף פון אפרים, און אים מקבר געווען אויפ׳ן מישקאָלצער בית החיים.

אַזוי האָט זיך נעבעך געענדיגט דאָס לעבן פון אַ עלנד אידיש בחור׳ל, אַן אומגליקליכער יתום, וועמענס האַרץ האָט נישט געקענט איבערטראָגן צו לעבן ווי אַ גוי, און זיין נשמה איז אויסגעגאַנגען על קדושת שמו יתברך.

אַלס דער אייניציגער וואָס איך האָב געקענט אפרימ׳ען, האָב איך דערציילט פאַר די אַנדערע אידן ווער דאָס דאָזיגע בחור׳ל איז געווען, פון וואַנען ער האָט געשטאַמט, און וואָס ער האָט אַלץ מיטגעמאַכט אין די עטליכע יאָרן פון זיין קורצן לעבן, ביז ער איז נעבעך אַזוי יונג פאַרשניטן געוואָרן.

מיר האָבן געשטעלט אַ מצבה אויף זיין פרישען קבר און איך האָב אַנגעשריבן די נעמען און זיין אָפּשטאַם.

אויך היינט זעט מען אויפ׳ן בית החיים אין מישקאָלץ, דאָרט וואו עס זענען פאַראַן די קברים פון די הרוגים און אומגעקומענע אין משך פון די ביטערע יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אַ קליינע מצבה מיט דער אויפשריפט פון דעם פּוילישען יתומ׳ל אפרים, וועלכער איז אומגעקומען דורך אַזעלכע טראַגישע אומשטענדן.

די פּוילישע אידישע פאַמיליעס וועלכע האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט אין מישקאָלץ, לעבן און געפינען זיך היינט צו טאָג דאָ אין ניו יאָרק. זיי וואוינען אין דער פלעטבוש געגענט, און פון צייט צו צייט טרעפן מיר זיך, און מיר דערמאַנען די טרויעריגע פאַסירונג מיט דעם קליינעם יתום פון פּוילען, וואָס זיין איידל און צעווייטאָגט אידיש האַרץ האָט נישט

געקענט איבערטראָגן די צרות.

דאָס איז די ביטערע געשיכטע פון איין אידיש קינד, אַ יתומ׳ל פון פוילען. - וואָס עס האָט זיך נעבעך אָפּגעטאָן מיט אַנדערע טויזענטער און הונדערטער טויזענטער קליינע אידישע קינדער, איז נישט מעגליך צו באַשרייבען, און עס איז נישט מעגליך מיט ווערטער צו שילדערן. תנות צרות לא נוכל.

מער ווי אַ מיליאָן הייליגע אידישע קינדער האָבן די צוררים ימח שמם אכזריות׳דיג אומגעברענגט. וועגן יעדן איינעם וואָלט מען ליידער געקענט אָנשרייבן אַ "מגילת איכה".

דאָס איז דער טראַגישער סיפור המעשה פון אַ אידיש קינד פון די בלוטיגע מלחמה יאָרן און אַלע צרות און גילגולים וואָס ער האָט מיטגעמאַכט, און לסוף אומגעקומען על קידוש השם. ה׳ ינקום דמו! ותהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

פון ברעזנא צום "קאָהנער קאַסטעל"

ביטערע זמנים האָבען אידען איבערגעלעבט אין די יאָרען פון דער צווייטער וועלט מלחמה. און וועז די ימים נוראים פון שנת תש"ב האָבען זיך דערנענטערט זענען די צרות נאָך גרעסער געוואָרען. אָן אַ שיעור תוכחות און פּורענות'ן האָבען זיך אָנגערוקט אויף די אידען אין מיטעל־אייראָפּע. איין צרה האָט געיאָגט די צווייטע. ואין לך יום שאין קללתו מרובה משל חבירו.

יום כיפור תש"ב.

דאָס בית המדרש אין אונזער שטעטל ברעזנא, איז פול מיט מתפללים, כאָטש נישט אַזוי פול ווי עס פלעגט זיין אין די פריערדיגע יאָרען. אויך דאָ ביי אונז אין שטעטל פילט זיך דער אומגליק פון דער בלוטיגער מלחמה. אַ סאַך מתפללים אין אונזער בית המדרש פעלן. זיי געפינען זיך ערגעץ־וואו אין "מונקא־טאַבאָר". [אין די לאַגערן פון צוואַנגס אַרבעט]. בחורים און יונגעלייט זענען אויך דאָ וויניגער ווי געווייזנליך. מ'באַהאַלט זיך אויס. מ'האָט מורא זיך צו וויזען פאַר די אויגען. און אַ טייל זענען "טמיר ונעלם".

אין בית המדרש הערשט אַ פאָרכטיגע שטימונג. עס איז יום כיפור, און ווי יעדען יום כיפור זענען אידען דורכגעדרונגען מיט פחד און אימה פאַר'ן יום הדין. אָבער דעם היי־יאָריגען יום כיפור תש"ב זענען אידישע הערצער געווען באַזונדערס אָנגעלאָדען מיט צער און שרעק פּיין און פּחד פון די שווערע כמאַרעס וואָס האָבען געהאָנגען אויף די הימלען.

שוין מער ווי צוויי יאָר וואָס די בלוטיגע צווייטע וועלט־מלחמה האַלט אָן. בשורות איוב קומען פון פוילן. די דייטשע רוצחים ימח שמם ראָטן אויס סיסטעמאַטיש דאָס פּוילישע אידענטום. די שמועות וואָס קומען פון דאָרט מאַכען פאַרגליווערן דאָס בלוט, אין בוכשטעבליכען זין פון וואָרט. גאַנצע הייליגע אידישע קהילות ווערען אָפּגעשניטען און פאַרניכטעט רח"ל. אידען ווערען געפייניגט מיט מיתות משונות

ואכזריות, וואָס מאז היתה ישראל לגוי זענען אַזעלכע שרעקליכע צרות נישט פאָרגעקומען.

נישט מיט אַ סאָך בעסער איז דער מצב אין די שכנות׳דיגע מדינות. אין דער ניי־אויפגעקומענער קליינער סלאָוואַקישער רעפובליק ווערן די אידן דעפּאָרטירט קיין מאַידאַנעק און טרעבלינקע. אין עסטרייך איז שוין אָנגעגאַנגען דער גירוש נאָך מיט יאָרען פריער, תיכף נאָך דעם שענדליכען "אַנשלוס", ווען היטלער־דייטשלאַנד האָט אָקופּירט עסטרייך. וועגען די פּאָגראָמען און אויסראָטונג פון די אידען אין דייטשלאַנד איז דאָך אָפּגעשריבן. דאָרט גייט שוין אָן די פאַרטיליקונג פון אידישען פאָלק 6־7 יאָר.

אין רומעניען איז אויפגעקומען אַן אָפּען אַנטיסעמיטישע רעגירונג, די "אייזערנע גוואַרדיע", און דאָס רומענישע אידענטום געפינט זיך אין אַ שווערען קלעם. און אין אונגאַרן גופא געפינען זיך די אידען בצרה ובשביה. די רעגירונג האָט צוגענומען די פרנסות ביי אידישע סוחרים און געשעפטסלייט; אַרבעטס־פּאציגע מענער זענען אַוועקגעשלעפּט געוואָרען אין "מונקא טאַבאָר", די לאַגערן וואו מ׳האָט געפּיניגט די אידען מיט צוואַנגס־אַרבעט; די רעגירונג גיט אַרויס יעדע פּאָר חדשים פרישע נייע גזירות, די אַזוי גערופענע "אידען־געזעצען", וועלכע האָבען אַלע איין ציל: נאָך מער צו באַשרענקען די רעכט פון די אידען און צו פאַרביטערן דאָס לעבן פון דער אידישער באַפעלקערונג אין אונגאַרן.

די אַנטיסעמיטישע פּאָליציי און זשאַנדאַרמעריע אין אונגאַרן וואַרפט אָן אַ טעראָר אויף די אידען. געהיים־אַגענטען און דעטעקטיוון דרייען זיך אַרום אויף יעדען שריט און טריט, און אונטער פאַרשידענע בלבולים און מסירות ווערען מענטשען אַרעסטירט, אַוועקגעשלעפּט אין געהיימע אויספּאָרשונגס־פלעצער, וואו מען פּיניגט זיי מיט סאַדיסטישע און ברוטאַלע פּיניקונגען.

אויבן־אויף גייט נאָך אָן דאָס אידישע לעבן כמעט ווי "נאָרמאַל". טראָץ די שרעק און פּחדים קומען זיך אידען נאָך צוזאַמען אין די שוהלען און בתי מדרשים, מ׳דאַווענט און מ׳לערנט, און מען פרובירט אָנצוהאַלטען אַ נאָרמאַלען לעבענס־שטייגער. אָבער אינעווייניג אין די הערצער ווייסט יעדער ביי זיך, אַז דער מצב איז אַ ביטערער. ס׳איז נישט בלויז אַ שעת חירום, אַ שעת מלחמה, נאָר מען זעט באַשיינפערלעך אַז

די שונאי ישראל ימח שמם האָבען זיך פאַרלייגט אויף די אידען רח״ל להשמידם ולכלותם מעל פני האדמה ח״ו.

די געווייגען יענע ימים נוראים אין די שוהלען און בתי מדרשים, זענען געווען פיל שטאַרקער ווי אַן אַנדער מאָל. אַלע הערצער זענען געווען פאַרקלעמט מיט פאַרביטערטקייט און פאַרצווייפלונג. אין לנו להשען אלא על אבינו שבשמים. אָבער דער הסתר פנים איז געווען גרויס.

פון דער עזרת נשים האָט זיך געהערט דאָס שלוכצען און געוויינען פון די פרויען. טייל פרויען האָבען פאַרלוירען זייערע מענער. מ׳האָט זיי אַוועקגעשלעפט צו פאַרשידענע עבודות הפרך אין דעם ווייטען אוקראַאינע, און אַ סך זענען דאָרט ליידער אומגעקומען. מאַמעס האָבען געווויינט אויפ׳ן ביטערן גורל פון זייערע זין. עס איז נישט מעגליך געווען איינצוהאַלטען אין זיך דעם געיאָמער און געווין.

* * *

דער בעל תפלה האָט געהאַלטען פונקט אין מיטען דער ״עבודה״ וועז עמיצער איז אַריינגעקומען אין בית המדרש, און מיר איינגערוימט אַ סוד אין אויער. אַ אינגעל איז מיר געקומען דערציילען, אַז אָט־ערשט האָט מען געזען אַרויסגיין פון אונזער הויז עטליכע זשאָנדאַרען. – מיר האָבען געהאַט אין דעם שטעטל ברעזנא אַ דרוקעריי און אַ פאַפיר געשעפט.

אַ סקרוך איז מיר דורך די ביינער. דאָס האָט נישט אָנגעזאָגט קיין גוטס. וואָס האָבען די זשאָנדאַרען געהאַט צו זוכען ביי אונז אין הויז אום סאַמע יום כיפור?

פאַרשידענע מחשבות האָבען אָנגעפאַנגען דורכצולויפען מיין מוח. וואָס טוט מען? גיין אַהיים און געוואויר ווערען וואָס די זשאָנדאַרען האָבען געוואָלט, קען מען דאָך ריזיקירען מיט עוועגטועל ווערען אַרעסטירט? נישט גיין אַהיים – איז דאָך דאָס האַרץ אומרואיג און קען זיך נישט געפינען קיין מנוחה, ווער ווייסט מיט וואָס דאָס שמעקט? וואָס ווילען זיי, די רשעים די זשאָנדאַרען? וואָס פאַר אַ פרישע תחבולה האָבען זיי שוין ווידער צוגעטראַכט?

דער טאַטע ז״ל הי״ד האָט יענעם יום כיפור פון תש״ב נישט

געדאַוועט אין דעם בית המדרש וואו איך האָב געדאַוועט. ער האָט געדאַוועט אין אַן אַנדער בית המדרש ווייט אַוועק, וואו ער איז געווען דער שליח ציבור.

נאָך מוסף האָב איך זיך אַרויסגעשלייכט פון בית המדרש און דורך אַ זייטיג געסעל געגאַנגען קוקען פון דער ווייטענס וואָס ביי אונז אין דער היים טוט זיך. איך בין געוואויר געוואָרען, אַז די זשאָנדאַרען האָבען דורכגענישטערט אונזער פאַפּיר־געשעפט און די דרוקעריי, און אַוועק פון דאָרט מיט אַ פּעקעל פאַפּירען...

פול מיט זאָרג און שרעק בין איך צוריקגעגאַנגען אין בית המדרש.

איך בין אָנגעקומען אין בית המדרש וועז מען האָט שוין געהאַלטען ביי קריאת התורה פון מנחה. דער עולם האָט געוואָלט וויסען וואָס עס האָט פאַסירט, אָבער איך אַליין האָב נישט געוואוסט צו ענטפערן אויף די שאלות פון די באַזאָרגטע אידען.

מען האָט אָפּגעדאַוועט מנחה און נעילה און געענדיגט מעריב. וועז איך בין אַהיים געקומען בין איך ערשט דעמאָלט געוואויר געוואָרען, אַז אין דער זעלבער צייט וואָס די זשאָנדאַרן האָבען דורכגעפירט אַ רעוויזיע און גענישטערט ביי אונז אין געשעפט און אין דער דרוקעריי, אין דער זעלבער צייט זענען אויך די זשאָנדאַרען אַוועק אין יענעם בית המדרש וואו דער טאַטע ז״ל האָט געדאַוועט, און זיי האָבען אים פונעם עמוד אַוועקגעריסען, און אַוועקגעפירט מיט זיך.

דער טאַטע ז״ל, אַ פייערדיגער חסיד און עובד ה׳, דאַוועט שוין פערציג יאָר פאַר׳ן עמוד. דאָס דאַוועט זיינס איז מיט ברען, מיט בכיות נוראות און מיט אַ שאגת ארי. אַצינד זענען געקומען די רשעים און האָבען אים אַוועקגעריסען פונעם עמוד, און אַוועקגעפירט ווער ווייסט וואוהין.

דער פאַקט וואָס די זשאָנדאַרען זענען אַריין אין אַ בית המדרש און אַוועקגעפירט פון דאָרט דעם בעל תפלה, דאָס אַליין איז געווען אַן אויפפאַלענדע זאַך. ווייל מיט אַלע רשעות׳ן און טראָץ דעם הערשענדן אַנטיסעמיטיזם, האָבען פאָרט זשאָנדאַרען קיינמאָל נישט געוואָגט אַריינצוגיין אין אַ געבעט־הויז, אַ זאַך וואָס איז פאַרבאָטען לויט׳ן געזעץ. און דאָ האָבען די סאַדיסטישע זשאָנדאַרען זיך יאָ אַריינגעריסען אין בית המדרש, אין סאָמע יום כיפור, דעם הייליגסטען טאָג פון יאָר, און

אַוועקגעפירט פון דאָרט דעם שליח ציבור...

* * *

וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן יענעם מוצאי יום כיפור ביי אונז אין דער היים, איז מיט ווערטער נישט מעגליך צו שילדערן. די ערשטע זאָרג איז געווען, אויסצוגעפינען וואוהין האָט מען דעם טאָטען אַוועקגעפירט. דאָס איז אָבער נישט געווען אַזוי איינפאַך צו דערגיין. ערשט נאָך פאַרשידענע שתדלנות'ן איז מען געוואויר געוואָרען ביי דער בעהערדע, אַז דער טאָטע ז"ל איז אָפּגעפירט געוואָרען קיין מונקאַטש, אין דעם דאָרטיגען "קעים עלהאַריטאָ" (די אַנטי־שפּיאָנאַזש אָפּטיילונג פון דער אונגאַרישער געהיים פּאָליציי), וואָס האָט זיך געפונען אין דעם טרויעריג־באַרימטען "קאָנער קאַסטעל", אין מונקאַטש.

בלויז דאָס וואָרט "קאָנער קאַסטעל" האָט אָנגעוואָרפען אַ שרעק. דער "קאָנער קאַסטעל" אין מונקאַטש איז געווען אַ גרויסער פאַרצייטישער פאַלאַץ, אַ "שלאָס", וואָס איז אויפגעבויט געוואָרען דורך די גראַפען און מאַגנאַטען פון דער עסטרייך־אונגאַרישער מאָנאַרכיע. דער "קאָנער קאַסטעל" האָט זיך געפונען אין עק פון דער שטאָט מונקאַטש, טיף אין אַ הויף, אַרומגערינגעלט מיט הויכע טענענבוימער. וועג די אונגאַרן האָבען אָקופּירט קאַרפּאַטאָ־רוס, האָט דער "קאָנער קאַסטעל" געדינט אַלס די הויפּט־קוואַרטיר פאַר דער אונגאַרישער געהיים־פּאָליציי.

דער "קאָנער קאַסטעל" איז געווען פאַרוואַנדעלט אין אַ בלוטיגער און גרויזאַמער פייניקונגס טורמע, וואו די אונגאַרישע זשאַנדאַרען און געהיים־פּאָליציאַנטען האָבען געפיניגט די אידישע קרבנות. פון אָנפאַנג זענען דאָרט געהאַלטען געוואָרען אויך אַנדערע פּאָליטישע אַרעסטירטע, נישט אידען, אָבער מיט דער צייט האָט דער "קאָנער קאַסטעל" געדינט בלויז צו פאָרשען און פיניגען אידען.

פאַר דעם מינדעסטען "חטא" אָדער פאַרדאַכט, האָט די אונגאַרישע געהיים־פּאָליציי אַרעסטירט אומשולדיגע אידען און זיי געפיניגט מיט שרעקליכע עינויים קשים ומרים, און געצוואונגען אַז זיי זאָלען זיך מודה זיין אין נישט געשטויגענע און נישט געפלויגענע פאַרברעכענס, וועגען וועלכע זיי האָבען אפילו נישט געהאַט קיין אַנונג.

צו באַשרייבען די געפענגעניש פון "קאָנער קאַסטעל" דאַרף מען

זיך מאַכען אַ האַרץ. שווער מיט ווערטער צו שילדערן די גרויזאַמקייטען און באַרבאַריזמען וואָס זענען דאָרט אָנגעגאַנגען. דער "קאָהנער קאַסטעל" איז באַשטאַנען אין אַ גאַנצען קאָמפּלעקס פון פאַרשידענע געביידעס. גרויסע זאַלען און קלענערע צימערן אויף עטליכע שטאָקען. די גרעסערע זאַלען זענען געווען פאַר די אַרעסטאַנטען. אויף דער ערד איז געווען אויסגעשפרייט שטרוי, און אויף דער שטרוי זענען געלעגען די אַרעסטירטע געפאַנגענע. יעדער האָט זיך געהאַט זיין מקום אויפ'ן שטרוי, וואו ער האָט געדאַרפט ליגען אָדער זיצען אַ גאַנצען טאָג און אַ גאַנצע נאַכט. אין מיטן פון דעם צימער האָבען זיך געפונען עטליכע זשאַנדאַרעמען מיט אויפגעפלאַנצט געווער, בייטאָג און ביינאַכט, 24 שעה אין מעת לעת, און זיי האָבען נישט אַראָפגענומען אַן אויג פון די געפאַנגענע. קיינער האָט נישט געטאָרט רעדן מיט'ן אַנדערן. פאַר'ן מינדעסטען ריר פלעגען זיי האַקען מיט די קאָלבעס פון זייערע ביקסען אויף די קעפ פון די אַרעסטירטע. דריי מאָל אין טאָג האָט מען אַרויסגעלאָזט אַלע אַרעסטירטע אין הויף אויף אַ "שפאַציר". אַלע האָבען געמוזט גיין אין אַ קרייז, אָפּגעזונט איינער פון אַנדערן עטליכע מעטער, און די גאַנצע צייט האָבען די זשאַנדאַרען און געהיים־פּאָליציאַנטען געהיטען.

די קלענערע צימערלעך זענען געווען גענוצט געווען פאַר אויספאָרשונגען און פאַר פייניקונגען. דאָרט זענען געזעסען סאַדיסטישע געהיים־אַגענטען און געזוכט אַרויסצופרעסען "וידויים" פון די אומגליקליכע אַרעסטירטע.

די יללות און די געוויינען פון די געפיניגטע האָבען געשפאָלטען די הימלען. אָבער די פאַרשטיינערטע הערצער פון די סאַדיסטישע זשאַנדאַרען זענען אויף אַ האָר נישט געירט געוואָרען. די געהיים־פּאָליציי האָט ספּעציעל אויסגעזוכט דעם "קאָהנער קאַסטעל" פאַר זייער הויפּט־קוואַרטיר, ווייל דער קאַסטעל איז געווען אַרומגענומען געדיכט מיט פיכטען־ביימער, און אַזוי אַרום האָבען זיך נישט אַרויסגעהערט פון דאָרט די קולות פון די געפיניגטע אידען.

עסנוואַרג פלעגט ווערען אַריינגעשיקט דורך דער קהילה אין מונקאַטש, אָדער דורך קרובים, 3 מאָל אַ טאָג. די יעניגע וועלכע האָבען געברענגט די עסענס האָבען נאָכ'ן אַריינקומען אין טויער פון "קאָהנער קאַסטעל" געדאַרפט אַראָפלייגען די טעפּ אין מיטן הויף ביים אַריינגאַנג,

און וועז זיי זענען אַוועק, ערשט דאַן האָבן געמעגט צוגיין עטליכע "העפטלינגען" און אַריינברענגען דאָס עסנווּאַרג אינעם קאַסטעל, וואָס איז שפּעטער צעטיילט געוואָרען צווישען די אַרעסטירטע.

אַ גאַנצען טאָג, און אַ גאַנצע נאַכט, האָבען די אומגליקליכע אידען אין "קאָהנער קאַסטעל" געמוזט ליגען אויף די שטרויענע געלעגערס אויף דער הוילער פּאָדלאָגע. יעדע ווייַלע פלעגען אַריינקומען פּאָליציאַנטען און אַרויסרופען איינעם אויף אויספּאָרשונגען. די איבריגע אַרעסטאַנטען פלעגען באַגלייטען מיט צער און באַדויער דעם יעניגען, וועמען די זשאָנדאַרען האָבען אַרויסגענומען צום פּאָרשען, ווייל מ׳האָט געוואוסט מיט וואָס דאָס שמעקט. דער אַרויסגערופענער פלעגט אַריינגענומען ווערען אין אַ באַזונדער צימער, וואו די דעטעקטיוון און געהיים־אַגענטען האָבען אים געזומען פייניגען און פּאָרשען, אָפטמאָל שעה׳ן לאַנג.

די אויספּאָרשונגען זענען געווען נישט עפּעס אַנדערש ווי גרויזאַמע פייניקונגען. עס לאָזט זיך גאָרנישט באַשרייבען וואָס פּאַר אַ שרעקליכע פייניקונגען די אונגאַרישע אינקווּיזיטאָרען האָבען צוגעטראַכט פּאַר די אידישע קרבנות. עס זענען געווען מערערע פּאַלען וואָס די רשעים האָבען פּשוט און איינפאַך דערשלאָגען זייערע קרבנות צום טויט רח״ל.

נאָך דעם ווי מען האָט דעם קרבן געפייניגט מיט פּאַרשידענע אכזריות׳דיגע און ברוטאַלע מיטלען, האָט מען אים געצוואונגען אונטערצושרייבען אַ דאָקומענט, אין וועלכען ער איז זיך מודה אין די "פּאַרברעכענס" וואָס די דעטעקטיוון האָבען געוואָלט אַז ער זאָל זיך אין זיי "מודה זיין".

דאָרט אַהין האָט מען עס אָנגעבליך אַוועקגעפירט דעם טאַטען ז״ל.

* * *

וואָס טוט מען וווייטער? צו וועמען קען מען זיך וועגדען, און אָנפאַנגען אינטערוועגירען מיט שתדלנות׳ן?

די צווייטע שאלה איז געווען: וואָס איז דער "חטא", אויף וואָס די זשאָנדאַרען האָבען זיך אָנגעכאַפּט, און וואָס איז דער בלבול, צוליב

וועלכען מען האָט דעם טאַטען אַרעסטירט?

ס׳איז געווען שפּעט ביינאַכט, מוצאי יום כיפור. אפילו אין נאָרמאַלע שעה׳ן פון טאָג איז אויך אין יענע צייטען שווער געווען צו געפינען עמיצען צווישען די בעהערדע, וועלכער זאָל אַרויסווייזען אַביסעל מענטשליך געפיל, און צו וועמען מען זאָל זיך קענען וועגדען אַז ער זאָל עפּעס טאָן. מכל שכן שפּעט אין דער נאַכט, וועו מען קען צו קיינעם נישט צוקומען.

אייגענטליך וואָלטען מיר זיך געדאַרפט וועגדען צום שטול־ריכטער, די העכסטע אינסטאַנץ אין שטעטל, וועלכער האָט שטאַרק רעספּעקטירט דעם טאַטען, און בעטען אים ער זאָל אונז בייהילפיג זיין אַרויסצונעמען דעם טאַטען פון קלעם. אָבער אין יענער אַנטיסעמיטישער צייט האָט אפילו דער שטול־ריכטער נישט געוואָגט זיך אַריינצומישען לטובת אַ פאַרהאַפטעטן איד.

אין פלוג איז מיר אַריין אַ גדאַנק זיך צו וועגדען דווקא צום הויפּט קאַפּיטאַן פון די זשאַנדאַרען, ד״ר זילאַאי.

פאַרוואָס צום קאַפּיטאַן פון די זשאַנדאַרען? ווי איז מיר איינגעפאַלען אַזאַ ווילדער געדאַנק?

צווישען אַלע מיליטעריש און פּאָליצייאישע אייגהייטען אין אונגאַרן, זענען די זשאַנדאַרען געווען באַוואוסט אַלס די ברוטאַלסטע און שלעכטסטע. אין אַלע שטעט און דערפער אין אונגאַרן, און בפרט אין די קאַרפּאַטען געביטען, זענען די זשאַנדאַרען געווען גרויסע אַנטיסעמיטען. אָבער ווי עס שיינט מיר, האָבען זיך די זשאַנדאַרען אין אונזער שטעטעל ברעזנא, ספּעציעל אויסגעצייכענט מיט זייער פאַרברענטער רישעות.

באַזונדערס האָט אָנגעוואָרפען אַ שרעק איינער אַ זשאַנדאַר און לויטענאַנט מיט׳ן נאָמען מאָלנאַר. אָט דער דאָזיגער מאָלנאַר האָט געדינט אין אונזער שטעטעל שוין צוויי יאָר, ער האָט געקענט יעדען איינעם, ער האָט געוואוסט וואָס עס קומט פאָר אין יעדער גאַס און אין יעדעןווינקעל, און ער האָט זיך ספּעציעל פאַרלייגט צו כאַפּען ״פרעמדע״, אָדער אַזעלכע וועלכע האָבען נישט קיין לעגאַלע אויפענטהאַלטס רעכט אין שטעטעל.

דער לויטענאַנט מאָלנאַר איז געווען אַ כיטרע פאַרשוין. ער פלעגט זייער אָפט באַפאַלען אידישע הייזער און זוכען דאָרט פאַרדעכטיגטע, און ס׳איז זיך שווער געווען פון אים אויסצובאַהאַלטען.

ער האָט געהאַט צווישען דער גוי׳אישער באַפעלקערונג עטליכע שקצים, וועלכע האָבען קאָלאַבאָרירט מיט אים, זיי פלעגען צו שפּיאָנירען צווישען די אידען און איבערגעבען פאַר אים, פאַר מאָלנאַר׳ן, וואָס זיי האָבען אויסגעפונען. דערנאָך פלעגט זיך באַווייזען מאָלנאַר אַליין און ער האָט אַרעסטירט די יעניגע אויף וועלכע ער האָט זיך געקענט אָנטשעפען און באַשולדיגען אין עפּעס.

דער קאָפּיטאַן פון די זשאָנדאַרען אין אונזער שטעטל האָט, ווי געזאָגט, געהייסען ד״ר זילאַאי. איך האָב זיך אַנטשלאָסען צו וועגדען דווקא צו אים.

ווי רישעות׳דיג און אַנטיסעמיטיש די אונגאַרישע זשאָנדאַרען זענען געווען, האָט זיך אָבער פאָרט פאַרוואָרפען צווישען זיי געציילטע, איינער אָדער צוויי, וועלכע זענען נישט געווען אַזוי פאַרפוילט און פאַרדאָרבען, און האָבען נאָך אַמאָל געהאָט אַ מענטשליך געפיל צו אידען. צו דער דאָזיגער וויניציגער גרופּע האָט אויך באַלאַנגט ד״ר זילאַאי, דער קאָפּיטאַן פון דער זשאָנדאַרען סטאַנציע אין אונזער שטעטל.

איך האָב געהאַט ספּעציעלע פּריווילעגיעס און ״פאַרדינסטען״ פאַר דעם זשאָנדאַרען־קאָפּיטאַן. איך פלעג פאַר אים צו מאַכן געוויסע אַרבעטן וואָס איז נויטיג געווען פאַר דער זשאַנדאַרמעריע, און דערפאַר האָט ער מיר אַרויסגעוויזען מענטשליכקייט און אפילו פריינטשאַפט.

מיין אַרבעט פאַר דער זשאַנדאַרמעריע איז באַשטאַנען אין אַרויפקלעבן די מיליטעריש מאַפּעס אויף ספּעציעלע לייוונט. די אָפּיצירען האָבן זיך באַנוצט מיט מיליטעריש מאַפּעס, אַזויגערופענע טאָפּאָגראַפישע מאַפּעס, אין וועלכע עס זענען געווען אָנגעצייכענט די געוויע טאָפּאָגראַפישע איינצעלהייטען פון יעדען פּלאַץ, למשל יעדעס קליינע בערגל אָדער וואַסערל איז געווען אָנגעצייכענט געוי אויף די מאַפּעס, יעדעס וואַלד און יעדע סטעזשקע, פון אַלע געגענטן און טעריטאָריעס פון די פראָנטען וואו עס זענען אָנגעגאַנגען די שלאַכטען. די אָפּיצירען פלעגען טראָגען די מאַפּעס אין זייערע בייטלען. און כדי די מיליטעריש מאַפּעס זאָלען נישט צעריסען וועדען פון אַזויפיל אויפמאַכן און צומאַכן, האָט מען געדאַרפט די דאָזיגע מיליטעריש מאַפּעס צעשניידען אויף קליינע סעקציעס און חלקים, און דערנאָך אַרויפקלעבן אויף אַ גרויסען לייוונט, אַז מען זאָל די מאַפּעס קענען דערנאָך צוזאַמענלייגען אויף די קנייטשען, און זיי זאָלען אַזוי־אַרום נישט צעריסן

ווערען.

דאָס איז געווען אַ קאָמפּליצירטע אַרבעט, און ס׳איז נישט געווען אַזוי לייכט צו מאַכן. און אָט די דאָזיגע אַרבעט פלעג איך אויספירען פאַר׳ן קאַפּיטאַן פון די זשאָנדאַרען. היות די מאַפּעס האָבן נישט געטאָרט אַרויסגעבן ווערען אין פרעמדע הענט, ווייל זיי זענען געווען קלאַסיפיצירט אַלס מיליטערישע אינפאָרמאַציע, דעריבער האָט די אַרבעט פון אַרויפקלעבן די מאַפּעס אויף לייוונט געדאַרפט געטאָן ווערן אין דער קאַנצעלאַריע פון דער זשאָנדאַרן סטאַנציע. און דאָרט טאַקע האָב איך די אַרבעט געמאַכט. אַזוי־אַרום בין איך געווארן אַ שטיקעל יוצא־ונכנס אין דער זשאָנדאַרן סטאַנציע, און זיך באַקענט מיט דעם קאַפּיטאַן, ד״ר זילאַאי.

בשעת צרה האָב איך געטראַכט אַריבערצוגיין צום קאַפּיטאַן אין דער פּאָליציי און אויסגעפינען וואָס איז די סיבה פאַר וואָס דער טאַטע ז״ל איז געווארן אַרעסטירט, און בעטן ביי אים רחמים, אַז ער זאָל אינטערוונירען אַרויסצולאָזען דעם טאַטן.

האָט אָבער אַזוי פּאַסירט אַז דער קאַפּיטאַן האָט זיך גראַדע דעמאָלט נישט געפונען אין שטאָט. ער איז געווען אַוועקגעריזט, און זיין סעקרעטאַר האָט מיר גאָרנישט געקענט העלפען. אין מוח האָבען געעגבערט די דאגות: וואָס טוט מען?

* * *

וויבאַלד מיר זענען געווויר געווארן אַז מען האָט דעם טאַטן אַוועקגעפירט קיין מונקאַטש, האָבן מיר אָנגעפאַנגען טראַכטען מיטלען און וועגן וויאַזוי צו קומען אין קאָנטאַקט מיט׳ן טאַטען פּערזענלעך. דאָס איז וויכטיג געווען דערפאַר, כדי מיר זאָלען קענען אויסגעפינען פון אים, אפשר ווייסט ער אין וואָס אייגענטליך מען באַשולדיגט אים, און אַזוי אַרום צו ווייסען וואו און ביי וועמען מען דאַרף אינטערוונירען און אָנוועגדען שתדלנות.

שפּעט אין דער נאַכט האָב איך טעלעפאָנירט צו מיין עלטסטען ברודער הרה״ח ר׳ יהושע דייטש ז״ל הי״ד אין סוואַליווע, וואָס איז נישט ווייט פון מונקאַטש, וועלכער פלעגט האָבן פּראָטעקציע ביי דער בעהערדע, אַז ער זאָל זיך אַריבערכאַפּן קיין מונקאַטש און דערגיין אין

וואָס די קלאַגע באַשטייט.

מיין ברודער ר׳ יהושע דייטש האָט געוואוינט אין סוואַליווע. אויך ער האָט געהאַט אַ דרוקערייַ און אַ פּאַפּיר געשעפט. ער איז געווען אַ באַוואוסטע און באַליבטע פּערזענליכקייט. אומעטום האָט מען אים געעהרט און געשעצט. ער איז געווען אַן עכט חסידישער איד, אַ תלמיד חכם וירא שמים, אַ פּיקח אין מילי דשמיא און מילי דעלמא, און אַ גרויסער עסקן לטובת הכלל והפּרט. דערצו איז ער געווען איינער פון די נאָענטסטע מקורבים פון רבינו הגה״ק מסאטמאר זי״ע.

יענער יום כיפור תש״ב איז אויסגעפאַלען מיטוואָך. דאָנערשטאָג פאַרטאָגס איז מיין ברודער ר׳ יהושע דייטש שוין געווען אין מונקאַטש. ער האָט זיך פאַרבונדען מיט די דאָרטיגע כלל־טוער און געזוכט אויסצוגעפינען ווער עס האָט אַ קאָנטאַקט מיט די געהיים־פּאָליציי אין ״קאָהנער קאַסטעל״. עס איז אָבער נישט געגאַנגען. קיינער פון די אידישע כלל־טוער האָט זיך נישט געטרויעט צו אינטערוועניר֯ען און צו קומען אין קאָנטאַקט מיט דער געהיים־פּאָליציי אין ״קאָהנער קאַסטעל״. אַ שווערער פּחד איז געלעגען אויף יעדן, און מען האָט זיך נישט געוואָלט צורירען צו אַ ענין וואָס איז געלעגען אין די הענט פון די סאָדיסטישע געהיים פּאָליציי.

אַזוי ווי די שעה׳ן זענען געלאָפען און מיין ברודער האָט נישט געזען קיין שום אויסוועג, האָט ער זיך אַנטשלאָסען צו אַ געפערליך־ריזיקאַלישען שריט. ער האָט זיך אַריינגעכאַפּט אינעם ״קאָהנער קאַסטעל״ דורך אַ הינטער־וועג, מיט דער אויסרעכענונג, צו וואַרטען ווען די אַרעסטאַנטען וועלען אַרויסגעפירט ווערען אין הויף אויף דעם ״טעגליכען שפּאַציר״, און אַזוי־אַרום וועט ער האָבען אַ געלעגענהייט זיך צו באַגעגענען מיט׳ן טאַטען און אַרומרעדן וואָס ס׳איז דאָ צו טאָן.

די זשאָנדאַרען האָבן אים אָבער תיכף געכאַפּט און אויך אים האָט מען אַרעסטירט און אַריינגעפירט צווישן די איבעריגע אַרעסטאַנטען אין ״קאָהנער קאַסטעל״. דערביי האָבן אים די געהיים־פּאָליציאַנטען געזאָגט, אַז סייוווי האָבן זיי אים שוין געזוכט, און אַז אַגענטען זענען געווארן אַרויסגעשיקט קיין סוואַליווע אויך אים צו אַרעסטירען.

די צרה איז שוין געווען אַ דאָפּעלטע. אַצינד געפינען זיך שוין סיי דער טאַטע און סיי מיין עלטסטער ברודער אין דעם גרויזאַמען פיניקונגס צענטער אין מונקאַטש, אינעם ״קאָהנער קאַסטעל״.

אין גרויס פאַרצווייפלונג איז איינע פון מיינע שוועסטער חייקא ע״ה אַוועקגעפאָרן קיין אונגוואַר, די הויפּט־שטאָט פון קאַרפּאַטאָ־רוס, וואו עס האָט זיך אָנגעבליך געדאַרפט געפינען דער קאַפּיטאַן פון די זשאָנדאַרען פון אונזער שטעטל. מענטשען האָבן אויך געראָטען, אַז מען דאַרף אָנווענדען שתדלנות און אינטערווענץ ביים גובערנאַטאָר פון דער גאַנצער געגענט אין אונגוואַר. אפשר וועט מען דאָרט קענען עפּעס אויפטאָן.

דאָנערשטאָג נאָכמיטאָג איז די שוועסטער אַוועקגעפאָרן קיין אונגוואַר. זי האָט זיך דאָרט פאַרבונדען מיט אַדוואָקאַטען און אָנגעזעענע אידישע פּערזענליכקייטען. מיר האָבן געוואַרט צו הערען עפּעס אַ גוטע בשורה. אָבער די נאַכט איז פאַראיבער און קיין שום ידיעה איז פון אונגוואַר נישט געקומען.

אויפצומאָרגענס, דאָס הייסט פרייטאָג פרי, האָבן די זשאָנדאַרען זיך ווידעראַמאָל באַוויזען אין אונזער דרוקעריי. דאָס מאָל בין איך שוין געווען אין דער היים. זיי האָבן דורכגעפירט אַ רעוויזיע אין דער גאַנצער דרוקעריי, און כמעט נישט דורכגעלאָזט אַ פּאַפּירל.

אינצווישן איז אָנגעקומען מיט דער באַן מיינ׳ס אַ צווייטער ברודער, יעקב חיים דייטש הי״ד, וועלכער איז ערשט געקומען צו פאָרען פון סאַטמאַר, וואו ער איז געווען אויף יום כיפּור ביי רבינו הגאון הקדוש מסאַטמאר זי״ע. ער האָט גאָרנישט געוואוסט וואָס עס איז פאָרגעקומען ביי אונז אין שטעטל. אָבער אויפ׳ן וועג פון דער באַן שטאַציאָן אַהיים, האָבן אים אידן און שכנים איבערגעגעבן וואָס עס האָט פּאַסירט, און אַז אויך אַצינד געפינען זיך די זשאָנדאַרן און געהיים־אַגענטען ביי אונז, דעריבער איז ראַטזאַם, אַז ער זאָל נישט גיין אַהיים, נאָר ער זאָל זיך ערגעץ־וואו אויסבאַהאַלטען. אין אַזאַ צייט איז בעסער נישט צו ווייזען זיך אין די אויגען פון די רשעים ימ״ש, האָבן זיי אים געוואָרענט, – אַזוי־אַרום איז מיין צווייטער ברודער דערווייל ניצול געוואָרן פון דער פּאַסטקע.

דערווייל זענען די זשאָנדאַרען אָנגעגאַנגען מיט זייער רעוויזיע אין דער דרוקעריי. די רשעים האָבן זיך אָפּגעשטעלט אויף יעדער דרוקסאָרט און אויף יעדען קונטרס מיט לשון הקודש׳דיגע אותיות און געוואָלט וויסען וואָס דאָס איז. זיי האָבן געוואָלט וויסען דעם באַדייט פון די שטר מכירת חמץ, קימפּעט־טעוועלעך, בענטשערלעך, וכדומה. זיי

האָבן חושד געווען, אַז אין דעם שטעקט עפּעס געהיימע אינפֿאָרמאַציע און שפּיאָנאַזש מאַטעריאַלען...

די רעוויזיע האָט אָנגעהאַלטען עטליכע שעה׳ן, און צולעצט האָבן זיי צוזאַמענגענומען אַ פּעקל דרוקסאָרטען, אויף וועלכע זיי האָבן געווארפען אַ חשד, אַז דאָס אַנטהאַלט מי־יודע וואָס פּאַר אַ "קאָנטראַבאַנד", און דאָס דאָזיגע פּעקעל קאָנפּיסקירט.

וועג די זשאָנדאַרעם־רשעים זענען פּאַרטיג געווארן מיט דער רעוויזיע, האָט איינער פון זיי געגעבן אַווינק צו מיר, און מיר באַפוילען מיטצוגיין מיט זיי.

הייסט עס, אַז אויך איך בין שוין אַרעסטירט!

מ׳קען זיך משער זיין וואָס פּאַר אַן איבערקערעניש עס האָט זיך אָפּגעטאָן ביי אונז אין שטוב. אָט האָט מען דעם טאָטען אַוועקגענפּירט יום הקדוש פונעם עמוד; דער עלטסטער ברודער איז געווארן אַרעסטירט אַ טאָג דערנאָך, דאָס הייסט נעכטען ממחרת יום הכיפורים; און אָט בין איך אויך שוין אַן אַרעסטירטער.

ס׳איז געווען פרייטאָג מיטאָג, ערב שבת, די זשאָנדאַרן האָבן מיך אָפּגענפּירט אין דער פֿאָליציי סטאַנציע. איך אַליין האָב נישט געוואוסט וואָס זיי פלאַנען צו טאָן. צי וועט מען מיך פּאַרשען דאָ אין דער פֿאָליציי סטאַנציע, אָדער וועט מען מיך אויך אַוועקפירען אין "קאָהנער קאַסטעל" קיין מונקאַטש.

אין אַ געוויסען זיך האָב איך אויפגענומען מיט אַביסעל דערלייכטערונג דעם פּאַקט, וואָס מען האָט מיך אַריינגעפּירט אין דער זשאָנדאַרען סטאַנציע אין אונזער שטעטל. דאָרט, ווי געזאָגט, האָב איך געהאַט אַביסל באַקאַנטשאַפט מיט די אָפּיצירען, און זיי האָבן זיך נישט באַצויגען מיט אַזויפיל ברוטאַליטעט און האַרצלאָזיגקייט צו מיר, צוליב דער באַקאַנטשאַפט. אָבער באַלד בין איך געווואויר געוואָרען, אַז דער באַפּעל איז, אַז מען זאָל מיך נישט איבערלאָזען אין דער זשאָנדאַרען סטאַנציע, נאָר פירען ווייטער קיין מונקאַטש.

האַרט בשכינות פון דער זשאָנדאַרען סטאַנציע האָט געוואוינט מיינ׳ס אַ פעטער, הרבני הנגיד ר׳ דוד שטייגער ז״ל הי״ד, וועלכער איז געווען אַן אייגענטימער פון אַ באַנק. ר׳ דוד שטייגער אויסער דעם וואָס ער איז געווען אַ העכסט פראָמינענטע פּערזענליכקייט און איינער פון די אָנגעזעענסטע פירער פון דער קהילה, האָבען אים אויך די שטאָטישע

בעהערדע שטאַרק רעספעקטירט, און ער האָט געהאַט אַן איינפלוס אויך ביי די זשאָנדאַרען. אַזוי אַרום האָבן די זשאָנדאַרען ערלויבט, אַז פון מיין פעטער׳ס הויז זאָל מען מיך באַזאָרגען מיט פאַרפלעגונג אויף מיין ווייטערדיגע רייזע צום אומבאַשטימטען ציל.

פרייטאָג נאָכמיטאָג האָבן מיך די זשאָנדאַרען געפירט מיט דער באַן קיין מונקאַטש. אין אונגוואַר האָט מען געדאַרפט בייטען דעם צוג. אַראָפגייענדיג פון דער באַן האָבן די זשאָנדאַרען באַמערקט מיין שוועסטער, וועלכע איז געווען אין אונגוואַר. זי איז געפאָרן אַהין צו באַמיען זיך אויסצו׳פועל׳ן שתדלנות ביי אַדוואָקאַטען און פאָליטישע פערזענליכקייטען.

דערזעענדיג מיין שוועסטער, האָבן די זשאָנדאַרען פון אונזער שטעטל אויך איר געהייסן זיך אָנשליסן אין אונזער טראַנספאָרט, און אויך זי פאַרהאַפטעט. – זענען מיר אַזוי אַרום שוין געווען 4 פאַרהאַלטענע אין די הענט פון די רשעים ימ״ש.

* * *

די זשאָנדאַרען האָבן אונז געדאַרפט פירען קיין מונקאַטש מיט דער באַן, ווייל די באַן איז אַ רעגירונגס אונטערנעמונג און די זשאָנדאַרען דאַרפען נישט צאָלען קיין שפּעזען פאַר בילעטן. דער וועג מיט דער באַן איז אָבער אַ לאַנגער, און מען דאַרף מאַכן אַ גרויסען אומקרייז דורך טשאָפ און באַטיו. אַזאַ רייזע פלעגט דויערן עטליכע שעה. דאַקעגן פלעגט קורסירען אַ פריוואַטער אויטאָבוס פון אונגוואַר קיין מונקאַטש, וואָס האָט נישט געדויערט מער ווי אַ שעה צייט. אָבער פאַר דער רייזע האָט מען געדאַרפט באַצאָלען שפּעזען. היות איך האָב מורא געהאַט, אַז אויב מען וועט פאָרען מיט דער באַן וועלן מיר אָנקומען קיין מונקאַטש אום שבת, האָב איך ענדליך אויסגע׳פועל׳ט ביי די זשאָנדאַרען, אַז מיר זאָלן פאָרען מיט׳ן אויטאָבוס, און איך וועל באַצאָלען די שפּעזען. זיי האָבן מסכים געווען דערצו.

וואַרטנדיג אויפ׳ן אויטאָבוס האָב איך געשיקט אַ ידיעה צו איינעם פון די חשובי ונכבדי הקהילה אין אונגוואַר, ר׳ יעקב אליעזר פעלדמאַן ז״ל הי״ד, אַז מיר געפינען זיך אין אַרעסט און מען פירט אונז קיין מונקאַטש, און ער זאָל אָנוועגדן אַלע שתדלנות׳ן וואָס איז שייך

לטובתינו. ר׳ יעקב אליעזר פעלדמאַן איז טאַקע תיכף אַרויסגעקומען צו אונז, און געבענדיג אַ ״מתנת יד״ פאַר די זשאַנדאַרען האָבן זיי מיר ערלויבט צו רעדן מיט אים און איבערצוגעבן אים פאַרשידענע אינפאָרמאַציע וואָס איז נויטיג געווען לטובת אונטערנעמען שתדלנות.

מיר זענען אָנגעקומען קיין מונקאַטש פרייטאָג פאַרנאַכט, אַ האַלבע שעה פאַר כניסת השבת. די אידן אין מונקאַטש זענען שוין געגאַנגען צום דאַווענען אין די שבת׳דיגע בגדים, און זיי האָבן געקוקט מיט צער ווי די זשאַנדאַרען מיט אויפגעפלאַנצט געווער פירען צוויי אידישע אַרעסטירטע, מיך און מיין שוועסטער. זיי האָבן געשאָקעלט מיט׳ן קאָפּ מיט באַדויער און פאַרצווייפלונג, אָבער צוקומען צו אונז און פרעגן אונז אַ וואָרט האָבן די זשאַנדאַרען נישט צוגעלאָזט. איינער פון די דורכגייער איז געווען מיינ׳ס אַ חבר פון דער ישיבה, ר׳ שלום יוסף טויב הי״ד, וועלכער האָט מיך דערקענט, ער איז צוגעלאָפען צו מיר און געוואָלט מיט מיר רעדן, אָבער די זשאַנדאַרען האָבן אים מיט רציחה אַוועקגעשטויסען פון מיר.

ווען מען האָט אונז אַריינגעפירט אין ״קאָהנער קאַסטעל״ אין מונקאַטש איז פונקט צוגעפאַלען דער זמן פון שבת.

* * *

איידער איך גיי דערציילען וואָס מיר האָבן מיטגעמאַכט אין ״קאָהנער קאַסטעל״, דאַרף איך קודם באַמערקן, אַז נאָך איידער מען האָט אונז אַריינגעפירט אין ״קאָהנער קאַסטעל״, איז אונז נאָך שוועדע באַמיאונגען פאָרט געלונגען אויסצוגעפינען וואָס אייגענטליך האָבן זיך די רשעים אָנגעטשעפעט אויף אונז, אויפ׳ן טאַטען ז״ל און אויף מיינע געשוויסטער מיט מיר.

די סיבה דערפון איז געווען פאָלגענד:

אונזער שטעטל ברעזנא האָט זיך געפונען פערציג קילאָמעטער פון דער פּוילישער גרענץ. ווען היטלער־דייטשלאַנד האָט אַריינמאַרשירט קיין פּוילן זענען אַ סך אידען אַנטלאָפען פון דער פּוילישער זייט קיין אונגאַרן. דאָס ערשטע גרעסערע שטעטל וואָס זיי האָבן באַגעגנט, ביים גרענץ־דורכגאַנג שיאַנקי־אוזשאָק, איז געווען ברעזנא. פון דאָרט האָבן די פּליטים ווייטער געוואַנדערט קיין אונגאַרן,

און בעיקר צו דער הויפט־שטאָט בודאַפּעסט.

די אונגאַרישע געהיים־פּאָליציי האָט פּאַרשטאַרקט די וואַך אַרום די גרעניצען, נישט צו דערלאָזן אַז אידישע פּליטים זאָלן זיך אַריבערשמוגלען פון דער צווייטער זייט גרעניץ קיין אונגאַרן. אויב האָבן די אונגאַרישע געהיים־פּאָליציאַנטען און פעלד־זשאַנדאַרען געכאַפּט אידישע פּליטים, האָט מען זיי פאַרשפּאַרט אין אינטערנירונגס לאַגערן.

צו די אידישע פּליטים פון פוילן זענען מיט אַ יאָר שפּעטער צוגעקומען פרישע אידישע פּליטים וואָס די אונגאַרישע רעגירונג האָט פאַרשיקט קיין אוקראַינע. און אויך פון אָט די פאַרטריבענע אידען האָבן זיך באַמיט אַ צאָל פּליטים זיך אַריבערצושווערצן די גרעניץ צוריק קיין אונגאַרן.

אַ כוואַליע פון רעוויזיעס האָט זיך אָנגעפאַנגען אין גאַנצען לאַנד. אומעטום האָבן די פעלד־זשאַנדאַרען און געהיים־פּאָליציאַנטען געזוכט פּליטים אָדער אומלעגאַלע בירגער, און זיי אינטערנירט אין ספּעציעלע קאָנצענטראַציע לאַגערן.

אין יענעם זומער, סוף תש״א, האָט די אונגאַרישע געהיים פּאָליציי פאַרטריבען צענדליגער טויזענטער אידן, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין אונגאַרישע בירגער רעכט פאַספּירטן, און זיי פאַרשיקט איבער די גרעניץ, קיין מזרח גאַליציע, אין דער אומגעגנט פון קאַמענעץ־פּאָדאָלסק, און אויסגע׳הרג׳עט דאָרט נאָענט צו פערציג טויזענט אידן פון אונגאַרן. – ה׳ ינקום דמם.

דער גירוש פון זומער תש״א איז איינס פון די בלוטיגע קאַפּיטלען פון דער צווייטער וועלט־מלחמה – און מ׳דאַרף עס דאָ דערציילען, כאָטש גאָר בקיצור:

* * *

נאָכדעם ווי די היטלעריסטישע חיילות האָבן אָקופּירט עסטרייך, און שפּעטער אויך איינגענומען גאַנץ טשעכאָסלאָוואַקיי, האָט זיך היטלער־דייטשלאַנד גענומען צו פוילן. אין מיטן חודש אלול תרצ״ט איז דייטשלאַנד באַפאַלען פוילן.

דער דייטשער ״בליץ־קריג״ איבער פוילן איז ליידער געווען אַזאַ געלונגענער און דערפאָלגרייכער, אַז ער האָט איבערראַשט אפילו די

דייטשען זעלבסט. די נאַציסטישע פירער האָבן זיך אַליין נישט פאַרגעשטעלט, אַז זיי וועלן אָפּהאַלטן אַזאַ שנעלן נצחון. פוילן איז געווען אַ לאַנד מיט אַ באַפעלקערונג פון איבער דרייסיג מיליאָן איינוואוינער. אין פאַרלויף פון צוויי טעג איז די לופט־פלאָטע פון פוילן פאַרניכטעט געוואָרן, און אין איין וואָך איז די גאַנצע פוילישע אַרמיי צעקלאַפּט געוואָרן. די דייטשע טרופּען האָבן לייכט באַזעצט דעם מערב טייל פון פוילן, און די רוסישע אַרמיי האָט זיך געמוזט צואיילן אַריינצושיקען אירע טרופּען אין מזרח טייל – ווי עס איז געווען אָפּגעמאַכט צווישן ביידע פעלקער – אַ סך פריער ווי זיי האָבן גערעכענט.

דעם 18־טען סעפּטעמבער, צוויי מיט אַ האַלב וואָכען נאָכ'ן אויסברוך פון דער מלחמה, האָט שוין מער נישט עקזיסטירט קיין אומאָפּהענגיקע פוילן. דייטשלאַנד פון איין זייט און רוסלאַנד פון דער צווייטער, האָבן אָקופּירט פוילן און צעטיילט דאָס לאַנד צווישן זיך. דעם 18־טען סעפּטעמבער האָבן די אַרמייען פון פאַשיסטישען דייטשלאַנד און דעם קאָמוניסטישען רוסלאַנד באַזעצט גאַנץ פוילען.

דעם 22־טן יוני 941׳ האָט די מעכטיגע דייטשע אַרמיי, אויסגעשטאַטעט מיט מאָדערנע טאַנקען און עראָפּלאַנען, אָנגעפאַנגען אַ מאַסיוון "בליץ־קריג" קעגן רוסלאַנד. דער איבערפאַל איז געקומען פאַר רוסלאַנד אומפאַרהאָפּט. די דייטשע טרופּען האָבן איבערראַשט די רוסישע הערשער. כאָטש די קאָמוניסטישע פירער האָבן גוט געוואוסט, אַז אַ דייטשער אָנגריף איז נישט אויסגעשלאָסען. זיי האָבן געוואוסט אַז אויף היטלער׳ס אָפּמאַכען קען מען זיך נישט פאַרלאָזען. פונדעסטוועגן וועלן דער איבערפאַל איז געשען איז רוסלאַנד געכאַפּט געוואָרן אין אַ פאַסטקע.

אינעם יאָר 941׳ איז אונגאַרן צוגעשטאַנען צו דער פאַשיסטישער אַקס פון דייטשלאַנד־איטאַליע־יאַפּאַן און אריין אין דער מלחמה קעגן די מערב־אַליאירטע. דערנאָך איז געקומען די פאַראַדענונג, צו אינטערנירען און דעפּאָרטירען די יעניגע אידישע איינוואוינער וועלכע האָבן נישט געקענט באַווייזען זייער לעגאַלע אונגאַרישע "בירגער־רעכט".

אַ חודש נאָכדעם ווי היטלער־דייטשלאַנד איז באַפאַלען רוסלאַנד, האָט די אונגאַרישע רעגירונג דעם 25־סטען יולי 941׳ אָנגענומען דעם

"דריטען אַנטי יודען געזעץ", לויט וועלכען די אידענטיטעט פון אַ "איד" איז באַשטימט געוואָרען לויט די "נירענבערגער געזעצן". לויט דעם נייעם "יודען געזעץ" איז אויסגעקומען, אַז אפילו משומדים, וועלכע האָבן געהאַט מינדעסטענס צוויי פון די אור־עלטערן אידען, זענען באַטראַכט געוואָרן אַלס אידן. און ממילא איז אויף זיי חל געווען אַלע גזירות רעות.

די אונגאַרישע רעגירונג האָט אויפגעשטעלט אַ ספּעציעלן אַמט וואָס זאָל זיך פאַרנעמען מיט "קאָנטראָלירען אויסלענדער". דער אַמט איז געווען באַקאַנט מיט דעם פאַרקירצטען נאָמען "קעאָקה" (די ראשי תיבות פון דער אונגאַרישער באַצייכענונג: לאַנדעס אַמט פאַר דער קאָנטראָל פון אויסלענדער). – אונטער דעם דאָזיגען מאַנטל פון "קאָנטראָלירען אויסלענדער" זענען אָפּגעטאָן געוואָרן די באַרבאַרישסטע פאַרברעכענס קעגן אידען. אונגאַרישע זשאַנדאַרען און פּאָליציי אינסטאַנצען האָבן דורכגעפירט אָפּטע "ראַזיאַ'ס", אָבלאַווען און איבערפאַלען, אַרעסטירענדיג הונדערטער און פאַרשפּאַרענדיג זיי אין אינטערנירונגס־לאַגערן.

קיין אונגאַרן זענען געהאַט אַנטלאָפן אַ סך אידישע פּליטים פון דייטשלאַנד און עסטרייך, און שפּעטער אויך פון דער שכינות'דיגער סלאָוואַקיי, רומעניען און סערביען. די אַגענטען פון "קעאָקה" פלעגן דורכפירען "ראַזיא'ס" און צונויפכאַפען די אומגליקליכע פליטים. מער ווי 500 "קעאָקה" אָפּטיילונגען האָבן פונקציאָנירט אין אונגאַרן. פילע טויזנטער אידישע פּליטים זענען צונויפגעכאַפּט געוואָרן און אַריבערגעטריבן געוואָרן איבער די גרענעצן, וואו די דייטשישע עס־עס רוצחים האָבן זיי אומגעבראַכט.

דאָס איז געווען בנוגע פּליטים וועלכע האָבן זיך אַריינגעשמוגלט קיין אונגאַרן. – אָבער אינעם יאָר 941' האָט דער "קעאָקה" אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז אויך די שטענדיגע אידישע איינוואוינער אין אונגאַרן, וועלכע קענען נישט אויפווייזען דאָקומענטאַריש זייער "בירגער־רעכט", דאַרפן אינטערנירט ווערן. די דאָזיגע זענען פון אָנפאַנג אינטערנירט געוואָרן אין די אַזויגערופענע "טאָלאָנץ הייזער" אין פּעסט. שפּעטער זענען אויפגעשטעלט געוואָרן לאַגערן אין ריטשע, גאָראָני און טשערגאָ, וואוהין די אידען זענען צונויפגעטריבען געוואָרן, און פון דאָרט האָט מען זיי אַריבערגעוואָרפען איבער די גרענעצן.

מיט דער דיטשער אקופאציע פון פוילן איז די לאגע פיל ערגער געווארן, ערשטענס האבן זיך די סאדיסטן פון "קעאקה" געיאגט נאך די עוועגטועלע אידישע פליטים וועלכע האבן זיך גערעטעוועט פון פוילן, און אויסערדעם האט זיך אנגעפאנגען א געיעג אויף די אונגארישע אידן וועלכע האבן נישט געקענט באווייזן זייער בירגערליכע רעכט.

די גזירה פון "בירגער־רעכט" איז געווען איינס פון די שווערסטע גזירות וואס האט זיך אויסגעאסען אויף די קעפ פון די אידן אין אונגארן. זייער וויניג אידן – ובפרט אין די ניי־באזעצטע געביטן – האבן געקענט אויפווייזן זייער רעכט אויף אונגארישער בירגערשאפט.

וויסענדיג אז דאס נישט קענען אויפווייזן "בירגערשאפט" שמעקט מיט אינטערנירונג און ארויסטרייבן פון לאנד – וואס דאס האט פאקטיש נעבעך געמיינט אומקום, – האבן זיך די אומגליקליכע באטראפענע אידן געיאגט אויפצוטרייבן די נויטיגע שריפטן.

עס איז נישט געווען קיין לייכטע זאך. מען האט געדארפט אויסזוכן געבורטס־שיינען און היראטס־שיינען פון עלטערן, אור־עלטערן און אפילו אור־אור־עלטערן, ווי אויך א באשטעטיגונג, אז זיי האבן געוואוינט אויף אונגארישער טעריטאריע מיט פילע צענדליגער יארן צוריק.

פארשטייט זיך, אז דאס איז כמעט נישט מעגליך געווען אויפצוווייזן. מיט זיבעציג־אכציג יאר צוריק זענען נישט געפירט געווארן קיין געהעריע מאטריקעל ביכער. און אפילו דארט וואו די בעהערדע האט יא פארמאגט די נויטיגע מאטריקעל־ביכער, האבן די אנטיסעמיטישע באאמטע געמאכט שווערigקייטען און בכוונה נישט געוואלט ארויסגעבן די פארלאנגטע דאקומענטען.

מענטשען האבן זיך געקלאמערט צו באזארגען שריפטען אפילו אויף נישט כשר'ע וועגן. דאס האט ווידער געגעבן אן אויסרייד פאר די אנטיסעמיטישע זשאנדארן צו פארפאלגען די אידן און זיי צו באשולדיגען אז זיי פאבריצירען פאלשע שריפטען. אונטער דער דאזיגער באשולדיקונג זענען הונדערטער און טויזענטער אידן ארעסטירט געווארן און געפייניגט געווארן מיט אינקוויזיטארישע מיטלען, זיי זאלן זיך "מודה זיין" אין די נישט־באגאנגענע פארברעכנס.

נישט איין איד איז נעבעך פארפיניגט געווארן צום טויט רח"ל דורך די סאדיסטישע אויספארשער, אדער פארקריפעלט געווארן אויף

לעבענס־לענגליך. אַזוי האָט זיך געצויגען דער קנויל פון אומענדליכע צרות און איז געוואָרן וואָס אַ טאָג אַלץ גרעסער און אומדערטרעגליכער.

* * *

אין זומער תש״א, אין די טעג פון בין המצרים, האָט זיך אָנגעפאַנגען דער מאַסיווער גירוש פון די אידען פון קאַרפאַטאָרוס וועלכע האָבן נישט געקענט אויפווייזען די נויטיגע דאָקומענטען, אָדער די יניגע וועלכע זענען געווען פאַרצייכענט אויף אַ שוואַרצער ליסטע, אַז מען דאַרף זיי דעפּאָרטירען. ספּעציעלע רעווויזיאָנס קאָמיסיעס זענען אַראָפּגעקומען אין אַלע שטעט און דערפלעך און געזומען נאָכקאָנטראָלירען אַלע שריפטען פון די תושבים. די יניגע וואָס זענען פאַראורטיילט געוואָרן צום אַרויסטרייבען, האָבן באַקומען אַ פאַראָרדענונג צונויפצופאַקן דעם מינימום מטלטלין און זיך גרייטען אין וועג אַריין. דאָס פאַרמעגען איז איבערגעלאָזט געוואָרן אויף הפקר.

פון די ווייטע דערפער האָט מען צונויפגעטריבען די אידען, מיט וועגענער און אויך צופוס, צו די נאָענטסטע באַן־שטאַציאָנען. דאָרט האָט מען זיי אויפגעלאָדען און צונויפגעפּרעסט צו 70 און 80 פערזאָן אין אַ וואַגאָן, און פאַרשיקט די טראַנספּאָרטען איבער דער גרענעץ, אויף די געביטען פון אַמאָליגען פוילן וואָס די דייטשען האָבן באַזעצט, איבער׳ן טייך דניעסטער, אין דער געגענט פון קאַמענעץ־פּאָדאָלסק.

דער גירוש קיין קאַמענעץ־פּאָדאָלסק איז פאַקטיש געווען אַ מין ״פאַרשפּיל״ צו אוישוויץ. דאָס איז געווען איינס פון די בלוטיגסטע קאַפּיטלען אין דער געשיכטע פון אידען אין אונגאַרן.

דער גירוש פון זומער תש״א קיין מזרח־גאַליציע איז, ווי געזאָגט, פאָרגעקומען דריי יאָר פאַר דעם טאָטאַלען און פאַטאַלען גירוש און די דעפּאָרטאַציעס פון תש״ד קיין אוישוויץ. קיין געניוע ציפערן וויפיל אידען עס זענען אומגעקומען אין אָט די מאַסען רציחות אין און אַרום קאַמענעץ־פּאָדאָלסק זענען נישטאָ. פון די אַרום פופציג טויזענט פאַרטריבענע אידען, זענען בלויז געציילטע אידען צוריקגעבראַכט געוואָרן מיט דער גוטהייסונג און ערלויבעניש פון דער אונגאַרישער רעגירונג. אַן ערך 2,000 האָבן באַווילזען דורך פאַרשידענע מסוכנ׳דיגע וועגען זיך צוריקצושמוגלען קיין אונגאַרן. זיי האָבן אָבער געלעבט

באַהאַלטען אונטער שטענדיגער שרעק, און געווען אויסגעשטעלט צו שרעקליכע פייניקונגען אויב מען האָט זיי געכאַפּט.

אַ גרויסע צאָל קרבנות פון די וועלכע האָבן פֿרובירט זיך צוריקשמוגלען דורכ׳ן טייך דניעסטער קיין אונגאַרן, זענען געכאַפּט און דערשאָסען געוואָרן אויפ׳ן אָרט. אויפ׳ן דניעסטער איז געווען אַ נאָרמאַלע ערשיינונג צו זען שוועמען טויטע אידישע גופים, רח״ל. די וועלכע האָבן זיך יאָ באַוויזען דורכצושמוגלען, זענען על פי רוב געכאַפּט געוואָרן שוין געפינענדיג זיך אויף אונגאַרישער טעריטאָריע, וואו זיי זענען אינטערנירט געוואָרן אין קאָנצענטראַציאָנס לאַגערן, נאָכדעם ווי מען האָט זיי לאַנג געפאָרשט מיט סאַדיסטישע פייניקונגען.

אויף דער פאַרשאָלטענער אוקראַאינישער ערד האָבן זיך די פאַרטריבענע אידן באַגעגענט מיט טויזענטער אידישע צוואַנגס־אַרבעטער אין די אונגאַרישע אַרבעטס־באַטאַליאָנען, אין ״מונקא־טאַבאָר״, וועלכע זענען געפייניגט געוואָרן סיי פון די אונגאַרישע אַנטיסעמיטען און סיי פון די דייטשע סאַדיסטען.

די אידען וואָס זענען פאַרטריבען געוואָרן קיין אוקראַאינע זענען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן נישט געקענט אויפוועייזען אַז זיי האָבן אונגאַרישע ״בירגער־רעכט״, אָדער אַזעלכע אידען וועלכע האָבן געשטאַמט פון אַנדערע לענדער און האָבן זיך אויפגעהאַלטען אין אונגאַרן צייטווייליג, אָן דעם זיי זאָלען האָבן געקראָגען פון דער אונגאַרישער מאַכט אַן ערלויבעניש צו וואוינען פערמאַנענט אין אונגאַרן.

צענדליגער טויזענטער אידען זענען אין פאַרלויף פון געציילטע וואָכען פאַרטריבען געוואָרן קיין אוקראַאינע. אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען זענען די טראַנספאָרטען געפאָרן דורך חוסט, בושטינע, ראַחיוו, יאַסין, אַריבער דער גרענעץ. אויף דער צווייטער זייט גרענעץ זענען די דאָזיגע אומגליקליכע פאַרטריבענע אידען באַפאַלען געוואָרן פון די אוקראַאינישע רשעים. זיי האָבן באַראַבעוועט די אידישע פּליטים און זיי באַפאַלען מיט פיזישע אָנגריפן. ס׳איז נישט געווען קיינער ווער עס זאָל זיי שיצען פון די אוקראַאינישע מערדער.

די אידען זענען געווען אונטער׳ן פרייען הימעל. זיי זענען געוואָרן געפלאָגט פון הונגער און דאָרשט. מ׳איז געווען געצוואונגען צו טרינקען רעגען־וואַסער, אָדער אפילו שמוציג וואַסער פון די קליינע טייכלעך. ביינאַכט איז מען געפרוירען געוואָרן פון קעלט. דערווינט

האָט געבלאָזען און מ׳האָט נישט געהאַט מיט וואָס זיך צו שיצען.

פון דאָרט זענען די טראַנספּאָרטען ווייטער געטריבען געוואָרן טיפער אין אוקראַינע דורך האָראָדענקאָ ביז קאַמענעץ־פּאָדאָלסק, ביז צום טייך דניעסטער. אַ גרויסער טייל אידען זענען אַריבערגעטריבן געוואָרן דעם טייך דניעסטער. אויף דער צווייטער זייט דניעסטער איז געווען דאָס דייטשע און אונגאַרישע מיליטער. אָבער די דייטשע און אונגאַרישע סאָלדאַטען האָבן זיך בכוונה אָפּגעטראָגען פון דאָרט, כדי די אידען זאָלען אַרײַנפאַלען אין די הענט פון דער רויבערישער אוקראַאַינישער מיליץ.

אַ סך אידען זענען נעבעך אַרײַנגעוואָרפן געוואָרן אינעם טייך דניעסטער, און אַנדערע האָבן די רשעים ימח שמם געצוואונגען צו גראָבען אַ מאַסען קבר, און אַזוי זענען זיי דערשאָסן געוואָרן פון די רוצחים.

אין דער זעלבער געגענט זענען געווען עטליכע ״סאַזאָד׳ס״ פון ״מונקא־טאַבאָר״, און די אידען פון ״מונקא־טאַבאָר״ האָבן מיט מסירת נפש געזוכט אַרויסצוהעלפען פאַר די אומגליקליכע אידען. זיי האָבן געבראַנגט ברויט און אַנדערע עסנוואַרג צו שטילען דעם שרעקליכען הונגער פון די פאַרטריבענע קאַרפּאַטאָ־רוסישע אידען.

עס זענען געווען עטליכע אויסנאַמס־פאַלען, וועו פּליטים האָבן דורך פאַרשידענע אומגלויבליכע וועגען זיך פּרובירט צוריקצושווערצען קיין אונגאַרן. צי איז דאָס געווען דורך אונטערקויפען אונגאַרישע אָדער דייטשע אָפּיצירען, אָדער דורך אַנדערע דרכים, אָבער אַ פאַקט איז, אַז אַ צאָל אידען האָבן פאָרט באַוויזען אַרויסצואַטעווען זיך פון דאָרט און צוריקצוקומען דורך מסוכנ׳דיגע וועגען קיין אונגאַרן. פאַרשטייט זיך, אַז נאָכדעם ווי זיי זענען צוריקגעקומען קיין אונגאַרן, האָבן זיי געמוזט לעבען אין געהיים, פאַרשטעקן זיך אין באַהעלטענישען, אַז מ׳זאָל זיי נישט אַנטדעקן. אויב מען וואָלט זיי געכאַפּט זענען זיי געווען איינגעשטעלט מיט׳ן לעבן.

ביים צוריקשמוגלען זיך קיין אונגאַרן זענען פאַרלאָפן ליידער אַ סך טראַגישע פאַסירונגען. און וועגען איינעם אַזאַ פאַל ווייל איך דאָ איבערגעבען.

ס׳איז געווען אין אונזער שטעטל ברעזנא אַ יונגערמאַן מיט׳ן נאָמען ר׳ יעקב לאַנדאָ הי״ד, וועלכער האָט געשטאַמט פון דער

סלאָוואַקישער שטאָט הומענא. ער איז געווען אַן איידעם בייַ הרה״ח ר׳ הערש אביגדור ראָטה ז״ל. אויך ער איז געווען אין איינעם פון די אונגאַרישע ״מונקא־סאַזאָד׳ס״ אין אוקראַאינע נעבען קאַמענעץ־פּאָדאָלסק. וועג די טראַנספּאָרטען מיט די אומגליקליכע פּליטים האָבן געוואַנדערט נע ונד אויף דער פּאַרשאָלטענער אוקראַאינישער ערד, איז געווען יעקב לאַנדאָ איינער צווישן די אידישע ״מונקא־טאַבאָריסטען״ וועלכע האָבן געהאָלפן פאַר די פּאַרטריבענע אידישע משפּחות מיט עסנווארג.

אָנקומענדיג צו די לאַגערן וואו די אידישע פּליטים זענען געווען צונויפּגעזאַמעלט, האָט ר׳ יעקב לאַנדאָ אויך געטראָפען דאָרט צווישן די אַנדערע פּליטים, זיין אייגענע פּרוי מיט זיינע עטליכע קינדער. פּאַרשטייט זיך אַז ער האָט באַלד גענומען טראַכטען וועגען מיטלען און אופנים וויאַזוי אַריבערצופּירען זיין פּרוי און קינדער צוריק איבער דער גרענץ קיין אונגאַרן. ער האָט געמאַכט איבערמענטשליכע אָנשטרענגונגען און באַוויזען אַריבערצופּירען זיין פּרוי אויף דער צווייטער זייט גרענץ, און שפּעטער האָט ער אין די נעכט פון צייט צו צייט אַריבערגעטראָגען איינעם פון די קינדער אין זיין רוקזאַק. אָבער אין איינער אַ נאַכט, וועג ער האָט געהאַלטען אין אַריבערטראָגען איינס פון זיינע קינדער אינעם רוקזאַק, איז ער באַמערקט געוואָרן דורך דער גרענעץ־פּאַטרול און זיי האָבן אים דערשאָסן צוזאַמען מיט׳ן קינד. – אַזעלכע און ענליכע שרעקליכע טראַגעדיעס האָבן זיך ליידער אָפּגעשפּילט אין יענע ביטערע טעג.

אָבער ווי געזאָגט, האָבן פּאָרט באַוויזען אַ צאָל אידען זיך צו ראַטעוועט פונעם עמק הבכא אין אוקראַאינע, און האָבען זיך צוריקגעשווערצט די גרעניץ קיין אונגאַרן. צווישן זיי זענען געווען רבנים און פּאַרשידענע אַנדערע פּערזענליכקייטען.

וויבאַלד די אונגאַרישע געהיים־פּאָליציי זענען געווארן געוואָרן, אַז אַ צאָל אידען זענען אַנטלאָפען פון אוקראַאינע און האָבן זיך אַריינבאַקומען קיין אונגאַרן, האָבן זיי אָנגעהויבן אַ שטאַרקען געיעג אויף די דאָזיגע אידען. און וועמען מען האָט געכאַפּט, האָט מען אַרעסטירט און אַוועקגעפירט אין איינעם פון די אונגאַרישע אינטערנירונגס לאַגערן.

* * *

זונטאָג, שבעה עשר בתמוז נדחה שנת תש"א, איז אַראָפגעקומען אַ שטרענגע קאָמיסיע פון "קעאָקה" אין אונזער שטעטל ברעזנא. זיי האָבן זיך באַזעצט אין דער אַלגעמיינער שולע, און אַ באַפעל איז אַרויסגעגעבען געוואָרן אין גאַנצען שטעטל, אַז אַלע אידישע איינוואוינער מוזען קומען פאַר דער קאָמיסיע און באַווייזען זייער בירגערשאַפט און די לעגאַלע רעכט פאַר פערמאַנענטען וואוינען אין אונגאַרן. אַלע משפחות האָבן געמוזט ברענגען די אָפיציעלע דאָקומענטן צו באַווייזען זייער רעכט.

די גזירה איז געקומען אומפאַרהאָפט. קיינער האָט זיך נישט געוישט דערויף. גאָר ווייניג אידישע משפחות האָבן געהאַט אין זייער באַזיץ די אָפיציעלע דאָקומענטן וועגען פערמאַנענטער וואוינ־רעכט אין אונגאַרן, און נאָך ווינציגער האָבן געהאַט די "בירגער־רעכט" פאַפירן.

די וואָס האָבן דאָס נישט געקענט באַווייזען, זענען באַטראַכט געוואָרן אַלס "אויסלענדישע" אָדער "פרעמדע", און האָבן מער נישט געהאַט קיין רעכט צו מעגען וואוינען אין אונגאַרן. אויף די יניגע איז נגזר געוואָרען אַ גזירת גירוש, פאַרטריבען צו ווערען קיין אוקראַאינע.

יענעם זונטאָג פרי־מאָרגען, שבעה עשר בתמוז שנת תש"א, האָט דער קאָפיטאַן פון דער זשאַנדאַרעם־סטאַנציע, ד"ר זילאַאי, אַרויסגעוויזען זיין מענטשליך געפיל. ער האָט מיר באַפוילען, איך זאָל דרינגענד אַריבערקומען אין דער זשאַנדאַרען־סטאַנציע, און דאָרט האָט מיר דער קאָפיטאַן פון די זשאַנדאַרען איבערגעגעבן אַ רשימה פון 9 דאָקומענטן, וואָס יעדע משפחה דאַרף האָבן צו באַווייזען די אויפענטהאַלטס רעכט אין אונגאַרן. דערמיט האָט ד"ר זילאַאי מיר געזאָגט שוין פאָראויס וואָס פאַר אַ דאָקומענטען די "קעאָקה" קאָמיסיע וועט פאָדערן, און אַזוי ווי איך וועל וויסען וואָס פאַר אַ דאָקומענטן עס פאָדערט זיך, וועל איך האָבן אַ געלעגענהייט פאָרצובעריטען די אידישע משפחות איידער זיי וועלען זיך שטעלען צו דער קאָמיסיע, זיי זאָלען זיך באַאָרגען מיט די נויטיגע דאָקומענטן.

די 9 דאָקומענטן זענען באַשטאַנען, לפי זכרוני, פון די פאָלגענדע: 1) געבורט־שיין, 2) געבורט־שיין פון דער פרוי, 3) הייראַטס־שיין, 4־5) געבורט־שיין פונעם פאָטער און דער מוטער, 6־7) געבורט־שיין פון דער פרוי׳ס פאָטער און מוטער, 8) "צוגעהעריגקייט אויסווייז",

אַ דאָקומענט וואָס באַשטעטיגט צו וואוינען אין באַטרעפענדן אָרט, און 9) אַן "אויפפירונגס אויסווייז". – די דאָזיגע דאָקומענטען האָבן זיך געפאָדערט אייגענטליך צו קריגען בירגערשאַפט־פּאַפּירען. אָבער אויך די וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין בירגערשאַפטס־דאָקומענט, איז גענוג געווען אויפצואווייזען די אויבנדערמאָנטע 9 דאָקומענטען, נישט צו ווערען פאַרטריבן.

אָט די אינפאָרמאַציע וואָס דער זשאַנדאַרען־קאַפּיטאַן ד"ר זילאַאי האָט מיר איבערגעגעבען איז געווען אויסערגעוויינליך נוצליך, און עס האָט אַ סך צוגעהאָלפען פאַר אידישע משפחות זיך צוצוגרייטען די נויטיגע פּאַפּירען, און זענען אַזוי־אַרום ניצול געוואָרן פון גירוש.

דאַקעגען אָבער זענען געווען אַנדערע משפּחות, וועלכע האָבען פאָרט נישט געקענט צושטעלן די געפאָדערטע דאָקומענטען, און זיי זענען ליידער פאַרטריבען געוואָרען מיט'ן גירוש פון די אַנדערע אידען קיין קאַמענעץ־פּאָדאָלסק.

דער עיקר זענען דאָס געווען משפּחות פון דער פּראָווינץ. די יעניגע אידען וועלכע האָבען געוואוינט אין די דערפער נעבען דער פּוילישער גרעניץ, צווישען וועלכע עס האָבען זיך געפונען אידישע משפּחות אָפּשטאַמיגע פון פּוילן.

ווי מיר האָבען שוין אויבן דערמאַנט, האָבען פאָרט געוויסע אידען זיך באַוויזען צוריקצושמוגלען פון פּוילן און אוקראַאינע, און האָבען זיך אַריינבאַקומען אין אונגאַרן דורך פאַרשידענע מסוכנ'דיגע וועגען.

די אידען וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט און צוריקגעקומען פון אוקראַאינע האָבן געלעבט אין באַהעלטענישען. זיי האָבן געציטערט פאַר יעדען שאָרך. וועלנדיג זיך לעגאַליזירען און צוריקקריגען די ערלויבעניש צו וואוינען אין אונגאַרן, האָבן זיך די דאָזיגע אידען באַמיט, נאַכטרעגליך, צו פאַרשאַפען די געפאָדערטע אָפיציעלע דאָקומענטען. דאָס איז אָבער נישט אָנגעקומען לייכט, ווייל די בעהערדע האָט געמאַכט שוועריגקייטען.

אין אונזער שטעטל, למשל, האָט דער נאָטאַר פון מאַטריקעל־אַמט, מיט'ן נאָמען דאָהאַני, זיך אַרויסגעדרייט פון אַרויסגעבען די געפאָדערטע דאָקומענטן, מיט דעם תירוץ, אַז עס זענען נישט פאַראַן קיין פאָרמולאַרן, דאָס הייסט ער האָט נישט קיין אָפיציעלע בלאַנקעטן אויסצושטעלן די

דאָקומענטען.

היות אין אונזער דרוקעריי פלעגען געדרוקט ווערען אויך די דערמאָנטע אָפּיציעלע בלאַנקעטן: געבורט־שיינען, היראַטס־שיינען וכדומה, זענען די אידישע פּליטים געקומען צו אונז און געבעטען, מיר זאָלען זיי אַרויסגעבען לייַדיגע בלאַנקעטען, כדי זיי זאָלען דאָס קענען נעמען אין מאַטריקעל־אַמט און דאָרט אויסשטעלן און סטעמפּלען און אונטערשרייבען דורכ'ן נאָטאַר.

איינעם פון די דאָזיגע אידען האָבן די געהיים־פּאָליציי געכאַפּט, און אונטערזוכענדיג אים האָבן זיי געפונען אין זיינע טאַשען אַזעלכע לייַדיגע דאָקומענטען.

ווען זיי האָבן אים געפרעגט פון וואַנען ער האָט דאָס געהאַט, האָט יענער איד אָן שום פּאַרדאַכט אַדער צוריקהאַלט דערציילט, אַז ער האָט דאָס געקראָגען פון אונזער דרוקעריי. דאָס איז געווען גענוג געווען פּאַר די געהיים־פּאָליציאַנטען אַרויסצוטראָגען דעם בלבול, אַז ביי אונז האָט מען פּאַבריצירט פּאַלשע דאָקומענטען. – און דאָס איז געווען די סיבה צו דער רעוויזיע אין אונזער דרוקעריי, און צום אַרעסט פון מיין פּאָטער ז"ל מיט מיינע געשוויסטער.

ווי אויבען באַשריבען, האָט מען אונז אָפּגעפּירט קיין מונקאַטש אין דעם גרויזאַם באַרימטען "קאָהנער קאַסטעל". – און דאָ גייען מיר צוריק צו דער געשיכטע ווען מ'האָט אונז אַרעסטירט ערב שבת צווישען יום כיפּור און סוכות, און מ'האָט אונז געפּירט קיין מונקאַטש.

* * *

אַ קאַלטער שווייס איז מיך באַפאַלען ווען מען האָט אונז, מיך מיט מיין שוועסטער, אַריינגעפּירט אין "קאָהנער קאַסטעל" פּרייטאָג פאַרנאַכט נאָכ'ן זמן פון כניסת השבת.

אַ שרעקליך בילד האָט זיך אַנטפּלעקט פאַר מיינע אויגען. די אינטערנירטע אינעם "קאָהנער קאַסטעל" זענען געווען על פּי רוב היימישע אידען מיט אַ חסידישען אויסזען. אָבער פון זייערע פּנימ'ער האָבען אַרויסגעשריגען די צרות און יסורים וואָס זיי מאַכען דאָרט מיט. די אַרעסטאַנטען זענען געווען אויסגע'שורה'ט אַלע אין קאָרידאָר, גרייט אַרויסצוגיין צום "פאַרנאַכטיגען שפּאַציר" אינעם הויף.

וועז זיי האָבן אונז דערזען, האָבן זיי געשאָקעלט מיט די קעפ פון גרויס באַדויער און מיטלייד, וואָס מ׳האָט געברענגט פרישע אידישע געפאַנגענע, אָבער זיי האָבן נישט געוואָגט צוצוקומען צו אונז רעדן אַ וואָרט, ווייל די זשאָנדאַרען זענען געשטאַנען און מיט זייערע אויגען־שפּיזיגע בליקען האָבן זיי דורכגענומען יעדן איינעם.

דער טאַטע ז״ל, און מיין עלטסטער ברודער ר׳ יהושע דייטש ז״ל, וועלכע זענען ביידע שוין געווען אין ״קאָהנער קאַסטעל״ מער ווי אַ מעת־לעת צייט, האָבען נאַטירליך גארנישט געוואוסט וואָס עס טוט זיך אינדרויסען, און וואָס עס איז פאָרגעקומען ביי אונז אינדערהיים, נאָך דעם ווי מען האָט זיי אַוועקגעפירט. זיי האָבען נישט געוואוסט, אַז אויך מיך און מיין שוועסטער האָבען די רשעים אַרעסטירט. און וועז זיי האָבען דערזען ווי די זשאָנדאַרען האָבען אַריינגעפירט מיך מיט מיין שוועסטער אַהין אינעם ״קאָהנער קאסטעל״, זענען זיי דערשראָקען געוואָרען ביז גאָר, און פון אַנגסטיגען פּחד שיער געפאַלען אין חלשות.

פון פאַרשטענדיגען זיך און רעדען מיט׳ן טאַטען אָדער מיט׳ן ברודער, האָט נישט געקענט זיין קיין רייד. באַלד ווי מיר האָבען איבערגעטרעטען די שוועל פון דעם פאַרשאָלטענעם ״קאָהנער קאַסטעל״, האָבען אונז די זשאָנדאַרען אָנגעזאָגט, אַז מען טאָר נישט אויסרעדען אַ וואָרט מיט קיין איינציגען פון די ארעסטאַנטען. מיר האָבען זיך בלויז איבערגעווינקען מיט טרויעריגע בליקען, און פּרובירט צו געבען עפּעס סימנים און סיגנאַלען וואָס עס איז פאָרגעקומען.

אַלע אַרעסטאַנטען אינעם ״קאָהנער קאַסטעל״ זענען בשעת אונזער אַריינקומען געשטאַנען אין אַ ריי, אַרויסצוגיין צום ״שפּאַציר״. אונז צוויי, דאָס הייסט, מיך און מיין שוועסטער, האָט מען דערווייל נישט אַרויסגעפירט צום ״שפּאַציר״. בשעת די אַרעסטירטע זענען דורכגעגאַנגען דורך אונז, האָט איינער פון זיי פאָרט אַרויסגעשושקעט דאָס וואָרט ״אמת״!...

אין פלוג האָב איך נישט פאַרשטאַנען וואָס דער רמז האָט באַדייטעט. ערשט שפּעטער, וועז איך אַליין בין געוואָרען אַ קרבן פון די פיניקונגען, האָב איך אָנגעפאַנגען צו באַגרייפען וואָס יענער האָט געמיינט. ער האָט מיר מרמז געווען אַז איך זאָל זאָגען דעם אמת און נישט פרובירען צו לייקענען. ער האָט מיר געוואָלט געבען אָנצוהערען, אַז איך זאָל זיך נישט לאָזען פיניגען, נאָר איך זאָל באַלד אַלעס מודה

זיין.

דערווייל, דאָס הייסט, אזוי לאַנג ווי די אַנדערע אַרעסטירטע האָבען זיך געפונען אויפֿן הויף, האָבען אונז די זשאַנדאַרען אַריינגעפירט אין די גרויסע תפיסה־צימערן, און זיי האָבען אונז אָנגעוויזען אויף אַ בינטעל שטרוי, וואו אונזער פּלאַץ פון געלעגער דאַרף זיין. מיך אויף איין אָרט, און מיין שוועסטער אָפּגערוקט ווייט אויף אַן אַנדער אָרט, און אויך אָפּגערוקט פונעם טאַטען און פון ברודער, וועלכע האָבען זיך געפונען אין אַ צווייטען צימער, כדי מיר זאָלען נישט קענען קומען אין קאָנטאַקט איינער מיט׳ן צווייטען און מיר זאָלען זיך נישט קענען צונויפרעדען.

דאָס רוב אַרעסטירטע אין "קאָהנער קאַסטעל" זענען באַשטאַנען פון חסידישע און רעליגיעזע אידען. צווישען די אַרעסטירטע אידען וואָס איך האָב דאָרט געפונען אינעם "קאָהנער קאַסטעל" זענען אויך געווען, הרב החסיד ר׳ אלחנן חיים טייטלבוים ז״ל, ר׳ יחזקאל סאַמעט ז״ל, ר׳ מרדכי העניג ז״ל, און פיל אַנדערע חסידישע אידען.

אין וואָס איז באַשטאַנען דער "חטא" פון די פאַרשפאַרטע אין "קאָהנער קאַסטעל"?

על פּי רוב זענען דאָרט געווען אַזעלכע אידען וועלכע האָבען זיך געפּרואווט אַרויסצודרייען פון "מונקא־טאַבאָר", און האָבען געלעבט אויף פּאַלשע שריפטען, אָדער אידישע פּליטים פון פּוילן און גאַליציע אָדער סלאָוואַקיי, וועלכע האָבען נישט געהאַט קיין לעגאַלע רעכט אויפצוהאַלטען זיך אין אונגאַרן, און מ׳האָט זיי געכאַפּט. אָבער בעיקר זענען דאָרט געווען פאַרשפאַרט אַזעלכע וואָס האָבען זיך געזוכט אַרויסצודרייען פון שקלאַפענדינסט אין "מונקא־טאַבאָר" דורך פאַלשע פאַפּירען אָדער דורך אונטערקויפען די מיליטערישע קאָמיסיעס.

ווי באַוואוסט האָט דאָן די אונגאַרישע רעגירונג אַרויסגעגעבען אַ געזעץ, אַז אַלע אידען דאַרפען אויסגענוצט ווערען אויף צוואַנגס אַרבעט. צוערשט איז געווען די גזירה אויף די יאָרגענג צווישען 25 און 37. שפּעטער זענען געקומען געוואָרען אין "מונקא־טאַבאָר" די יאָרגענג צווישען 20 און 42, און נאָך שפּעטער זענען אויך מאָבילייזירט געוואָרען די יאָרגענג פון 18 ביז 60 און אפילו העכער.

אַ טייל פון די "מונקא־סאַזאָד׳ס" זענען אַרויסגעשיקט געוואָרען אויף די פראָנט־ליניעס, וואו זיי האָבען געדאַרפט אויספירען די

שוועֶרסטע און געפערליכסטע אַרבעטן אונטער אוממענטשליכע באַדינגונגען. די אידישע שקלאַפּען־אַרבעטער פון "מונקא־טאַבאָר" האָבען געדאַרפט אויפקלויבען גראַנאַטען און מינעס וואָס זענען געווען אָנגעזייט אויף די שלאַכט פעלדער. און צוטראָגען מוניציאָן פאַר די סאַמע פאָדערשטע ליניעס פון דייטשען און אונגאַרישען מיליטער.

די גזירה פון "מונקא־טאַבאָר" איז געווען אַ ביטערע גזירה, און פיל אידען, ספּעציעל פרומע אידען, האָבען געזוכט אַלע מיטלען זיך אַרויסצודרייען פון דער דאָזיגער געפערליכער שקלאַפּען אַרבעט. דאָס דינען אין "מונקא־טאַבאָר" איז, אויסער די צרה וואָס מ'איז געווען אָפּגעריסען פון בני בית חדשים און יאָרען, און אָפּטמאָל איז מען געווען אויסגעשטעלט צו סכנת נפשות, איז דאָס אויך געווען אַ שווערע צרה פאַר ערליכע אידען שומרי תורה ומצוות. וואָרים על פּי רוב איז נישט געווען קיין כשר עסען; מ'האָט געמוזט אַרבעטן שבת און יום טוב; און אויך לייגען תפילין און דאַוונען איז געווען אַ גרויס איינשטעלעניש. ביי ערליכע אידען איז עס געווען אַ ביטערע גזירה, נישט צום איבערטראָגען. און דעריבער האָט מען אָנגעוועדט אַלעס נישט צו דאַרפען גיין דינען אין "מונקא־טאַבאָר".

טייל האָבען זיך באַזאָרגט שריפטען פון דאָקטוירים אָדער פון שפּיטעלער אַז זיי זענען נישט געזונט; אַנדערע האָבען זיך געמאַכט אַ "מום עובר" און אויפ'ן דאָזיגען סמך אַרויסבאַקומען דאָקומענטען און באַשטעטיקונגען פון דאָקטוירים אַז זיי זענען נישט פעאיג צו אַרבעטן; ווידער אַנדערע האָבען געלעבט אויף פאַלשע פּאַפּירען, זיי האָבען זיך באַזאָרגט לעגיטימאַציעס פון אַזעלכע ווועלכע זענען שוין געווען באַפרייט פון "מונקא־טאַבאָר", אָדער פון אַזעלכע יאָרגענג וואָס זענען דערווייל נישט געווארען מאָביליזירט. אויסער דעם האָבען פיל מענטשען זיך אויסבאַהאַלטען אין אַנדערע שטעט און ערטער, וואו מען האָט זיי נישט געקענט, און ממילא האָבען זיי זיך נישט געדאַרפט שטעלען צו די מיליטערישע אונטערזוכונגס קאָמיסיעס.

אין פיל פאַלען האָט מען אונטערגעקויפט פאַר גרויס געלט די מיליטערישע קאָמיסיעס, דאָס הייסט, דעם מעדיצינישען דאָקטאָר פון דער מיליטערישער קאָמיסיע, אַז ווען דער באַטרעפענדער וועט זיך שטעלן פאַר דער קאָמיסיע, זאָל אים דער דאָקטאָר אויסבראַקירען, אַלס נישט־טויגליך פאַר מיליטערישער אַרבעט. אין אַ סך פאַלען האָט עס

טאַקע געאַרבעט. אָבער עס זענען אויך געווען פאַלען ווען די אָפּיצירען און דאָקטוירים האָבען געגומען דאָס געלט, און שפּעטער נישט באַפרייט דעם יעניגען וועלכער האָט זיך געלאָזט קאָסטען.

עס האָבען זיך אויך אָפּגעשפּילט מאָדנע פּאַסירונגען, ווען דער מיליטעריש־ער דאָקטאָר, אָדער דער אונטערגעקויפּטער אָפּיציר, האָט באַפרייט אַן אַנדערן און נישט דעם פּאַר וואָלכען מען האָט געהאַט באַצאָלט. און עס זענען אויך געווען פאַלען פון מסירות, ווען די העכערע מיליטערישע מאַכט איז געוואָרן געוואָרען אַז מען האָט די קאָמיסיעס אונטערגעקויפּט, און דאַן זענען די באַטרעפענדע געוואָרען אינטערנירט און געפּייניגט ביי די אויספּאָרשונגען, כדי זיי זאָלען מודה זיין ווער אַלץ עס זענען געווען פאַרמישט אין די אונטערקויפונגען.

איינס פון די טריקס וויאַזוי זיך אַרויסצודרייען פון "מונקא־טאַבאָר" איז געווען, צו מאַכען זיך גייסטיג קראַנק. מענטשען זענען געגאַנגען צו דאָקטוירים און אפילו אַריינגעגאַנגען אין גייסטיגע אַנשטאַלטען פאַר אַ שטיק צייט, כדי אַרויסצוקריגען אַ דאָקומענט אַז מען איז גייסטיג נישט געזונט, און אַזוי אַרום באַפרייט ווערען פון "מונקא־טאַבאָר".

דאָס איז געווען גאָר נישט קיין איינפאַכע זאַך. עס איז געווען פאַרבונדען מיט גרויסע איינשטעלענישען. אויך דאָס אַריינגיין אין אַ גייסטיגען אַנשטאַלט האָט געמוזט געמאַכט ווערען מיט אונטערקויפען געוויסע דאָקטוירים אָדער אָנגעשטעלטע אין שפּיטאָל. די דאָקטוירים האָבען געוואוסט ווער די "נייע פּאַציענטען" זענען, און זיי האָבען געקראָגען גוט באַצאָלט צו באַציען זיך צו די "גייסטיג קראַנקע" מיט איינזעענישׁ, און דאָך אַרויסקריגען פון דאָרט אַ באַשטעטיקונג אַז דער באַטרעפענדער איז גייסטיג קראַנק.

אין פיל פאַלען האָט די מיליטערישע קאָמאַנדאַטור געפאָדערט, אַז די "גייסטיג קראַנקע" וועלכע האָבען געפאָדערט באַפרייט צו ווערען פון "מונקא־טאַבאָר", זאָלען דורכגיין אַ פרישע אונטערזוכונג אין אַ מיליטערישען שפּיטאָל, און ערשט אַזוי האָבען זיי געקענט באַפרייט ווערען. דאָרט, אין די מיליטערישע שפּיטאָלען, האָבען די דאָקטוירים זיך באַנוצט מיט עלעקטרישע שאָק באַהאַנדלונגען, וואָס איז געווען פאַרבונדען מיט אומבאַשרייבליכע יסורים. אָבער דאָך האָבען אידען זיך איינגעשטעלט און אפילו געפאַסט זיך צו אָט די דאָזיגע ריזיקעס, אַבי

באַפרייט צו ווערען פון "מונקא־טאַבאָר".

עס זענען אפילו אויך פאַבריצירט געוואָרען פאַלשע "באַפרייאונגס צעטלען", און פאַר אַ שטיק צייט האָבען די דאָזיגע "באַפרייאונגס צעטלען" טאַקע געדינט זייער צוועק, און די יעניגע וועלכע האָבען פאַרמאָגט אַזעלכע "באַפרייאונגס צעטלען" האָבען זיך פאַרהעלטניסמעסיג געקענט באַוועגען פריי אָן שטענדיגען פּחד.

די דעטעקטיווען און געהיים־אַגענטען זענען דערגאַנגען אויף די שפּורען פון אַ צאָל פון די דאָזיגע אונטערקויפונגען. זיי האָבען אויסגעפונען ווער עס איז געווען פאַרמישט אין פאַבריצירען פאַלשע דאָקומענטען און "באַפרייאונגס צעטלען", זיי האָבען אַרעסטירט אַ טייל פון די פאַרמישטע און אַזוי לאַנג געפּייניגט ביז די קרבנות האָבען געמוזט מודה זיין ווער נאָך עס איז פאַרמישט דערין, און אַזוי האָבען די דעטעקטיווען אויפגעדעקט איין נעץ נאָך דער אַנדערער, און אַרעסטירט אַ סך אידען.

דער "קאָהנער קאַסטעל" האָט געדינט אַלס צענטראַלע פאַר די דאָזיגע אויספאָרשונגען. אַהין האָבען די רשעים ימח שמם צונויפגעברענגט יעדע פּאָר טאָג פרישע אידישע קרבנות, וועלכע האָבען זיך דורך פאַרשידענע אופנים אַרויסגעדרייט פון צוואַנגס־דינסט, און דאָרט האָט מען זיי געפּייניגט, און געפאָרשט, זיי זאָלען אַרויסגעבען וואָס זיי ווייסען, און זיך מודה זיין אין די "פאַרברעכענס".

די יעניגע וועלכע האָבען זיך געהאַלטען שטייף, זיי האָבען געליטען די יסורים און פּייניקונגען, און זיך נישט געלאָזט אַזוי גרינג ברעכען, די זענען נאָך מער געפּייניגט געוואָרען, וואָס אַ טאָג אַלץ מער, ביז זיי האָבען סוף כל סוף געמוזט צוזאַמענברעכען און דערציילען דעם אמת.

דאָס איז געווען די כוונה פון יענעם אומבאַקאַנטען איד, וועלכער האָט מיך געוואָרענט תיכף ביים אַריינקומען אין "קאָהנער קאַסטעל", אַז איך זאָל אויסזאָגען דעם אמת. אין אונזער פאַל אָבער, איז נישט שייך געווען צו זאָגען דעם "אמת", ווייל די גאַנצע באַשולדיגונג איז געווען אַ הוילער בלבול מתחילה ועד סוף, און עס איז נישט געווען אין וואָס זיך מודה צו זיין.

אָבער פאָרט איז עס מיר צונוץ געקומען שפּעטער, ווען איך האָב נאָך שווערע פּייניקונגען איינגעזען, אַז מען דאַרף "מודה זיין" און זאָגען

אַלעס וואָס די אויספֿאָרשער און זשאָנדאַרען ווילען אַז איך זאָל זאָגען...

די נאַכט איז צוגעפֿאַלען. דער ערשטער פֿרייטאג צו נאַכטס אינעם "קאָהנער קאַסטעל". באַלד האָב איך געהאַט די ביטערע געלעגנהייט קענען צו ולערנען וואָס דער "קאָהנער קאַסטעל" מיינט.

* * *

שבת אין "קאָהנער קאַסטעל". דער ערשטער שבת, דער שבת בין יום כיפּור לסוכות, אין דער פּינסטערער פֿיניקונגס־תפּיסה אין "קאָהנער קאַסטעל" אין מונקאַטש.

אַן ערך אַ האַלבע שעה האָט געגומען ביז די אַרעסטאַנטען האָבען זיך צוריקגעקערט פון "שפּאַציר" און זיך פֿלאַצירט יעדער איינער אויף די שטרויענע פּריטשעס אויף דער ערד. איך האָב זיך איינגעקוקט אין די פּנימ'ער פון די אַרעסטאַנטען, טייל פון זיי זענען מיר געווען באַקאַנט, און אַנדערע האָבען מיר אויסגעקוקט צו זיין קענטלעך. זיי האָבען געקוקט אויף מיר מיט באַדויערענדיגע בליקען, און דאָס זעלבע איז געווען פון מיר צו זיי.

וועג כ'האָב געזען דעם טאַטען ז"ל אַריינקומען צווישען די איבעריגע אַרעסטירטע אידען, איז מיר דאָס האַרץ איינגעפֿאַלען פֿאַר צער און רחמנות. כ'האָב ביי זיך געטראַכט, אוי לי שראיתיך בכך! דאָס זעלבע אויך וועג כ'האָב געזען מיין עלטסטען ברודער ז"ל אַריינקומען מיט די איבעריגע העפּטלינגען. ווי איבערנאַכט איז ער פֿאַרעלטערט געוואָרן.

מיר האָבען זיך איבערגעקוקט מיט די אויגען, אָבער נישט געקענט אויסטוישען צווישען אונז אַ וואָרט.

ס'איז געווארען נאַכט. עס האָט זיך דערנענטערט די צייט וועג אין דער גאַנצער תּפּיסה האָט געדאַרפט איינגעשטעלט ווערען די נאַכטיגע שטילקייט. פּלוצים איז אַריינגעקומען אַ זשאַנדאַר, און אַרויסגערופען מיך צו אַ פֿאַרהער, – צו דער ערשטער אויספֿאָרשונג.

איך האָב נאָך דעמאָלט נישט געוואוסט מיט וואָס דאָס שמעקט. אָבער די איבעריגע אידען, וועלכע האָבען זיך שוין געפונען אין געפענגעניש פון פריער, האָבען געוואוסט וואָס עס דערוואַרט מיר, און זיי האָבען מיך געשוינט און געהאַט מיטלייד מיט מיר.

בדרך כלל איז געווען דער איינגעשטעלטער שטייגער אינעם

"קאָהנער קאַסטעל", אַז פון צייט צו צייט, – געווענליך איינמאָל אין טאָג, אָדער יעדען אַנדערן טאָג, – פלעגט אַרויסגערופען ווערען דער אָדער יענער פון די אַרעסטירטע אידען אויף אויספֿאָרשונגען. די זשאַנדאַרען פלעגען אַריינפירען דעם אַרויסגערופענעם אין ספּעציעלע פּאָרש־צימערן, און דאָרט זענען אָנגעגאַנגען די פֿיניקונגען אַרויסצופֿרעסען פון די קרבנות, מען זאָל זיך "מודה" זיין אין די באַשולדיקונגען וואָס זיי האָבען צוגעטראַכט.

די אויספֿאָרשונגען האָבען זיך געצויגן אַמאָל אַ האַלבע שעה, אַמאָל אַ שעה, און אַ סך מאָל אפילו עטליכע שעה'ן. יעדער לויט וואָס פֿאַר אַ קלאַגע אָדער בלבול ס'איז געמאַכט געוואָרען אויף אים, און לויט וויאַזוי דער באַטרעפענדער האָט זיך געהאַלטען ביי די אויספֿאָרשונגען. אויב איז עמיצער געווען אַ שטייפער, איינגע'עקשנ'ט, און זיך נישט געוואָלט ברעכען, אַזאַ איינער איז לענגער געפֿיניגט געוואָרען.

אָפט מאָל פלעגען די דעטעקטיוון און אויספֿאָרשער פֿאָדערן נאָך דער אויספֿאָרשונג, אַז דער באַטרעפענדער קרבן זאָל אָפּשרייבען אויף פּאַפּיר אַלעס וואָס ער האָט געהאַט צו זאָגען בנוגע די באַשולדיקונג, און וואָס ער וויסט וועגען דער זאַך, וויבאַלד עס איז געווען פֿאַרמישט אינעם "פֿאַרברעכען". און די דאָזיגע פּאַפּירען האָבען געדאַרפט דינען פֿאַר די אויספֿאָרשער און דעטעקטיוון אַלס אייגענהענטיגע באַשטעטיקונגען פון די אָנגעקלאָגטע, אַז זיי האָבען זיך מודה געווען, און אַזוי איז דאָס שפּעטער פֿראָקאָלירט געוואָרען.

אין מאָמענט וועו די זשאַנדאַרען האָבען אַרויסגערופען איינעם צו אַן אויספֿאָרשונג, האָבען אַלע געוואוסט, אַז דער מענטש איז איבערגעגעבען געוואָרען אין די הענט פון ברוטאַלע און סאַדיסטישע רוצחים, און מען האָט געהאַט מיטלייד מיט דעם אַרויסגערופענעם פֿאַר די גרויזאַמע עינויים קשים וואָס ער וועט דאַרפען מיטמאַכען ביי די אויספֿאָרשונגען.

וועו אַזאַ איינער פלעגט זיך אומקערען צוריק אינעם גרויסען תפיסה־צימער, פלעגט מען אָפּטמאָל דעם קרבן לגמרי נישט דערקענען. אַזאַ איינער איז געווען צעביילט און צעבלוטיגט, געשוואָלען פון קאָפּ ביז די פיס פון די פילע קלעפּ און פֿיניקונגען, אַז עס האָט געריסען ביים האָרץ אָנצוקוקען דעם מערדערליך צעשלאָגענעם איד. אַזאַ איד פלעגט אַוועקפֿאַלען אָן כוחות אויף דעם שטרויענעם געלעגער, – ביז צו דער

צווייטער אויספֿאָרשונג, רח"ל.

וועז איך בין אַרויסגערופֿען געוואָרען אויף דער ערשטער אויספֿאָרשונג, יענעם פרייטאָג צו נאַכטס שפּעט ביינאַכט, האָב איך נאָך אַליין נישט געוואוסט וואוהין מען פירט מיך, און וואָס איך וועל דאַרפֿען מיטמאַכען.

אַ זשאַנדאַר מיט אויפגעפלאַנצט געווער האָט מיך געפירט איבער׳ן לאַנגען טונקעלן קאָרידאָר, און אַריינגעפירט אין איינעם פון די פֿיניקונגס צימערן. דאָרט האָט מען מיך געזומען אויף אַ פאַרהער.

צווישן געהיים־אַגענטען אין ציווילער קליידונג זענען געזעסען ביי אַ לייטיגען שרייב־טיש. זייערע געזיכטער האָבען אויסגעדריקט רשעות און סאַדיזם. אין אַ זייט פונעם צימער איז געשטאַנען אַ פעלד־זשאַנדאַר מיט פולער אויפריסטונג.

די ערשטע פראַגעס זענען געווען שאַבלאָנע. איינער פון די דעטעקטיוון האָט געפרעגט, און דער אַנדערער האָט אַלצדינג פאַרשריבען אויף אַ פאַפּיר. נאָמען, געבורטס־אָרט, געבורטס־טאָג, באַשעפטיקונג, און אַזוי ווייטער, א.אז.וו. טאָמער איז די אַנטוואָרט נישט געווען גענוג קלאָר, האָט זיך דער אויספֿאָרשער צעשריגען מיט אַ קול וואָס האָט אָנגעוואָרפען אַ פּחד, און אָפטמאָל האָט ער אַנשטאָט שרייען אַראָפּגעלאָזט שטאַרקע פּעטש.

נאָך די ערשטע רוטינע שאלות, האָבען די דעטעקטיוון און אויספֿאָרשער געזומען שטעלן אומצאָליגע שאלות, וואָס האָט אויסגעקוקט לכאורה פון זייטיגען כאַראַקטער, און עס האָט נישט געהאַט צו טאָן דירעקט מיט אונזער אַרעסט. אָבער דאָס האָבען די דעטעקטיוון בכוונה געמאַכט, כדי אַזוי אַרום צו פאַרפירען און דעזאָריענטירען דעם אויסגעפֿאָרשטען, אַז ער זאָל זיך נישט כאַפּען וואָס אייגענטליך די אויספֿאָרשער ווילען דערגיין, און וואָס זיי ווילען פון אים אַרויספֿרעסען.

איך בין געווען געפאַסט, אַז די פראַגעס וואָס די ברוטאַלע דעטעקטיוון וועלען מיר שטעלן, וועלען זיך דרייען הויפּטזעכליך אַרום מיין פאָטער און מיין ברודער, וועלכע געפינען זיך אויך צוזאַמען מיט מיר אינעם "קאָהנער קאַסטעל", אָבער צו מיין גרויסער איבערראַשונג האָבען די דעטעקטיוון כמעט נישט באַרירט דעם ענין, און זיך אַזוי ווי נישט־וויסענדיג געמאַכט דערפון וואָס 4 פון מיין משפּחה געפינען זיך דאָ אינעם "קאָהנער קאַסטעל" אין אַרעסט ביי זיי אין די הענט.

די ערשטע אויספאָרשונג האָט געדויערט לערך דריי פערטעל שעה צייט. די קלעפ וואָס איך האָב באַקומען אין יענע 45 מינוט, זענען נאָך געווען, ווי עס איז, צום דערליידען. אָבער ווען איך בין אַרויס פון דאָרט, האָט זיך אַלעס, דער גאַנצער אָרום, געדרייט מיט מיר. שוין שטייענדיג ביי דער טיר אַרויסצוגיין, האָט דער הויפט אויספאָרשער מיר נאָכגעשריגען, אַז דאָס איז בלויז דער אָנהויב. דאָס איז ערשט דער אָנפאַנג, און פיל מער פון דעם זאָל איך דערוואַרטען...

דער זשאָנדאַר וועלכער האָט מיך צוריקגעפירט אינעם גרויסען אַרעסט־צימער, איז געגאַנגען נאָך מיר. איך האָב זיך געשלעפט איבער׳ן גאַנצען קאָרידאָר, אַ לאַנגער דורכגאַנג מיט פילע טירען פון ביידע זייטען, און נישט געווואוסט אין וועלכער טיר איך דאַרף אַריינגיין. דער זשאָנדאַר הינטער מיר האָט געזען מיין צעמישטקייט, אָבער ער איז נאָכגעגאַנגען אַ שווייגענדיגער, און נישט געגעבען קיין שום צייכען. אויך דאָס איז וואַרשיינליך געווען אַ טייל פון די פאַרפאָלגונגען, אַז דער באַטרעפענדער קרבן זאָל בלאָנדזשען און נישט געפינען אַזוי לייכט דעם וועג צוריק.

ווי ווייט איך בין געווען צוזאַמענגעבראָכען און אָפגעמאַטערט פון אַ גאַנצען טאָג, פונעם לאַנגען וועג, און פון אַלעם וואָס מיר האָבען מיטגעמאַכט, איז מיר פאָרט שווער געווען דורכצושלאָפען די נאַכט. – און דאָס זעלבע האָב איך באַמערקט אויף די איבעריגע רחמנות׳דיגע געפאַנגענע אינעם "קאָהנער קאַסטעל". די אומגליקליכע אידען האָבען זיך געדרייט אויף זייערע שטרויענע "געלעגערס" פון איין זייט צו דער צווייטער, און שווער צוגעמאַכט אַן אויג.

די גרויסע צימערן, אין וועלכע מיר האָבען זיך געפונען, זענען געווען באַלויכטען אויך אַ גאַנצע נאַכט מיט אַ שוואַכע ליכט. די זשאָנדאַרען האָבען אַ גאַנצע נאַכט געוואַכט איבער יעדען איינעם. ווען עס איז טאָג געוואָרען, און מ׳האָט ערלויבט אַרויסצוגיין אַרומוואַשען זיך, האָט מען צוריקקומענדיג אין גרויסען תפיסה־צימער זיך געשטעלט דאָוונען די שבת׳דיגע תפילות.

מיר האָבען טאָקע געדאָוונט מיט מנין, אָבער ס׳איז איבעריג צו דערציילען, אַז דאָס בציבור׳דיגע דאָוונען איז געווען ווייט פון אַ תפילה בציבור. מיר האָבען געדאָוונט בלחש און בשפה רפה, איינער האָט געדינט אַלס שליח ציבור, און דער עולם האָט מיטגעדאָוונט.

פאַרשטייט זיך, אַז דאָס האָט געקענט צושטאַנד קומען נאָר אַזוי, אַז מען האָט אונטערגעקויפט די זשאַנדאַרען וואָס האָבען געהיטען, אַז זיי זאָלען אונז ערלויבען צו דאַוונען. אויך האָט זיך געווענדעט אַ סך וועלכע שיכט פון די זשאַנדאַרען עס האָבען געדינט אין דער באַטרעפענדער שעה. עס זענען געווען זשאַנדאַרען וועלכע מען האָט געקענט אונטערקויפען, און עס זענען ווידער געווען אַזעלכע רשעים וועלכע זענען נישט גרייט געווען נאָכצוגעבען די מינדעסטע זאַך.

דער טאַטע ע״ה איז געשטאַנען אַ גאַנצע נאַכט אינעם צווייטען גרויסען תפיסה־צימער, און ביים קליינעם שיין פון לעקטער לעמפּל, האָט ער עוסק געווען בתורה ובתפלה, געלערנט און געזאָגט תהלים. פונקט ווי ער האָט זיך געפירט אַלע יאָרען אין דער היים, וואָס פון די גאָר פריע מאָרגען שעה׳ן האָט ער שוין עוסק געווען אין עבודת ה׳, געגאַנגען אין מקוה און זיך געזעצט לערנען, געזאָגט תהלים, געלערנט תיקונים און אַנדערע לימודים, אַזוי האָט ער זיך געפירט אויך דאָרט במצור ובמצוק. נאָך עד היום קען איך נישט באַגרייפען וויאַזוי דער טאַטע האָט אפילו אין יענעם חשכות׳דיגען מעמד זיך געקענט מצמצם זיין די מחשבות און זיין אַריינגעטאָן אין תורה און אין תפלה. – אַזוי האָבען אויסגעזען געהויבענע אידען פון אַ דור צוויי צוריק!

* * *

שבת פאַרמיטאָג בין איך אַרויסגערופען געוואָרען צום צווייטען מאָל אויף אויספאָרשונגען. דאָס מאָל איז די באַציאונג און באַנעמונג פון די דעטעקטיוועס געווען אָן אַן ערך פיל שטרענגער און גרויזאַמער.

צוערשט זענען איבערגע׳חזר׳ט געוואָרען די שאלות פון די נאַכט פריער. די אויספאָרשער און דעטעקטיוועס האָבען הפנים געוואָלט זען צי וועלען מיינע ענטפערס זיין די זעלבע, וואָס איך האָב זיי געגעבען אין דער נאַכט פריער, ביי דער ערשטער אויספאָרשונג. דערנאָך זענען זיי אַריבער צו מער ספּעציפישע פראַגעס.

אייגענטליך האָבען די דעטעקטיוועס נישט געשטעלט קיין פראַגעס. זיי האָבען גיכער אַרויסגערוקט באַשולדיקונגען און קלאַגעס, און געמאַנט פון מיר צו באַשטעטיגען זייערע בלבולים.

״מיט וועלכע אידען וואָס זענען פאַרשיקט געוואָרען איבער דער

גרענץ קיין אוקראַאינע, האָסטו זיך געטראָפען, נאָך דעם ווי זיי האָבען זיך צוריקגעשמוגעלט די גרענץ צוריק קיין אונגאַרן"? – האָט דער דעטעקטיוו געדונערט מיט זיין רשעות׳דיגען קול.

איך האָב באַלד געענטפערט, אַז איך האָב נישט געהאַט קיין שום שייכות און איך האָב נישט פאַרקערט מיט קיינעם פון די דעפּאָרטירטע אידען, און אַז איך בין גאָרנישט פאַרמישט אינעם גאַנצען עסק.

נאָך איידער איך האָב באַווּיזען צו ענדיגען מיינע וועדטער, איז באַלד צוגעשפּרונגען צו מיר דער צווייטער דעטעקטיוו און מיר געזומען זעצען איבער׳ן קאָפּ מיט גרויס אכזריות און ברוטאַליטעט. עס האָט געזומען עטליכע מינוט ביז איך בין צו זיך געקומען פון די שטאַרקע קלעפּ, און דאַן האָט ער מיר באַפּוילען זיך ווידער אַנידערצוזעצען און ענטפערן אויף די ווייטערדיגע שאלות.

און ווידעראַמאָל האָבען זיך ווידערהאָלט די זעלבע פראַגעס אין אַנדערע ווערטער. דער אויספּאָרשער־דעטעקטיוו האָט פון מיר געמאָנט, איך זאָל אַרויסגעבען די נעמען פון די דעפּאָרטירטע אידען וועלכע האָבען זיך אויף אַן אומלעגאַלען אופן צוריקגעקערט פון יענער זייט גרענץ.

אין מיין נאַאיוויטעט בין איך אַלץ באַשטאַנען אויף מיין פּריערדיגער ערקלערונג. כ׳האָב נישט קיין אַנונג ווער עס זענען די אידען וועגען וועמען עס רעדט זיך. איך האָב נישט קיין חלק אין דער גאַנצער אָנגעלעגענהייט און איך ווייס נישט וואוהין די אויספּאָרשונגען צילען...

דאָס מאָל זענען די אויספּאָרשער מיך באַפאַלען נאָך מיט מער רציחה און אכזריות. ביידע האָבען מיך געזומען שלאָגען אויפ׳ן פּנים. איינער פון די רוצחים האָט געשלאָגען מיט אַזאַ קראַפט, אַז איך בין צוגעפאַלען צום צווייטען, און דאַן האָט דער צווייטער רשע און רוצח געשלאָגען, אַז איך בין צוריקגעפאַלען צום ערשטען, און אַזוי חוזר חלילה, אַ היבש ביסעל צייט.

די רוצחים די דעטעקטיוון האָבען מיר געגעבען עטליכע מינוטען צו קומען צו זיך, און ווידער האָבען זיך אויפסניי אָנגעפאַנגען די גרויזאַמע פּאָרשונגען און פיניקונגען. – עס איז שווער אָפּצושרייבען אויף פּאַפּיר די ביטערע פיניקונגען וואָס מען האָט דאָרט מיטגעמאַכט. די דעטעקטיוון האָבען געשטעלט פראַגעס, און איך האָב געדאַרפט

ענטפערן. אייגענטליך נישט ענטפערן, נאָר באַשטעטיגען... און יעדעס מאָל ווען מיין ענטפער איז געווען פאַרקערט, ווי דאָס וואָס זיי האָבען געוואָלט הערען, זענען געקומען מערדערליכע קלעפ.

אויפ׳ן שרייב־טיש פאַר די דעטעקטיוועז איז געלעגען אַ גומענע פאָליצייישע פאַלקע, דאָס איז געווען אַזאַ גומענע רער פון קנאַפּע צוויי אינטשעס אין דיאַמעטער און אַרום צוואנציג אינטשעס לאַנג, און מיט דער דאָזיגער פאַלקע פלעגען זיי אָפּט שלאָגען, ווייל דאָס האָט געהאַט אַ ״מעלה״, אַז עס האָט איבערגעלאָזט ווייניגער סימנים און ווייניגער צייכענס אויפ׳ן גוף, און מ׳האָט שפּעטער נישט געקענט אַזוי שטאַרק אָנווייזען אויף די שלעק וואָס מען האָט געקראָגען...

בשעת דער אויספֿאָרשונג, ווען דער דעטעקטיוו האָט מיר געשטעלט די פראַגעס און איך האָב געענטפערט, – און פאַרשטייט זיך, דער ענטפער האָט זיי נישט צופרידענגעשטעלט, – האָט דער דעטעקטיוו געכאַפּט דעם גומי שטעקען און מיר געשליידערט אין פּנים. עס איז זיי נישט אָנגענאַנגען וואו דער שטעקען האָט געטראָפען.

פאַרפאַלען. מען מוז דאָך ליידען די קלעפ. בין איך ווייטער געשטאַנען און געוואַרט אויף די אַנדערע פראַגעס וואָס זיי וועלען מיר שטעלן. אָבער דאָ האָט זיך ווידער דער דעטעקטיוו צערעוועט מיט אַ רציחה׳דיגען קול און געשריגען, פאַרוואָס איך האָב נישט אויפגעהויבען דעם שטעקען? בין איך געגאַנגען און אויפגעהויבען דעם שטעקען און אַנידערגעלייגט צוריק אויפ׳ן שרייב־טיש.

דער דעטעקטיוו האָט ווידער געכאַפּט דעם גומענעם שטעקען און נאָכאַמאָל מיר אַריינגעוואָרפען אין פּנים, שרייענדיג דערביי מיט אַזעלכע מורא׳דיגע קולות, אַז כ׳האָב נישט באַגריפען וואָס ער שרייט. דאָס מאָל אָבער האָב איך שוין געוואוסט און געדענקט פון פריער, אַז מען דאַרף די גומענע פאַלקע אויפהויבען פון דער ערד און צוריקלייגען אויף דעם שרייב־טיש. האָב איך תיכף אַזוי געטאָן. אָבער דער דעטעקטיוו האָט ווידער גענומען שרייען, פאַרוואָס איך האָב נישט אָפּגעווישט דעם שטעקען איידער איך האָב אים צוריקגעלייגט אויפ׳ן שרייב־טיש, און דערפאַר האָט ער צום דריטען מאָל מיר אַריינגעשליידערט די גומענע פאַלקע אין פּנים. ביז כ׳האָב אויפגעהויבען דעם שטעקען, אָפּגעווישט, און אַנידערגעלייגט מיט גרויס הכנעה דעם קאַנטשיק אויפ׳ן שרייב־טיש. אַזוי האָט זיך זיין רציחה עטוואָס געשטילט.

נאָך דער ערשטער ריי שאלות, זענען געקומען אַ מבול פון פרישע שאלות, אָדער בלבולים:

"דו ביסט עס געווען דער, וועלכער האָט פאַרמיטעלט צווישען די דאָקומענטען־פעלשער און די פאַרטריבענע אידישע פּליטים"! – האָט דער דעטעקטיוו מיר געשליידערט אין פּנים.

איך האָב זיך צוזאַמענגענומען די כוחות און אָפּגעלייקענט די באַשולדיקונגען. "איך האָב נישט געהאַט קיין שום חלק אין געפּעלשטע דאָקומענטען, און איך האָב נישט געדינט אַלס פאַרמיטלער צו באַזאָרגען עמיצען מיט פאַלשע פּאַפּירען" – האָב איך אַרויסגעזאָגט מיט אַ תחנונים׳דיג קול. אָבער דאָס האָט נאָך מער אַרויסגערופען די רציחה אין זיי, און זיי האָבען מיך גענומען שלאָגען אויף אַלע טיילען פון קערפּער.

דער דעטעקטיוו האָט ווידערהאָלט די באַשולדיקונג, אין עטליכע לשונות און וואַריאַציעס, און גענוּאָלט פון מיר אַרויסקריגען אַ באַשטעטיקונג, אַז איך האָב יאָ געהאַט אַ האַנט אין פאַבריצירען פאַלשע דאָקומענטען. און ווען איך האָב פּאָרט אָפּגעלייקענט און אָפּגעוואָרפען די בלבולים, זענען די רשעים געקומען בעקיפין, און געזאָגט, אַז עס האָט נישט קיין צוועק אַז איך זאָל לייקענען, ווייל אַנדערע האָבען שוין מודה געווען... דאָס האָט זיי געדאַרפט דינען צו ברעכען זייערע קרבנות, זיי זאָלען זיך מודה זיין אין די באַשולדיקונגען. איך בין אָבער פּאָרט געבליבען פאַר׳עקשנ׳ט און נישט נאָכגעגעבען, טראָץ די שלעק און פייניקונגען.

דאָס אַרגסטע און דאָס שווערסטע וואָס איז כּמעט נישט מעגליך געווען איבערצוטראָגען, איז געווען די סאַדיסטישע פייניקונג פון פייניגען דעם פּאָטער פאַר די אויגען פון זון, און פאַרקערט, פייניגען אַ קינד פאַר די אויגען פון זיין פּאָטער.

איינער פון די דעטעקטיוון האָט אַרויסגעשיקט דעם זשאַנדאַר, ער זאָל ברענגען דעם טאַטען ז״ל אינעם אויספּאָרשונגס צימער וואו מען האָט מיך געהאַלטען אין פייניגען. וועז דער טאַטע איז אַריינגעקומען און ער האָט געזען אין וואָס פאַר אַ מעמד איך געפין זיך, קען מען זיך משער זיין וואָס ער האָט דעמאָלט איבערגעלעבט. פאַר די אויגען פונעם טאַטען האָבען די רשעים מיך גענומען שלאָגען מיט מכות אכזריות. און אַזוי אויך האָבען זיי געשלאָגען דעם טאַטען ע״ה אין מיין אָנווועזנהייט. – דאָס זענען געווען אַזעלכע גרויזאַמע און ברוטאַלע אכזריות׳ן וואָס איז

נישט מעגליך געווען איבערצוטראָגען.

ווען דער דעטעקטיוו האָט באַפוילען צוריקצופירען דעם טאַטען, האָבען זיי זיך ווידער גענומען צו מיר, צו ווייטערדיגע פיינקונגען און ווייטערדיגע אויספֿאָרשונגען. דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטען לערך צוויי שעה.

אַ צעשלאָגענער און צעביילטער בין איך אָפּגעפירט געוואָרען צוריק צו מיין אָרט. אַוועקגעלייגט זיך אויפֿ ן בינטעל שטרוי, און פאַרצווייפעלטע מחשבות זענען געקומען אין קאָפּ: וואָס וועט דאָ זיין? ווען וועט צו דעם נעמען אַן עק?

* * *

דער "קאָהנער קאַסטעל" האָט נישט געדינט אַלס אַ תפיסה. דער "קאָהנער קאַסטעל" האָט געדינט בלויז אַלס אויספֿאָרשונגס צענטער, פון דער אונגאַרישער "קעים עלהאַריטאָ" – דאָס מיינט "אַנטי שפּיאָנאַזש צענטער", וואָס דאָרט האָט מען געפֿאָרשט די קרבנות, זיי זאָלן זיך מודה זיין אין די פֿאַרשידענע "פֿאַרברעכענס" און בלבולים. און ווען די אויספֿאָרשונגען זענען פֿאַרענדיגט געוואָרען און ס'איז צונויפגעשטעלט געוואָרען דער פֿראָטאָקאָל, אויפֿ ן סמך פון דעם וואָס די אָנגעקלאָגטע האָבן זיך "מודה געווען", האָט מען דערנאָך אַריבערגעשיקט די אָנקלאָגע פון "קאָהנער קאַסטעל" צו אַ קרייד־געריכט.

דער רוב פון די אידען וואָס זענען געווען פֿאַרשפֿאַרט אינעם "קאָהנער קאַסטעל" זענען דאָרט געהאַלטען געוואָרען אויף דער קלאָגע, אַז זיי האָבען זיך געזוכט אַרויסצודרייען פון "מונקא־טאַבאָר", אַזוי ווי מיר האָבען אויבען געשריבען. די געהיים־אָגענטען און פּעלד־זשאַנדאַרען האָבען אויסגעפונען, אַז געווּיסע אידען האָבען זיך דורך פֿאַרשידענע אופנים אַרויסגעדרייט פון מוזען דינען אין צוואַנגס־אַרבעט אין "מונקא־טאַבאָר", און זיי האָבען זיך פֿאַרלייגט צו כאַפּען אַלע די יעניגע, ווי אויך די וואָס זענען געווען פֿאַרמישט אין דער אָנגעלעגענהייט, סיי דורך שאַפּען זיך פֿאַלשע באַפּרייאונגס צעטלעך, און סיי דורך אונטערקויפען די מיליטעריש קאָמיסיעס און דאָקטוירים צו באַפּרייען פון "מונקא־טאַבאָר".

אַ גרויסער טייל פון די אַרעסטירטע אין "קאָהנער קאַסטעל" זענען

ענדליך, נאָך חדשים־לאַנגע מאַטערנישען, סוף כל סוף באַפרייט געוואָרען.

דאָס האָט זיך אָבער גערעדט נאָר וועגן אַ טייל פון יענע אַרעסטירטע, וועלכע זענען געוואָרען אָנגעקלאָגט, אַז זיי האָבן זיך דורך שווינדלערישע שריט אַרויסגעדרייט פון צוואַנגס־אַרבעט אין "מונקא־טאַבאָר". אָבער אונז איז דאָס נישט נוגע געווען. די קלאַגע, אָדער ריכטיגער געזאָגט: בלבול, קעגן אונז, איז געווען פון גאָר אַן אַנדערן כאַראַקטער. אונז האָבן די רשעים באַשולדיגט, אַז מיר האָבן געהאַט אַ חלק אין פאַבריצירען פאַלשע שריפטען, פאַר די אידען וואָס זענען פאַרטריבען געוואָרען יענעם זומער קיין אוקראַאינע און זיי האָבן זיך פון דאָרט צוריקגעשמוגעלט קיין אונגאַרן.

* * *

אַ טאָג דערויף נאָך יענעם ערשטען שבת אין "קאָהנער קאַסטעל", איז געווען ערב סוכות.

גוטהאַרציגע אידען אין דער מונקאַטשער קהלה האָבן געזאָרגט דערפאַר, אַז מען זאָל אַריינלאָזען צו אונז אין תפיסה אַן אתרוג מיט אַ לולב. פון אָנפאַנג האָט קיינעם פון אונז נישט געקענט איינְפאַלען אַזאַ געדאַנק, אַז מען זאָל אַריינלאָזען צו אונז די ארבעה מינים. אָבער ווידעראַמאָל האָט מען זיך דאָ גענוצט מיט כאַבאַר, אונטערצוקויפען די זשאָנדאַרען, אַז זיי זאָלען אַריינלאָזען צו אונז אַן אתרוג מיט אַ לולב.

מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ! וואו געפינט מען נאָך אַזאַ הייליג פאָלק ווי די אידען, וואָס אפילו בצרה ובשביה, ווען מען האָט זיך געצאַפּעלט אונטער די נעגל פון די ברוטאַלע אונגאַרישע רשעים ימ"ש, האָבן אידען פאָרט זיך איינגעשטעלט און מוסר נפש געווען מקיים צו זיין אַ מצוה. מען האָט אונטערגעקויפט די זשאָנדאַרען, זיי זאָלן זיך מאַכען אַוועקקוקען, און ווען מען וועט ברענגען דאָס עסן פאַר די אַרעסטירטע, זאָלן זיי דורכלאָזען דעם אתרוג מיט'ן לולב.

און נאָך אַ זעלטען מערקווירדיגען פאַקט דאַרף מען דערציילען, וויאַזוי אידען האָבן זיך דעמאָלט מוסר נפש געווען פאַר מצוות השם.

מיר אַרעסטירטע, וועלכע זענען געווען אין שרעקליכען געפענגעניש אין די הענט פון די אכזריות'דיגע זשאָנדאַרען,

אָפּגעשלאָסען פון דער גאַנצער וועלט, מען האָט נישט געהאַט קיין שום קאָנטאַקט מיט׳ן דרויסען, און אפילו איינער מיט׳ן אַנדערן האָט נישט געטאָרט רעדן און פאַרקערן, – האָבן דאָך אוודאי נישט געקענט חלומ׳ען אפילו וועגן מקיים זיין די מצות סוכה, עסן אַ כזית אין אַ סוכה. אַזאַ זאַך איז געווען בגדר על מנת שתעלה לרקיע...

און דאָך, און דאָך...

אין שכינות פון "קאָהנער קאַסטעל", אויף דער צווייטער זייט פון דער מויער, האָט זיך געפונען אַ אידיש הויז מיט אַ הויף. טאַקע דורך יענעם הויף האָט זיך עס געהאַט מיין עלטסטער ברודער ז"ל אַריבערגעכאַפּט אינעם ערשטען טאָג פון טאַטע׳נס אַרעסט ממחרת יום הכיפורים. ער איז אַריבערגעשפרונגען די מויער, און האָט זיך אַריינגע׳גנב׳עט אין "קאָהנער קאַסטעל". אָבער די זשאָנדאַרען האָבן אים תיכף אַרעסטירט, ווי מיר האָבן עס באַשריבען אין אָנפאַנג.

אין יענעם אידישען הויף האָט זיך געפונען אַ ברונעם, פון וועלכען מען פלעגט שעפּן וואַסער פאַר"ן "קאָהנער קאַסטעל". אויף איין פלאַץ אינעם צוים איז געווען אַ טיר וואָס האָט פאַרבונדען די צוויי הויפען, דעם הויף פון "קאָהנער קאַסטעל" מיט׳ן הויף פון יענעם אידישען הויז אייגענטימער. די טיר איז געווען שטענדיג פאַרשלאָסען דורך די זשאָנדאַרען. אָבער יעדע נאַכט האָט מען ערלויבט פאַר צוויי אינטערנירטע אידען, אַרויסצוגיין אונטער שטרענגע וואַך פון די זשאַנדאַרען, און אָנשעפּען וואַסער פאַר"ן געברויך פון די אַרעסטירטע אין "קאָהנער קאַסטעל". נאָכ׳ן פאַרענדיגען דאָס שעפּן וואַסער איז דער טויער דורך די זשאָנדאַרען ווידער פאַרשלאָסען געווארען.

יענעם סוכות אויפדערנאַכט, זענען ווי שטענדיג אַרויסגעפירט געווארען צווי אינטערנירטע צווישען אונז צו שעפּען וואַסער אינעם הויף פון יענעם איד אין מונקאַטש. צווישען די צווי איז געווען ר׳ יחזקאל סאַמעט ז"ל, וועלכער האָט געוואוינט אין באָרא פּאַרק. ר׳ יחזקאל סאַמעט, זעענדיג אַז נישט ווייט געפינט זיך אַ סוכה, און וועלנדיג מקיים זיין די מצות סוכה, האָט ער נישט קיין סך געטראַכט און ער האָט אָנגעפאַנגען צו לויפען אין דער ריכטונג פון יענער סוכה.

דער זשאָנדאַר וואָס האָט זיי באַגלייט און געהיטען אויף זיי איז געווארען צעמישט, ער האָט נישט געוואוסט וואָס דאָ קומט פאָר. ער איז גרייט געווען נאָכצושיסען נאָכ׳ן לויפענדיגען איד, מיינענדיג אַז דער

אַרעסטאַנט וויל אַנטלויפען. דער זשאָנדאַר איז טאַקע נאָכגעלאָפען נאָך ר׳ יחזקאל סאַמעט, און איז אַריין אין דער סוכה.

דאָ האָט זיך דער זשאָנדאַר באַרואיגט, וועג ער האָט געזען אַז יענער האָט נישט בדעה צו אַנטלויפען. ר׳ יחזקאל סאַמעט האָט זיך אָפּגעבעטן ביי אים אויף עטליכע רגעים, און אין דער צווישענצייט איז געלונגען פאַר אים צו וואַשען זיך צו אַ כזית חלה, וואָס דער בעל הבית האָט אים געגעבן, מאַכן די ברכה ״לישב בסוכה״ און מקיים זיין מצות סוכה. – עד כדי כך האָבן אידען אפילו אין אַזעלכע פינסטערע אומשטענדן זיך מוסר נפש געווען מקיים צו זיין אַ מצוה.

* * *

דעם ערשטען טאָג סוכות, נאָך דעם ווי מיר האָבן אָפּגעדאַוונט ״בציבור״ בחפזון, און מ׳האָט געהאַט אַ געלעגענהייט צו בענטשען אתרוג, האָט מען אַ גרויסען טייל פון אונז אַרויסגעפירט אין הויף אויף אַרבעט.

אייגענטליך איז נישט געווען קיין שום אַרבעט אויסצופירען אינעם הויף פון ״קאָהנער קאַסטעל״. אָבער די רשעים האָבן פּאָרט געוואָלט אַרבעטן מיט די אַרעסטירטע אידען, – און אפשר האָבן זיי בכוונה געצילט צו צווינגען די אידען צו אַרבעטן יום טוב. – אַזוי צי אַזוי, מען האָט אונז אַרויסגעפירט אין הויף צו דער אַרבעט.

אַ טייל פון דער אַרבעט איז באַשטאַנען פון זעגען קלעצער פון ביימער אויף קלענערע שטיקלעך האָלץ. אין הויף פון ״קאָהנער קאַסטעל״ זענען געווען אָנגעהויפט לאַנגע קלעצער פון טענענבוימער, און אָט די דאָזיגע קלעצער האָט מען געדאַרפט צעזעגן.

געווען צוויישען אונז אַ טייערער איד, אַן איש חסיד במלוא מובן המלה, רבי חיים טייכמאַן ז״ל, פון בערעגסאַז. ער איז געווען מפורסם אין דער מדינה אַלס חסיד וירא ה׳. אויך ער איז געווען מיט אונז אַרעסטירט אין ״קאָהנער קאַסטעל״.

יענעם ערשטען טאָג סוכות פאַרמיטאָג, האָט מען צוגעשטעלט מיך צו, להבחל״ח, ר׳ חיים טייכמאַן ע״ה, מיר ביידע זאָלען זעגען דאָס האָלץ. די זשאָנדאַרען אויפזעער האָבען אונז געגעבען אַ לאַנגע זעג, און יעדער פון אונז האָט געדאַרפט אָנכאַפּען די זעג ביי איין ברעג און זעגען

דאָס האָלץ.

פֿאַרשטייט זיך, אַז ר׳ חיים טייכמאַן ע״ה האָט נישט געוואָלט זעגען. אָבער די זשאָנדאַרען זענען געשטאַנען אויף אים מיט׳ן געוועהר אין די הענט און געדראָעט, אַז ער מוז נעמען די זעג און אַרבעטן. וויפיל זיי האָבען אים נישט געמוטשעט, האָט ער פֿאָרט נישט געוואָלט נעמען די זעג אין די האַנט. האָט איינער פון די זשאָנדאַרען צוגעשטעלט ר׳ חיימ׳ען צו אַ בוים, און ער האָט אים געדראָעט, אַז אויב וועט ער נישט אויספֿאָלגען דעם באַפֿעל, וועט ער אים שיסען! בלית ברירה האָט ר׳ חיים טייכמאַן אָנגעכאַפּט דאָס הענטל פון דער זעג אויף אַזאַ אומבאַלומפּערטן און כלאחר יד׳יגען אופן, אַז די זעג איז אים אַלע ווייַלע אַרויסגעפֿאַלען פון די הענט. דאָס האָט זיך אַזוי איבערגע׳חזר׳ט פֿיל מאָל, ביז די זשאַנדאַרען האָבען איינגעזען, אַז קיין סך וועלען זיי מיט אים נישט אויפטאָן, און זיי האָבען אים סוף כל סוף אָפּגעלאָזט.

* * *

די אויספֿאָרשונגען זענען אַזוי אָנגעגאַנגען יעדען טאָג. דאָ האָט מען אַריינגערופען מיך, דאָ האָט מען אַריינגערופען מיין ברודער ר׳ יהושע ע״ה, אָדער דעם טאַטאן ע״ה. די שוועסטער האָט מען געהאַט אַרויסגעלאָזט נאָך צוויי טעג אַרעסט. ערב סוכות איז זי באַפֿרייט געוואָרען. מיר זענען אָבער ווייטער געפֿאָרשט געוואָרען. די אויספֿאָרשונגען האָבען זיך געדרייט אַרום די דאָקומענטען, אָדער ליידיגע פֿאָרמולאַרן פון אָפּיציעלע דאָקומענטען וואָס מען האָט געפונען ביי אידישע פּליטים וועלכע האָבען זיך צוריקגעשווערצט פון די פֿאַרטריבענע געביטען אין אוקראַאינע און קאַמענעץ פּאָדאָלסק.

די דעטעקטיוון און אויספֿאָרשער האָבען געוואָלט פון אונז אַרויספֿרעסען, מיר זאָלען זיך מודה זיין, אַז מיר האָבען זיך באַשעפּטיגט און מיטבאַטייליגט אין פּעלשען דאָקומענטען, און באַזאָרגען מיט פּאַלשע דאָקומענטען די פֿאַרטריבענע אויסשופּירטע אידען. זיי האָבען געוואָלט אַרויסקריגען פון אונז, ווער נאָך ס׳איז געווען פֿאַרמישט אין דער אַפּערע פון פּעלשען דאָקומענטען, – וואָס זיי האָבען זיך אייגענטליך אַליין אויסגעטראַכט, ווייל ביי די פֿאַרטריבענע און שפּעטער־אַרעסטירטע אידען האָט מען בכלל נישט געפונען קיין פּאַלשע דאָקומענטען. די

איינציגע זאַך וואָס מען האָט ביי זיי יאָ געפונען, איז געווען ליידיגע פּאָרמולאַרען, ליידיגע דרוקסאָרטען. אָבער דאָס איז ענוג געווען פאַר זיי אויפצובויען אַ גאַנצען בנין מיט אַ בלבול, אַז מיר זענען געווען באַטייליגט אין אַ קאָנספּיראַציע צו פאַבריצירען פאַלשע דאָקומענטען.

אויסערדעם האָבען די דעטעקטיוון און פעלד־זשאַנדאַרען אויך געוואָלט וויסען, ווער פון די שטאָטישע באַהערדע האָט צוזאַמענגעשפּילט און קאָלאַבאָרירט אין באַזאָרגען מיט דאָקומענטען. די אויספּאָרשער האָבען געהאַלטען, און זענען געווען זיכער ביי זיך, אַז נישט נאָר אידען אַליין האָבען זיך באַשעפטיגט מיט פּראָדוצירען פאַלשע שריפטען, נאָר אַז אויך אָפּיציעלע אָנגעשטעלטע אין דער שטאָט פאַרוואַלטונג, און טאָקע דער נאָטאַר און מאַטריקעל פירער אַליין, אויך זיי זענען געווען שותפים אינעם פאַרברעכען פון מאַכען פאַלשע דאָקומענטען.

צוערשט ווען מען האָט מיך געזומען אויף די אויספּאָרשונגען און די פראַגעס זענען געווען געצילט וועגען דער באַטייליקונג פון געוויסע באַאַמטע אין אונגאַרישען נאָטאַריאַט, האָב איך זיך נישט געכאַפּט, אַז זיי צילען צו דיסקרעדיטירען און צו באַשולדיגען אויך די אונגאַרישע באַאַמטע אינעם בלבול פון מאַכען פאַלשע שריפטען. ערשט שפּעטער איז ביי מיר קלאָר געוואָרען וואָס זיי ווילען. ביי די שפּעטערדיגע אויספּאָרשונגען, ווען איך האָב דערפילט, אַז אַלעמאָל צילען זיי אין יענער ריכטונג, ערשט דעמאָלט האָב איך זיך געכאַפּט וואָס די דעטעקטיוון ווילען פון מיר אַרויסקריגען און אַרויספּרעסען. אָבער פאַרט בין איך געבליבען פאַר׳עקשנ׳ט און נישט נאָכגעגעבען, כאָטש איך האָב געליטען דערפאַר אַ סך שלעק.

דעם צווייטען טאָג סוכות נאָכמיטאָג, איז איינגעטרעטען אַ שטיקעל ענדערונג. אַ טייל פון די פריערדיגע זשאַנדאַרען זענען אָפּגעווקסעלט געוואָרען, און אויף זייער אָרט זענען געקומען אַנדערע זשאַנדאַרען. צווישען די ניי געקומענע זשאַנדאַרען האָט זיך געפונען איינער, וועלכער האָט געדינט אין סוואַליווע, דאָס שטעטל וואו מיין ברודער האָט געוואוינט און האָט דאָרט געהאַט אַ דרוקעריי און אַ פאַפּיר געשעפט.

אין די "גוטע צייטען" פלעגען די זשאַנדאַרען אין סוואַליווע אַריינצוקומען אָפט אין געשעפט פון מיין ברודער, און ער פלעגט זיי

אַלעמאָל מהנה זיין מיט אַ "מתנת יד". אַזוי, אַז ער האָט געהאַט ביי זיי גרויס פּראָטעקציע. אַצינד, מיט'ן אָנקום פון דעם זשאָנדאַר פון סוואַליווע, האָט מיין ברודער זיך איינגעשטעלט און פּרובירט אים צו באַווען, אַרויסצוקריגען פון אים אַ טובה. נישט קיין גרויסע בקשה, אָבער פּאַר אונז האָט דאָס געמיינט זייער פיל. דער ברודער האָט געוואָלט, אַז דער זשאָנדאַר זאָל אים ערלויבען אין מיטן דער נאַכט, זיך צוזאַמענצורעדען מיט מיר און מיט'ן טאַטן.

דער זשאָנדאַר האָט מסכים געווען דערצו.

איך האָב, נאַטירלעך, גאָרנישט געוואוסט דערפון. איך האָב נישט געוואוסט אַז דער ברודער האָט אויסגע'פּועל'ט ביים זשאָנדאַר־וועכטער צו מעגען רעדען מיט אונז עטליכע ווערטער.

דינסטאָג נאַכט, דאָס הייסט, מוצאי יום טוב הראשון, אין מיטן דער נאַכט, ווען די אינטערנירטע אידען האָבען שוין געדאַרפט אייגענטלעך שלאָפען און ס'איז געווען שטיל אין גאַנצען תפיסה־צימער, בין איך געוואָרען איבערראַשט ווען איך האָב געזען, אַז מיין ברודער שטייט נעבען מיר. אין פלוג האָב איך נישט געקענט באַגרייפען ווי ער האָט געוואָגט צוצוקומען צו מיין פּלאַץ. אָבער ער אַליין האָט מיך באַרואיגט און געזאָגט, אַז דער זשאָנדאַר וואָס היט אַצינד, קען אים נאָך פון סוואַליווע, און ער וועט אַוועקקוקען.

דאָן האָט מיר דער ברודער אין איילעניש געזאָגט בלויז עטליכע ווערטער. ער האָט מיר געזאָגט, אַז איך זאָל זיך נישט לאָזען פיניגען ביי די אויספּאָרשער. איך זאָל אַלעס מודה זיין אין וואָס די דעטעקטיוון און אויספּאָרשער ווילען אַז איך זאָל זיך מודה זיין, און אונטערשרייבען אַלע בלבולים און באַשולדיגונגען וואָס זיי צווינגען מיך אונטערצושרייבען. עס האָט נישט קיין זין צו זיין איינגעשפּאַרט. און איך זאָל זיך מער נישט לאָזען שלאָגען און פּיניגען.

מיין ברודער ע"ה האָט מיר אויך געזאָגט, אַז אָט ערשט האָט ער אויך גערעדט עטליכע ווערטער מיט'ן טאַטן, און אַז איך זאָל זיך האַלטען שטאַרק ווייל ישועת ה' כהרף עין.

דער ברודער האָט מיר אויך אַריינגעשושקעט אין אויער, אַז אין איינער פון די געשירען וואָס מען האָט אַריינגעשיקט דאָס עסען פון דרויסען, איז געווען אַריינגעשמוגעלט אַ צעטעלע, פון זיין שוואָגער ר' שאול הירש ע"ה אין מונקאַטש, אין וועלכען ער איז מודיע, אַז עס ווערט

אַלעס געטאָן אינדרויסען צו זאָרגען פאַר אונזער באַפרייאונג.

מער ווי דאָס האָט ער מיר נישט געקענט זאָגען, און אויך דער זשאָנדאַר האָט נישט געוואָלט איינשטעלן צו לאָזען אונז שמועסן לענגער.

מיטוואָך, דעם ערשטען טאָג חול המועד, בין איך ווידעראַמאָל אַריינגערופען געוואָרען אויף אויספֿאָרשונגען. ווידער האָבען זיך איבערגע׳חזר׳ט די שלעק און פֿיניקונגען. נאָך יעדען שלאָגען האָבען זיי מיך געסטראַשעט, אַז אויב וועל איך נישט מודה זיין אַלעס דאָן וועל איך פון דאָרט ח״ו נישט אַרויס.

אָבער דאָס מאָל, ווען די אויספֿאָרשער האָבען געמאָנט פון מיר, אַז איך זאָל זיך ״מודה״ זיין אין די באַשולדיקונגען, האָב איך מער נישט געשטעלט קיין ווידערשטאַנד. אויף יעדער פראַגע וואָס איך האָב געענטפערט, און עס האָט נישט געשטימט צו זייערע פרטים, ס׳האָט זיך נישט אַריינגעפאַסט אין דער באַשולדיקונג וואָס זיי האָבען געוואָלט אויפבויען, און זיי האָבען דווקא געוואָלט איך זאָל זאָגען לויט ווי זייער ווערסיע איז געגאַנגען, האָב איך מסכים געווען.

אָט למשל האָט זיך געפאָדערט לויט דעם באַשולדיקונגס אַקט, אַז איך זאָל באַשטעטיגען אַז דער נאָטאַר האָט באַשטעלט ביי אונז ליידיגע פֿאַרמולאַרען אין אַ געוויסען דאַטום, אין דער צייט פון נאָכ׳ן גירוש פון קאַמענעץ־פּאָדאָלסק. וואָס דאָס האָט געדאַרפט באַווייזען, אַז דער נאָטאַר האָט בכוונה געלאָזט דרוקען אָפּיציעלע פֿאַרמולאַרען כדי אַרויסצוגעבען פאַלשע דאָקומענטען פאַר די דעפּאָרטירטע אידען, וואָס זענען פאַרטריבען געוואָרען קיין אוקראַינע און האָבען זיך פון דאָרט צוריקגעשמוגעלט. למעשה אָבער זענען די דרוקסאָרטען באַשטעלט געוואָרען נאָך מיט מער ווי אַ האַלב יאָר פריער. אַזוי, אַז די באַשולדיקונג האָט אייגענטליך נישט געהאַט קיין האַפּט.

דער אויספֿאָרשער האָט זיך געוועגדעט צו מיר, שוין צום וויפּלטען מאָל: ווען האָט דער נאָטאַריאָט באַשטעלט די דרוקסאָרטען, די ליידיגע פֿאַרמולאַרען פון געבורטס־שיינען, היראַטס־שיינען, און צוגעהעריגקייטס־דאָקומענטען (״אילעלעטאָשעיגי ביזאָניטוואַני״). און ווען איך האָב געזאָגט, אַז דאָס איז געווען לערך אין יאָנואַר פון 941׳ – האָט דער דעטעקטיוו און אויספֿאָרשער געשריגען צו מיר: דו זאָגסט ליגען! די דרוקסאָרטען זענען באַשטעלט געוואָרען אין חודש יולי!

איך האָב זיך מער נישט געשפּאָרט. איך האָב צוגעשאָקעלט מיט׳ן קאָפּ: ״זאָל זיין אין חודש יוליו״... און אַזוי ווייטער, ביי די אַנדערע פּראָגעס.

דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטען לערך אַ שעה צייט. וועלן זיי זענען פּאַרטיג געוואָרען מיט די פּראָגעס און ענטפערס, האָבען זיי מיר ווידער אונטערגעזוקט בויגענס פּאַפּיר, און איך האָב די אַלע ערקלערונגען געמוזט אַראָפּשרייבען אויספירליך אויף פּאַפּיר מיט מיין אייגענער האַנטשריפט, און אונטערשרייבען דעם נאָמען.

דאָס האָט אָבער נאָך נישט געמיינט קיין סך. נאָך אַלץ האָב איך נישט געוואוסט וואָס וועט דאָ זיין, און וועלען זיך אונזערע אויספּאָרשונגען און פּיינקונגען ענדיגען.

אין זעלבען טאָג, מיטוואָך שפּעט נאָכמיטאָג, דעם ערשטען טאָג חול המועד, בין איך ווידעראַמאָל אַרויסגעפּופּען געוואָרען אין איינעם פון די אויספּאָרשונגס צימערן. אין יענעם צימער האָט געוואַרט אַ אידישער ״מאַכער״, איינער פון די אידען וועלכע פלעגען האָבען אַ צוטריט צו די דעטעקטיוועס און זשאָנדאַרען, און פלעגען פּאַר געלט קענען אַרויסנעמען מענטשען פון געפענגעניש. דער דעטעקטיוו האָט מיך קאָנפראָנטירט מיט יענעם ״מאַכער״, וועמען איך האָב גראַדע גוט געקענט.

תחילת בין איך געוואָרען שטאַרק געפּלעפּט פון דער דאָזיגער אומגערישטער באַגעגעניש. איך האָב נישט געוואוסט וואָס דאָס באַדייטעט. דער דעטעקטיוו האָט מיר געשטעלט די פראָגע, צי איך קען דעם דאָזיגען מענטש? און איך בין געווען פאַרווירט און אַליין נישט געוואוסט וואָס צו ענטפערן דערויף. אָבער יענער האָט מיר געוואונקען מיט׳ן קאָפּ, אַז איך זאָל באַשטעטיגען אַז איך קען אים, און איך האָב אַזוי געטאָן.

כ׳האָב זיך געכאַפּט אַז מסתמא האָט מען פונדרויסען אונטערגעשיקט דעם ״מאַכער״, ער זאָל פּרובירען מיט געלט צו ערלעדיגען אַרויסצולאָזען אונז פון דאָרט.

די באַגעגעניש האָט נישט געדויערט לאַנג. באַלד דערנאָך האָט מען מיך צוריקגעפּירט אין גרויסען תפיסה־צימער. ווידער בין איך געבליבען באַזאָרגט: וואָס וועט זיין ווייטער?

דאָנערשטאג אינדערפרי בין איך אויפסניי אַריינגערופען געוואָרען

צו די דעטעקטיוון. דאָרט האָט מען מיר אָנגעזאָגט, אַז מען פירט אונז אַריבער אין דער טורמע פאַר קרימינעלע פאַרברעכער אין מונקאַטש. דערביי האָט דער דעטעקטיוו באַפוילען פאַר אַ זשאַנדאַר, אַז ער זאָל אַריינברענגען מיינע חפצים, וואָס מען האָט פון אונז צוגענומען ביים אַריינקומען אין "קאָהנער קאַסטעל". יעדער אַרעסטירטער וואָס איז אַריינגעברענגט געווָארען אין "קאָהנער קאַסטעל", איז פון אים פריער צוגענומען געווָארען אַלע פערזענליכע זאַכען. גאָרנישט האָט מען נישט איבערגעלאָזט ביי די געפאַנגענע. אַצינד האָט מען אַריינגעברענגט מיינע פערזענליכע זאַכען, און עס מיר צוריקגעגעבען.

מיט עטליכע מינוט שפעטער, איז אויך דער טאַטע און דער ברודער אַריינגערופען געווָארען, און אויך פאַר זיי האָט מען צוריקגעגעבען אַלעס, נאָכדעם ווי מיר האָבען געדאַרפט אונטערשרייבען אַז מיר האָבען אַלעס צוריקגעקראָגען און מיר האָבען גאָרנישט קיין טענות.

צו ענדע האָט דער דעטעקטיוו אונז אָנגעזאָגט מיט די שטרענגסטע וואָרענונגען, אַז קיין שום וואָרט, און קיין שום זאַך, טאָר נישט דערציילט ווערען, וואָס ס'איז דאָ פאָרגעקומען מיט אונז אין "קאָהנער קאַסטעל". אויב וועלען מיר וואָגען אַרויסצוגעבען דעם מינדעסטען פּרט פון די פּיניקונגען, דעמאָלט וועט אונז דערגרייכען זייער לאַנגע האַנט אומעטום וואו מיר וועלען זיך געפינען...

מיר האָבען פאַרשטאַנען די דראָאונג!

* * *

מיטאָג צייט זענען מיר אַרויסגעפירט געווָארען פון "קאָהנער קאַסטעל" אין דער באַגלייטונג פון צוויי זשאַנדאַרען. וואוהין מ'גייט אונז פירען, האָבען מיר נישט געהאַט די מינדעסטע אַנונג. געהייסען האָט עס, אַז מען וועט אונז פירען אין דער טורמע פאַר קרימינעלע פאַרברעכער אין מונקאַטש. אָבער איידער מען האָט אונז אַרויסגעלאָזט פון "קאָהנער קאַסטעל" האָבען אונז די דעטעקטיוון איבערגעגעבען צוויי שוועכע פּעק מיט פּאַפּירען און דרוקסאָכטען, – די דרוקסאָכטען וואָס זענען קאָנפּיסקירט געווָארען ביי אונז אינדערהיים אין דער דרוקערייַ, און אויך פון דער דרוקערייַ פון מיין ברודער אין סוואַליווע, – די דרוקסאָכטען

האָבען געדאַרפט דינען אַלס "עווידענס" ביים משפט וואָס וועט פאָרקומען שפּעטער, אינעם קרייד־גאריכט. און אָט די דאָזיגע צוויי שווערע פּעק האָבען מיר געדאַרפט טראָגען צום אומבאַקאַנטען פּלאַץ וואו מען פירט אונז.

די זשאָנדאַרען האָבען אונז טאַקע אָפּגעפירט אין דער קרימינעלער טורמע אין מונקאַטש. אָבער דאָרט האָט מען אונז נישט געווואָלט אויפנעמען. די באַאַמטע האָבען גע׳טענה׳ט, אַז די קלאַגע וואָס איז צוזאַמענגעשטעלט געווארען אויפ׳ן סמך פון די אויפגענומענע פראָטאָקאָלען, איז נישט פון קרימינעלן כאַראַקטער, און דעריבער באַלאַנגט עס נישט אַהין, נאָר צום ציווילען גאריכט.

האָבען אונז די זשאָנדאַרען געמוטשעט פירען צום ציווילען גאריכט, אין צווייטען עק פון דער שטאָט מונקאַטש. ווידעראַמאָל זענען מיר, איך און מיין ברודער, געצוואונגען געווארען צו טראָגען די שווערע פּעק מיט דרוקסאָרטען אויף אונזערע הענט. דער ברודער האָט זיך געבעטען ביי די זשאָנדאַרען, אַז זיי זאָלען ערלויבען צו דינגען אַ פּיאַקער, אָדער כאָטש אַ טרעגער, ער זאָל טראָגען די שווערע פּעק, ווייל ס׳איז נישט צום דערליידען, אָבער די האַרצלאָזע זשאָנדאַרען האָבען עס נישט געוואָלט נאָכגעבען. אַזוי האָבען מיר זיך געשלעפּט צופוס שעה׳ן לאַנג פון איין אָרט צום צווייטען מיט די שווערע פּעק, און כמעט ווי געפאַלען אונטער דער לאַסט.

אויך אינעם ציווילען גאריכט אין מונקאַטש האָט מען אונז געזאָגט, אַז די קלאַגע באַלאַנגט גאָרנישט קיין מונקאַטש. וואָרים דער קרייד־גאריכט פון אונזער שטעטל איז גאָר די שטאָט אונגוואָר.

דאָרט, אינעם ציווילען קרייד־גאריכט אין מונקאַטש, זענען מיר דערגאַנגען, אַז דער באַפעל פון די דעטעקטיוון אינעם "קאָהנער קאַסטעל" האָט געלויטעט, אַז די זשאָנדאַרען דאַרפען אונז אָפּפירען אַהיים צו אונזער שטעטל. און אַזוי זענען טאַקע צוגעטיילט געווארען צוויי זשאָנדאַרען צו מיין פאָטער און צו מיר, אָפּצופירען אונז אַהיים קיין ברעזנא, און אַנדערע צוויי זשאָנדאַרען האָבען באַגלייט מיין ברודער אַהיים ביז זיין וואוין אָרט סוואַליווע.

פאַרוואָס די זשאָנדאַרען האָבען אונז געמוזט באַגלייטען אַהיים און ערשט דאָרט באַפרייען, און זיי האָבען אונז נישט אַרויסגעלאָזט אויף דער פריי שוין אין מונקאַטש, איז מיר נישט געווען פאַרשטענדליך.

וואַרשיינליך איז דאָס געטאָן געוואָרען דערפאַר, כדי צו באַוואָרענען, אַז מיר זאָלען אין די ערשטע שעה׳ן נישט שטעלען זיך אין פאַרבינדונג מיט געוויסע אינסטאַנצען און אַריינגעבען קלאַגעס קעגען דער באַנעמונג פון די דעטעקטיוון און זשאַנדאַרען אינעם "קאָהנער קאַסטעל", אַדער וויזען די צייכענס פון די וואונדען. פאָרט זענען מיר שוין אָבער געווען, על כל פנים האַלבע בני חורין. און ווען מיר זענען אָנגעקומען דאָנערשטאָג שפּעט ביינאַכט קיין אונגוואַר, האָבען אונז די זשאַנדאַרען ערלויבט, אַז מיר זאָלען גיין זוכען זיך אַ קוואַרטיר צו נעכטיגען ביי איינעם פון די אידען אין אונגוואַר. און אויך זיי, די זשאַנדאַרען, וועלען גיין זייער וועג, זיי האָבען זיך צופרידענגעשטעלט דערמיט, אַז זיי וועלען קומען נאָך אונז אינדערפרי, און אַזוי וועלען זיי אונז פירען אויפ׳ן וועג אַהיים.

ס׳איז געווען דאָנערשטאָג שפּעט ביינאַכט. די שטאָט אונגוואַר איז געווען איינגעהילט אין שלאָף. וואו גייט מען אַזוי שפּעט ביינאַכט?

איז דער טאַטע ע״ה געגאַנגען צו דער דירה וואו עס האָט געווואוינט איינער פון די אונגוואַרער שוחטים, הרבני החסיד ר׳ אלי׳ טאָבאָוויטש ז״ל. מיר האָבען אָנגעקלאַפּט אין פענסטער און דער שוחט האָט אַ דערשראָקענער אַרויסגעקוקט און געזען, אַז צוויי אידען אין דער באַגלייטונג פון זשאַנדאַרען שטייען אינדרויסען. דאָס בלוט איז אים פאַרגליווערט געוואָרען. אָבער באַלד האָט אים דער טאַטע געבעטען צו עפענען די טיר, און ער האָט אונז אַריינגעלאָזט צו זיך.

די זשאַנדאַרען האָבען אונז איבערגעלאָזט און מיר זענען אַריין אין דער דירה פון ר׳ אלי׳ טאָבאָוויטש ז״ל. ער איז געווען איבערראַשט צו הערען וואָס עס איז איבער אונז פאַראיבער די פאַרגאַנגענע טעג.

תיכף זענען מיר אַריין אין דער סוכה פון ר׳ אלי׳ טאָבאָוויטש, זיך געוואַשען צו אַ סעודה, געמאַכט די ברכה "לישב בסוכה" מיט אַ ברכת "שהחיינו"...

אין דער פרי, ערב שבת חול המועד סוכות, זענען מיר ווייטער געפאָרען מיט דער באַן פון אונגוואַר קיין ברעזנא, אַלץ אין דער באַגלייטונג פון די צוויי זשאַנדאַרען.

אין דער היים האָט מען שוין געוואוסט אַז מיר זענען אַ נאָכמיטאָג פריער אַרויסגעלאָזט געוואָרען פון "קאָהנער קאַסטעל", און מען האָט אונז אָפּגעוואַרט ביי דער באַן. אָבער אפילו אָנקומענדיג מיט דער באַן

קיין ברעזנא האָבען אונז די זשאָנדאַרען נאָך אַלץ נישט געלאָזט אינגאַנצען אויף דער פריי. זיי האָבען אונז אָפּגעפירט ביז צום שטול־ריכטער און דאָרט איבערגעגעבען דעם באַשולדיקונגס אַקט מיט׳ן באַפעל, אַז מען דאַרף אונז שטעלען צו אַ משפט אין לאָקאַלען גריכט.

דער שטול־ריכטער, וועלכער איז געווען אַמאָל גוט באַפריינדעט מיט׳ן טאַטען ע״ה, האָט אַרויסגעוויזען אַן אויפריכטיגע צופרידענקייט דערפון וואָס דער טאַטע איז ענדליך באַפרייט געוואָרען פון געפענגעניש. – און נאָכדעם ווי ער האָט געגעבען אַן אָפּיציעלע באַשטעטיגונג פאַר די זשאָנדאַרען, אַז ער האָט ערהאַלטען די אָנקלאָגע, און אַז די אָנגעקלאָגטע זענען איבערגעגעבען געוואָרען אין זיין רשות, ערשט דעמאָלט האָבען די זשאָנדאַרען אונז איבערגעלאָזט און געגאַנגען זייער וועג.

מיר זענען אַהיימגעקומען פרייטאָג פאַרמיטאָג און אָפּגעגעבען אַ שבח והודאה וואָס מיר זענען ענדליך אַרויס פון די הענט פון די רוצח׳ישע רשעים ימ״ש.

אין דער היים זענען מיר געוואויר געוואָרען, אַז מיין צווייטער ברודער יעקב חיים דייטש הי״ד, אַ תלמיד מובהק פון רבינו הקדוש מסאטמאר זצוק״ל, וועלכער איז ערשט נאָך ראש השנה אַהיימגעקומען פון סאַטמאר, האָט באַפוילען מיט מענטשען וואָס זענען געפאָרען אויף סוכות קיין סאַטמאר מזכיר צו זיין ביים רבי׳ן זי״ע, ער זאָל מתפלל זיין און מעורר זיין רחמי שמים פאַר׳ן טאַטען און פאַר די געשוויסטער, אַז מיר זאָלען באַפרייט ווערעם פון די הענט פון די רשעים.

די גאַנצע צייט האָט דער רבי זי״ע געהאַלטען אין אייַן נאָכפרעגען זיך וואָס עס הערט זיך, און צי זענען געקומען עפעס ידיעות וועגען אונז. דער פאַקט וואָס דעם צווייטען טאָג סוכות איז אָנגעקומען אין ״קאָהנער קאַסטעל״ אַ זשאָנדאַר וועלכער האָט געקענט מיין ברודער, דאָס איז געוויס געווען אַ וועגדונג לטובה, און מיר האָבען דערין געזען אַ רמז אַז דעם רבי׳נס תפילות האָבען עושה רושם געווען למעלה.

שבת חול המועד סוכות האָבען מיר געפראַווען אינדערהיים צוזאַמען מיט דער משפחה. און כאָטש עס האָט נאָך געהאָנגען אויף אונז די זאָרג פונעם פּראָצעס, וואָס האָט געדאַרפט פאָרקומען אין אַ שפּעטערדיגען זמן, דאָך זענען מיר געווען גליקליך וואָס מיר זענען ניצול געוואָרען פון דער צרה.

שפּעטער האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז דער גאַנצער פּראָצעס דערנאָך איז געווען נישט מער ווי אַ פֿאָרמאַליטעט. דאָס געריכט אַליין האָט איינגעזען, אַז די קלאַגע האָט נישט קיין האַפּט און ס׳איז נישט געווען קיין שום גרונד אויף וואָס אונז צו פֿאַראורטיילען. אָבער כדי נישט אַרויסצוגיין אָן יעדער שטראָף, האָט דער ריכטער אַרויסגעגעבען אַ שטראָפּע פון... הונדערט אונגאַרישע פּענגא, אַן אומבאַדייטענדער סכום אין יענער צייט.

צי אונזער לייכטע שטראָף איז געווען אַ פּועל יוצא דערפון, ווייל מיר האָבן דאָך נישט באַגאַנגען קיין שום ברוך אינעם געזעץ; צי דאָס האָט געהאַט אַ שייכות צו דער אַלגעמיינער פֿאָליטישער לאַגע אין אונגאַרן, האָבן מיר נאַטירליך דעמאָלט נישט געקענט וויסען.

יענעם ווינטער אָנפֿאַנג 942׳ איז די לאַגע פון די אידען אין אונגאַרן געוואָרען פֿאַרהעלטניסמעסיג מילדער. דאָס מיינט נישט צו זאָגען אַז דער אַנטיסעמיטיזם אין אונגאַרן האָט נישט ווייטער געבושעוועט, און אַז מען האָט אויפגעהערט צו רודפֿן אידען. עס מיינט נאָר צו זאָגן, אַז אין דעם פּרט פון אינטערנירען אויסלענדער און פֿאָרשען פֿאַרדעכטיגטע מיט כלערליי ברוטאַלע מיטלען, איז איינגעטרעטן עטוואָס אַ קליינע פֿאַרלייכטערונג. דער פּריערדיגער פּרעמיער מיניסטער פון אונגאַרן, גראַף פּאָל טעלעקי, איז באַגאַנגען זעלסבטמאָרד, און אויף זיין אָרט איז געקומען מיקלאָש קאַלאַאי.

דער נייער פּרעמיער קאַלאַאי האָט געזוכט צופֿרידענצושטעלן ביידע וועלט לאַגערן. ער האָט אַרויסגעוויזען פּולשטענדיגע געהאָרזאַמקייט פֿאַר היטלער־דייטשלאַנד, אָבער אין דער זעלבער צייט האָט ער זיך נישט געוואָלט איינרייסען מיט ענגלאַנד און אַמעריקע. דער פּרעמיער קאַלאַאי האָט איינגעפּירט מילדערע געזעצען קעגען די אידען אין אונגאַרן. דאָס האָט אויך געמיינט צו צוימען די רדיפות קעגן פּרעמדע נאַציאָנאַליטעטען. נישט צו דערפֿאָרטירען און אינטערנירען פּרעמדע און אויסלענדער, למשל פֿאָלאַקען, סערבען, טשעכען און סלאָוואַקען. אָבער אומדירעקט האָט דאָס אויך געהאַט אַ ווירקונג אויף די אידען. ובפרט אויף די פּוילישע אידען וועלכע האָבן זיך אַריינגעשמוגעלט קיין אונגאַרן נאָכ׳ן צוזאַמענפאַל פון פּוילען.

אין לאָנדאָן איז געהאַט דעמאָלט אויפגעקומען אַ פּוילישע ״גלות רעגירונג״, און די דאָזיגע ״פּוילישע גלות רעגירונג״ האָט אויסגע׳פּועל׳ט

ביי דער אונגאַרישער רעגירונג צו טאָלערירען אין אונגאַרן די עמיגראַנטען פון פוילן. די פוילישע עמיגראַנטען האָבן זאָגאַר באַקומען אַ סובסידיע פון דער אונגאַרישער רעגירונג 150 פענגא פּער קאָפּ. אויך די אידישע פּליטים פון פוילן האָבן אויסגענוצט די דאָזיגע געלעגענהייט, זיי האָבן זיך רעגיסטרירט אַלס פוילישע נישט־אידישע פּליטים, און אַזוי־אַרום האָבן זיי זיך געקענט פריי באַוועגן אין אונגאַרן אַ לאַנגע צייט.

די דאָזיגע מילדע פּאָליטיק לגבי פּליטים און נישט־בירגער, האָט מסתמא געהאָט אַן עפּעקט אויך אויפֿן אויסגאַנג פון אונזער פּראָצעס; און אין אַלגעמיין זענען די רדיפות קעגן נישט־בירגער און אויסלענדער געצוימט געוואָרען.

ווי שטאַרק מיר זענען געווען שבורים ורצוצים נאָך די ביטערע טעג וואָס מיר האָבען מיטגעמאַכט אין "קאָהנער קאַסטעל", האָט זיך פּאָרט מיין ברודער ר׳ יהושע דייטש ז״ל אין סוואַליווע אויפגעהויבען זונטאָג פאַרטאָגס, הושענא רבא, און אַריבערגעפאָרען קיין סאַטמאר, להסתופף בצל קדשו פונעם רבי׳ן זי״ע אויף די צווייטע טעג יום טוב.

דער רבי זי״ע האָט געוואַרט בכליון עינים צו הערען וועגען אונזער גורל. און די שמחה מיט וועלכע דער רבי זי״ע האָט מקבל געווען דעם ברודער ע״ה, און ווי עס האָט געשטאַלט זיין הייליג פּנים ווען דער ברודער האָט אים איבערגעגעבען די פּרטים ווי דער טאַטע ז״ל איז באַפרייט געוואָרען, איז נישט מעגליך צו באַשרייבען. מען האָט געזען באַשיינפּערליך, אַז דער גאַנצער ענין איז געלעגען על לוח לבו און ער האָט זיך נישט געקענט געפּינען קיין מנוחת הנפש פון אונזער אַרעסט.

צווישען די ארבעה שצריכין להודות איז אויך אויסגערעכענט מי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא. פאַרוואָס דייקא ווען איינער איז אַרויס פון בית האסורים איז ער מחוייב להודות? איז דער מהר״ל מפראַג ז״ל אין נתיבות עולם מסביר, ווייל ווען אַ מענטש ווערט געפאַנגען אין אַ בית האסורים, איז ער איבערגעגעבן אין די הענט וועלכע האָבן אים געפאַנגען, און זיי קענען מיט אים טאָן וואָס זיי ווילן. זיי האָבן אַ פולשטענדיגע שליטה איבער דעם געפאַנגענעם און ער איז איבערגעגעבן אין זייערע הענט.

דאָס האָבן מיר קלאָר געזען אין יענעם בית האסורים אין "קאָהנער קאַסטעל", וואו מענטשן זענען געווען לגמרי איבערגעגעבן אין די הענט

פון אַ צאָל סאַדיסטישע און גרויזאַמע רוצחים, און זיי האָבן געקענט טאָן מיט אונז ח״ו וואָס זיי האָבן געוואָלט. לולי רוב רחמיו וחסדיו פון השי״ת, וואָס ער האָט אונז פון דאָרט אַרויסגענומען מצרה ומשביה לחירות.

יום אשר פדה אותנו מני צר.

יום כיפור אין וואַלד

יום כיפור תש״ה. – פופציג יאָר זענען פאַרלאָפען פון דעמאָלט. עס שוואומען אויף אויפ׳ן זכרון איבערלעבענישען און פֿאַסירונגען פון יענער טראַגישער צייט. ווילען מיר פאַרנאָטירען אַ טייל זכרונות, הגם אין אַ גאָר קורצער און קאָנדענסירטער פֿאָרם.

איינס פון די ביטערע צרות און נגישות וואָס אידען האָבען געליטען אין אונגאַרן אין די חורבן יאָרען איז געווען די גזירה פון ״מונקא טאַבאָר״ – די צוואַנגס אַרבעט דינסט אין האַלב מיליטערישע רעגימענטען, אין וועלכע אידען פון פאַרשידענעם עלטער זענען רעקרוטירט געוואָרען. צוערשט זענען איינגערופען געוואָרען נאָר יונגע און מיטל־יאָריגע מענטשען. אָבער שפעטער, וואָס מער די מלחמה האָט זיך פאַרצויגען, האָט מען גענומען אין ״מונקא טאַבאָר״ אידען אין יעדען עלטער, אפילו ביז זעכציג יאָר און אויך העכער.

פון די לערך צוויי־הונדערט אידען, וועלכע זענען געווען מיט אונז אין איין רעגימענט, איין ״סאַזאָד״, [=אַ מיליטערישע אייניהייט פון עטליכע הונדערט מאַן], זענען בלויז ווינציגער ווי אַ דריטעל געווען פרומע אידען. דאָס רעשט זענען געווען אַסימילירטע, אָדער האַלב־אַסימילירטע אידען, וועלכע זענען צוגעטיילט געוואָרען אין אונזער איינהייט.

דער ״סאַזאָד״ אין וועלכען מיר זענען איינגעטיילט געוואָרען, איז געווען איינער פון אַנדערע הונדערטער – בוכשטעבליך – רעגימענטן, אין דעם צוואַנגס־אַרבעט לאַגער (״מונקא־טאַבאָר״), וואָס די אונגאַרישע רעגירונג האָט אויפגעשטעלט צו פאַרשקלאַפען אין זיי די אידישע באַפעלקערונג אין לאַנד.

די אידען זענען אין די מלחמה־יאָרען נישט געמומען געוואָרען צו מיליטער דינסט אין אונגאַרן. מען האָט זיי געהאַלטען פאַר נישט גענוג לאָיאַל און נישט פאַרטרויליך. דערפאַר האָט די פאַשיסטישע רעגירונג אין אונגאַרן אויפגעשטעלט פאַר די אידען ספּעציעלע לאַגערן פון צוואַנגס־אַרבעט (״מונקא־טאַבאָר״), און אַהין האָבען די אונגאַרישע

רשעים געשלעפּט די אַרבעטס־פעהיגע מענער פאַר שקלאַפען־אַרבעט.

דאָס לאַנד איז געווען איינגעטיילט אין מערערע מיליטערישע ראַיאָנען, און יעדער ראַיאָן האָט געהאַט זיין אייגענעם הויפּט שטאַב מיט אַ הויפּט־קאָמאַנדיר. די איינגערופענע אידישע שקלאַפען־אַרבעטער האָבען זיך געדאַרפט צושטעלען יעדער איינער צו זיין באַטאַליאָן אינעם ראַיאָן וואוהין ער האָט באַלאַנגט, און דאָרט זענען די איינגערופענע איינגעטיילט געוואָרען אין באַזונדערע רעגימענטן (סאַזאָדס). לערך צוויי־הונדערט ביז צוויי־הונדערט פופציק מאַן צו איין "סאַזאָד".

געווענליך זענען די הויכע אָפיצירען, די הויפּט קאָמאַנדירען פון די קרייז באַטאַליאָנען געווען פינסטערע רשעים און וויסטע אַנטיסעמיטען. די דאָזיגע האָבען גע'רודפ'ט און געפּייניגט די אידישע צוואַנגס־אַרבעטער מיט גרויזאַמער אכזריות. אויך די אַנדערע אָפיצירען און אונטער־אָפיצירען (וועלכע מ'האָט גערופען אויף אונגאַריש "קערעט"), זענען בדרך כלל באַשטאַנען פון פאַרגרעבטע פּויערן און פאַרביסענע אידען־פרעסער.

אָבער עס זענען אויך געווען געציילטע אויסנאַמען, אָבער טאַקע נאָר געציילטע. עס האָט זיך פאַרוואָרפען אַמאָל וואָס איינער אַזאַ הויפּט קאָמאַנדיר, אַ קאַפּיטאַן אָדער לייטענאַנט, האָט יאָ פאַרמאָגט אין זיך אַביסעל מענטשליך געפיל און אַרויסגעוויזען אַמאָל רחמנות צו די פאַרשקלאַפטע אידישע צוואַנגס־אַרבעטער. ווי געזאָגט, איז דאָס געווען זעלטענע געציילטע פאַלען.

די אַרבעטס־לאַגערן פאַר אידישע שקלאַפען־אַרבעטער האָבען זיך אָנגעפאַנגען אין אונגאַרן נאָך אין שנת תש"א. אידישע מענער, פאַרהייראַטע און נישט־פאַרהייראַטע, זענען פאַרשלעפּט געוואָרען אויף צוואַנגס־אַרבעט און פאַרשיקט געוואָרען טיילמאָל אין מרחקים, וואו זייער לעבען איז געווען אין סכנה.

די אונגאַרישע רשעים האָבען אויסגענוצט די אידישע צוואַנגס־אַרבעטער אויף די געפערליכסטע מיסיעס. מ'האָט זיי אָפט פאַרשיקט אין די פראָנט־ליניעס אויפצוקלויבען מינעס און גראַנאַטען וואָס דער שונא האָט אָנגעזייעט איידער דער שונא איז אַנטלאָפען. מ'האָט גענוצט אידישע שקלאַפען־אַרבעטער אויף צו בויען בריקען איבער געפערליכע שטורמישע טייכען. מ'האָט די אידישע "מונקא־טאַבאָריסטען" גענוצט אויף צו גראָבען שוץ־גריבער פאַר דער דייטשער און אונגאַרישער אַרמיי,

און מ׳האָט זיי אויך געשיקט אין סאַמע פראָנט צו טראָגען מוניציאָן און פאַרפלעגונג פאַר די דייטשע און אונגאַרישע סאָלדאַטען.

אַלע אַרבעטס־פעאיגע אידישע מענער (און לגבי דער אונגאַרישער מאַכט זענען כמעט אַלע אידען באַטראַכט געווָארען אַלס אַרבעטס פעאיג) פון 18 יאָר ביז העכער 50, זענען געווען פאַרפליכטעט צו מאָביליזירען זיך אין ״מונקא־טאַבאָר״.

מ׳האָט אַוועקגעריסען יונגע בחורים פון זייערע עלטערן; טאַטעס פון זייערע קינדער; און אָפטמאָל אויך זיידעס מיט זייערע זין און אייניקלעך; און די משפחות זענען געבליבען אַליין אינדערהיים עלענד און איינזאַם, אָן דעם ווער עס זאָל אויף זיי שיצען, און אָן דעם ווער עס זאָל זאָרגען פאַר זייער באַשפייזונג.

נישט אַלע ״מונקא־סאַזאָדס״ האָבען געהאַט דעם זעלבען גורל. געווען אַזעלכע וועלכע זענען געווען אויסגעשטעלט צו די שרעקליכסטע עינויים קשים ומרים, און זעלטען ווער איז פון דאָרטען אַהיימגעקומען אַ לעבעדיגער. און געווען אַנדערע ״מונקא־סאַזאָדס״ וואָס דאָס לעבען איז דאָרט געווען מער־וווייניגער דערטרעגליך.

עס האָט זיך פיל געווענדעט אין דעם ווער עס איז געווען דער קאָמאַנדאַנט פון דעם רעגימענט, און ווער עס זענען געווען די אַנדערע מיליטעריש אָפיצירען און אונטער־אָפיצירען וועלכע האָבען אָנגעפירט מיט׳ן רעגימענט. אָפט־מאָל האָט מען זיך אָנגעליטען צרות־צרורות פון אַן איינפאַכען קאָרפּאָראַל אַדער איינפאַכע סאָלדאַטען, וועלכע האָבען זיך איזדיעקעווען איבער די אידישע שקלאַפען־אַרבעטער.

און עס האָט זיך אויך געווענדעט וואוהין דער ״מונקא־סאַזאָד״ איז פאַרשיקט געווָארען. אַזעלכע רעגימענטן וועלכע זענען פאַרשיקט געווָארען קיין אוקראַינע אַדער די געביטען פון יוגאָסלאַוויע, אָקופירטע דורך די מאַדיאַרען, זענען געווען פון די ערגסטע. דאָרטען זענען די צרות געווען שרעקליכע און מ׳איז כמעט נישט אַרויס קיין לעבעדיגע פון זייערע הענט. דאַקעגען אין לאַנד גופא, זענען געווען גרינגערע מעגליכקייטען דורכצוקומען די שווערע צייטען.

ווי געזאָגט, איז אונזער ״סאַזאָד״, וואָס איז באַשטאַנען פון צוויי־הונדערט מאַן, געווען צוזאַמענגעשטעלט פון צוויי־דריטעל אַסימילירטע נישט־רעליגיעזע אידען און קוים אַ דריטעל אידען שומרי תורה ומצוות. אָבער אויך פון דעם דריטעל רעליגיעזע אידען זענען געבליבען

בלויז אַרום פערציג אַזעלכע וועלכע האָבען נאָך געגעסען כשר׳ס. די אַנדערע רעליגיעזע אידען האָבען דאָס קלאַמערן זיך אין כשר־עסן, נישט געקענט נאָכקומען. זיי זענען שוין געווען יאָרען־לאַנג פריער פאַרשקלאַפט, און זייערע כוחות האָבען שוין נישט אויסגעהאַלטען צו פיניגען זיך דורך נישט עסען טריפה׳ס.

ברבות הימים זענען ליידער פון די פערציג אוכלי כשר אויך נישט געבליבען מער ווי צוויי מנינים, וועלכע האָבען נאָך אַלץ מיט די לעצטע כוחות זיך נישט געוואָלט מתגעל זיין במאכלות אסורות.

* * *

יענעם יום כיפור, שנת תש״ה, מיט העכער פערציג יאָר צוריק, דער לעצטער יום כיפור פון דער גרויזאַמער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט זיך אונזער ״סאַזאָד״ געפונען אין די גרויסע בערג און וועלדער אויף דער גרענץ צווישען אונגאַרן און פוילען. דאָס הייסט, אייגענטליך, ביי דער גרענץ צווישען דער געוועזענער קאַרפאַטאָ־רוס, וואָס האָט ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה באַלאַנגט צו טשעכאָסלאָוואַקיי און איז ערשט שפעטער אַנעקסירט געוואָרען דורך אונגאַרן, – און דער גרענץ פון מזרח־גאַליציע, וואָס האָט פריער באַלאַנגט צו פוילען און איז שפעטער איינגעשלונגען געוואָרען דורך סאָוויעט־רוסלאַנד.

אָט דאָרט אין יענע בערג און אין יענע וועלדער, אויף דער צווייטער זייט פונעם שטעטל יאַסין (וואָס איז געווען דער ווייטסטער פונקט אויף מזרח פון דער אַמאָליגער טשעכאָסלאָוואַקיי), האָט זיך געפונען אונזער ״סאַזאָד״.

די אַרבעט איז באַשטאַנען אין אויפשטעלן באַראַקען, גראָבען בונקערס, טראָגען מוניציאָן צו די פראָנט־ליניעס, און אַזוי ווייטער. מיר האָבען געדאַרפט אויסזעגען ביימער פון צענדליגער מעטער לאַנג, און די אָפּגעשניטענע ביימער האָבען מיר געדאַרפט אויף די אַקסלען טראָגען צו די באַשטימטע ערטער. 10־15 מאָן האָבען געדאַרפט טראָגען די לאַנג־אָפּגעשניטענע פיכטען־ביימער. אָפּט־מאָל איז געפאַלען די לאַסט אויף איינצעלנע. ובפרט די וואָס זענען געווען הויך־געוואַקסען, די האָבען צום שטאַרקסטען געליטען פון די שווערע קלעצער וואָס זענען געלעגן מער

אויף זייערע אַקסלען.

געשלאָפען זענען מיר על־פּי־רוב אין פּרייען וואַלד. מיר האָבען אָפּגעשיילט די שאָלעכץ פון די פּיכטען־ביימער און דאס אויסגעשפּרייט אויף דער ערד צו דינען אַלס געלעגער. אַזוי אויך האָבען מיר פון אַזעלכע ביימער־שאָלעכץ געמאַכט "דעכער" איבער אונזערע קעפּ, צו שיצען זיך פון רעגען.

אין יענער געגענט, אין די קאַרפּאַטען־בערג, געדיכט־באַוואַקסען מיט ריזיגע פּיכטען־ביימער, וואָס מ׳האָט צוליב זיי כמעט נישט אַרויסגעזען די זון, האָט זייער אָפּט געריגענט. צו אונזער ביטערן שיקזאַל האָט פונקט אין דער צייט וואָס מיר זענען דאָרט געווען, געריגענט פולע 4 וואָכען אָן אויפהער.

נישט אַלעמאָל האָבען מיר געמוזט שלאָפען אין וואַלד אונטער׳ן פּרייען הימעל. געווען צייטען וואָס מיר האָבען זיך געקענט דערשלאָגען צו געוויסע מיליטעריש באַראַקען, נאָכדעם ווי די סאָלדאַטען האָבען פאַרלאָזט די באַראַקען. וועז מיר זענען געשלאָפען אויף דער ערד, אויף די אויסגעשפּרייטע קאָרעס פון די פּיכטען־ביימער, פלעגט דער רעגען אַראָפּצורינען פון די בערג און פליסען אונטער די קאָרעס.

פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבען געליטען מורא׳דיג פון הונגער. אַלע שקלאַפען־אַרבעטער האָבען געהונגערט, אָבער נאָך שווערער האָט עס געטראָפען די יניגע וועלכע האָבען זיך נישט געווואָלט פאַרפלעגען פון דער אַלגעמיינער קיך.

אין איין צייט האָט פּאַסירט, אַז פאַר פולע 12 טעג איז נישט געווען קיין ברויט אין לאַגער. ס׳איז נישט מעגליך געווען צוצוברענגען פּראָויאַנט צו אונזער רעגימענט.

מיר זענען רעקרוטירט געוואָרען אין אונזער רעגימענט נאָך שבועות תש״ד.

ווי באַקאַנט, האָט זיך אָנגעפאַנגען דער גירוש פון דער אידישער באַפעלקערונג אין אונגאַרן תיכף אסרו חג הפּסח תש״ד. יענעם ביטערן טאָג האָט די אונגאַרישע מאַכט, צוזאַמען מיט די דייטשע רשעים ימח שמם, געמומען פאַרטרייבען די אידישע באַפעלקערונג ביי די גרעניץ־געביטען און זיי קאָנצענטרירט אין די גרעסערע שטעט, וואו מ׳האָט זיי אַריינגעשטעלט אין אַזוי־גערופענע "געטאָס" מיט אוממענטשליכע באַדינגונגען. דאָס זענען געווען די פאַרבעררייטונגען צו די שפּעטערדיגע

דעפאָרטאַציעס קיין אוישוויץ.

די יעניגע אידישע מענער, וועלכע זענען געווען מאָביליזירט אין די שקלאַפען־אַרבעט אָפּטיילונגען, אין "מונקא־טאַבאָר", זענען אַזוי־אַרום תחילת נישט אַריינגעפאַלען אין די געטאָ־קאַנצענטראַציעס און אין די ערשטע דעפאָרטירונגען. (שפּעטער האָט מען נעבעך אויך זיי דעפאָרטירט קיין אוישוויץ, אָדער אין אַנדערע פאַרניכטונגס־לאַגערן).

אין צענטראַל־אונגאַרן זענען די געטאָס אויפגעשטעלט געוואָרען ערשט מיט עטליכע וואָכען שפּעטער, נאָך שבועות. אין געווּיסע טיילען אין אונגאַרן, ווי למשל די געביטען פון קאַרפּאַטאָ־רוס אין די שטעט אונגוואַר, מונקאַטש, בערעגסאַז, סיגעט, חוסט און אַנדערע, און אַזוי אויך אין די געביטען פון טראַנסילוואַניע, ווי סאַטמאַר, גרויסוואַרדיין, קלויזענבורג, זענען שוין די ביטערע דעפאָרטירונגען אָנגעגאַנגען אין פולען ברען, דעמאָלט וועט אין טיף־אונגאַרן האָבען זיך ערשט אָנגעפאַנגען די קאַנצענטראַציעס אין די געטאָס.שבועות תש"ד האָבען מיר זיך געפונען אין דער שטאָט מישקאָלץ, איינע פון די גרעסטע שטעט אין אונגאַרן.

איינער אַ הויכער אָפיציר, אַ געווּיסער לויטענאַנט מיט'ן נאָמען האָרוואַטה, וועלכער איז געווען דער הויפט־קאָמאַנדאַנט אויפ'ן גאַנצען ראַיאָן, האָט געגעבען אָנצוהערען פאַר עטליכע אידען מפּה לאוזן, אַז פאַר זייער טובה וועגען, זאָלען זיי זיך אַליין מעלדען פרייוויליג אין "מונקא־טאַבאָר".

* * *

די ידיעה איז נתפּשט געוואָרען צווישען דער אידישער באַפעלקערונג, און מ'האָט נישט געווואוסט צי זאָל מען אָננעמען זיין עצה און אויספאָלגען זיין ראַט, צי מיינט ער טאַקע די טובה פון דער אידישער באַפעלקערונג; אָדער איז דאָס אפשר אַ טריק, כדי אויף אַזאַ אופן אַריינצונאַרן אידישע מענער אין "מונקא־טאַבאָר".

געוועלך זענען געווען אַ גרויסע צאָל אידען, וועלכע האָבען זיך אויסבאַהאַלטען פון גיין אין "מונקא־טאַבאָר", כאָטש דאָס איז געווען פאַרבונדען מיט גרויס איינשטעלעניש. אויב האָט מען עמיצען געכאַפּט, איינעם וואָס איז איינגערופען געוואָרען צו צוואַנגס־אַרבעט און ער האָט

זיך נישט געשטעלט צו דער באַשטימטער צייט, איז ער געווען אויסגעזעצט צו גרויסע שטראָפען. פונדעסטוועגען דאָך האָבען זיך געפונען פיל אידען, ספּעציעל פרומע אידען, וועלכע האָבען פאָרט ריזיקירט און נישט איינגערוקט אין "מונקא־טאַבאָר". (אַזעלכע אויסבאַהאַלטענע האָט מען גערופען בלשון רמז "טמיר ונעלם־ניקעס").

אַצינד, אַז מען האָט געהערט וועגען דער עצה פון יענעם אָפּיציר, צו מעלדען זיך פרייוויליג אין "מונקא־טאַבאָר", האָט מען נישט געוואוסט צי איז דאָס נישט אפשר אַ "שפּיצל" אַריינצוכאַפּען די יעניגע וואָס באַהאַלטען זיך אויס פון "מונקא־טאַבאָר".

קיינער האָט נאָך, נאַטירלעך, דעמאָלט נישט געוואוסט פון דער עקזיסטענץ פון אַזאַ זאַך ווי אוישוויץ. קיינער האָט נישט געוואוסט, אַז די אידען וואָס ווערען פאַרשלעפּט און דעפּאָרטירט ווערען געפירט, רחמנא לצלן, אין די גאַז־קאַמערן. מ׳האָט די אידישע מאַסען פאַרנאַרט און פאַרפירט, אַז די פאַרטריבענע אידען וואָס מ׳פירט טאָג־טעגליך אין די וואַגאָנען, ווערען געפירט אין דייטשע געביטען, וואו זיי אַרבעטן און זיי געפינען זיך צוזאַמען מיט די משפּחות.

אָננעמענדיג די דאָזיגע קלאַנגען אַלס ריכטיגע און באַגלויבטע, איז פאַרשטענדליך, אַז קיינער איז נישט געווען גרייט זיך צו מעלדען פרייוויליג אין "מונקא־טאַבאָר". ובפרט וועז מען האָט געוואוסט מיט וואָס דאָס גיין דינען אין די צוואַנגס־אַרבעט לאַגערן פון "מונקא־טאַבאָר" באַדייט.

אַזוי־אַרום איז אָנגעגאַנגען אַ שטאַרקע מבוכה ביי די פאַרצווייפעלטע אידען. זאָל מען זיך מעלדען צום "מונקא־טאַבאָר", אָדער נישט?

אַ צווייטע פראַגע האָט געעגבערט די מוחות פון די אומגליקליכע אידען – און די דאָזיגע פראַגע איז נאָך געווען פיל האַרבער און פיינליכער: צי זאָל מען זיך פרייוויליג מעלדען אין "מונקא־טאַבאָר" און אַזוי־אַרום זיך שיידען מיט די משפּחות, אָדער זאָל מען זיך האַלטען צוזאַמען און טיילען דעם זעלבען גורל.

פאָרט אָבער האָט גובר געווען די סברא, אַז מען דאַרף זיך יאָ מעלדען צו צוואַנגס־אַרבעט. מ׳האָט זיך סומך געווען אויף די אינפאָרמאַציע וואָס געוויסע אידען, וועלכע האָבען געהאַט גוטע פאַרבינדונגען מיט דער מיליטער־מאַכט אין אונגאַרן, האָבען

באַשטעטיגט דעם פאַקט, אַז אונטער די אומשטענדן איז בעסער און זיכערער צו געפינען זיך אין "מונקא־טאַבאָר" איידער צו גיין אין געטאָ און ווערען דעפּאָרטירט.

ווי מיר ווייסען, האָט זיך אַרויסגעשטעלט שפּעטער, אַז די דאָזיגע אויפפאַסונג איז בדרך כלל געווען ריכטיג. די יעניגע וועלכע האָבען זיך געמאָלדען פרייוויליג אין "מונקא־טאַבאָר", זענען ניצול געוואָרען פון דעפּאָרטאַציעס און האָבען געהאַט בעסערע שאַנסען צו בלייבען לעבען.

דער דערמאַנטער לויטענאַנט האָרוואַטה, איז געווען פון די געציילטע אויסנאַמס־פאַלען, וועלכער האָט אין זיך פאַרמאָגט אַ ברעקל מענטשליכקייט, און זיין עצה צו מעלדען זיך צו צוואַנגס־אַרבעט, איז געווען אַ גוטע עצה וואָס האָט גערַאַטעוועט פיל אידישע נפשות. אין אַ געוויסען זין קען ער באַצייכענט ווערען אַלס איינער פון די חסידי אומות העולם, נעמענדיג אין באַטראַכט די דעמאָלסדיגע סאַדיסטישע און אכזריות׳דיגע באַציאונג פון כמעט אַלע בני נכר.

אַ פאַקט איז, אַז נאָכ׳ן קריג, ווען די מלחמה האָט זיך געענדיגט, האָבען טאַקע די באַפרייטע אידען, וועלכע זענען ניצול געוואָרען אַדאַנק די עצה פונעם לוטענאַנט האָרוואַטה, אים שטאַרק געדאַנקט, און מ׳האָט אים אפילו באַשאָנקען מיט מתנות.

על כל פּנים, אין יענע טעג איז שווער געווען צו באַשליסען וואָס צו טאָן, צי זאָל מען זיך מעלדען פון זיך אַליין צו צוואַנגס־אַרבעט, אָדער אָננעמען דעם כלל פון "שב ואל תעשה".

האָבען זיך אָבער אונטערגערוקט ביטערע געשעענישען, וועלכע האָבען באַוואויגען און געשטויסען פילע אידען יאָ זיך צו מעלדען צו דער צוואַנגס־אַרבעט.

אין אַלע שטעט און שטעטלעך זענען אַראָפּגעקומען אַגענטן פון דער אונגאַרישער געהיים־פּאָליציי און דורכגעפירט רעוויזיעס אין אידישע הייזער, צוריבענדיג אַלעס אידישע האָב און גוטס.

באַזונדערס האָבען זיך פאַרלייגט די דאָזיגע סאַדיסטישע רוצחים צו כאַפען די נגידים און חשובים פון די באַטרעפענדע מקומות, און זיי געפייניגט מיט מורא׳דיגע עינויים קשים ומרים, אַז זיי זאָלען אַרויסגעבען די "באַהאַלטענע" געלטער, גאָלד און אַנדערע ווערט־זאַכען.

די דאָזיגע אידען זענען געפייניגט געוואָרען מיט אַזעלכע שרעקליכע פייניגונגען, אַז פיל זענען אומגעקומען אונטער די הענט פון

די רוצחים־פייניגער.

די צוויי טעג שבועות, שבת און זונטאג, זענען געווען שווערע טעג. די פּאָליציאַנטן און פעלד־זשאַנדאַרמן האָבען צונויפגעכאַפּט אידען אין דער גאַס און זיי פאַרשלעפּט צו פאַרשידענע שמוציגע אַרבעטן, דערביי האָבען זיי געפּיניגט און געשלאָגען די צוזאַמענגעכאַפּטע אידען. דאָס האָט אונז געגעבען אַ שטויס צו נעמען ערנסט טראַכטן, אַז מען דאַרף זיך אַרויסבאַקומען פון דער שטאָט, פון אונטער די הענט פון די סאַדיסטישע אונגאַרישע פּאָליציאַנטן און זשאַנדאַרמן.

די אונגאַרישע פעלד־זשאַנדאַרמן האָבען זיך באַזונדערס אויסגעצייכענט מיט זייער אכזריות און באַרבאַריזם. זיי האָבען אָנגעוואָרפען אַ מוראָ־דיגען פּחד מיט זייער בלויזען ערשיינען אין די גאַסען.

האָבען מיר, אַ גרעסערע גרופּע פרומע אידען אין מישקאָלץ, באַשלאָסען, אַז מיר ריזיקירען און מיר גייען זיך מעלדען פרייוויליג אין "מונקא־טאַבאָר".

אינעם הויף וואו עס איז געווען די פּראָוויזאָרישע קאָמאַנדאַטור זיך צו מעלדען, זענען זיך אָנגעלאָפּען פילע אידען מיט פאַרקלעמטע הערצער. יונג און אַלט, בחורים, טאַטעס און זיידעס. אַלע זענען געקומען זיך מעלדען "פרייוויליג"...

אָבער נישט אַלע זענען אָנגענומען געוואָרען. די מיליטעריש אָפּיצירען פון דער אונגאַרישער מאַכט האָבען נישט געוואָלט אַקצעפּטירען נאָר "אַרבעטס־פּעאיגע". אַ באַפעל איז אַרויסגעגעבען געוואָרען, אַז כלי־קודש, רבנים, ראשי ישיבות, מלמדים און שוחטים, זאָלען אַרויסטרעטען פון דער רייע. די אַלע ווערען נישט אַקצעפּטירט אין "מונקא־טאַבאָר".

געווען אַנדערע וועלכע האָבען אַליין חרטה געקראָגען דערויף וואָס זיי זענען געקומען זיך מעלדען. אין דער לעצטער מינוט האָבען זיי באַשלאָסען, אַז זיי גייען צוריק אַהיים.

איינער אַן אָפּיציר האָט געמאַכט אַ סאַרקאַסטישע באַמערקונג: "אַ איד אַ שוטה! ער וויל נישט גיין אין "מונקא־טאַבאָר". וועט ער גיין קיין דייטשלאַנד!"...

דאָס מעלדען זיך האָט אָנגעהאַלטען עטליכע טעג. די וואָס זענען

אַקצעפּטירט געוואָרען, זענען אָפּגעשיקט געוואָרען אין טראַנספּאָרטען אין דעם שטעטל יאָלשוואַ, אין צפון־אונגאַרן ביי דער סלאָוואַקישער גרענץ.

דאָרט אין יאָלשוואַ איז געווען אַ זאַמעל־לאַגער פאַר אַלע רעגימענטן פון זיבעטן ראַיאָן. אַהין זענען צונויפגעזאַמעלט געוואָרען אין פאַרלויף פון עטליכע וואָכען טויזענטער אידען און דאָרט זענען די "מונקא־טאַבאָריסטען" איינגעטיילט געוואָרען אין סעפּאַראַטע רעגימענטן ("סאַזאָדס"). צוויי־הונדערט ביז צוויי־הונדערט פופציג אין אַ "סאַזאָד".

אין אַ געוויסע צייט האָבען זיך אָנגעזאַמעלט אין יאָלשוואַ אַזויפיל שקלאַפען־אַרבעטער, אַז עס זענען איינגעטיילט געוואָרען אַרום פערציג רעגימענטן.

פון דעם דאָזיגען זאַמעל־פונקט אין יאָלשוואַ זענען די "סאַזאָדס" שפּעטער צעשיקט געוואָרען אין פאַרשידענע ריכטונגען. אַזעלכע וואָס זענען געשיקט געוואָרען איבער דער גרענץ אויף די שלאַכט־געביטען, און אַזעלכע וואָס זענען געשיקט געוואָרען אין לאַנד אויף צוואַנגס־אַרבייט.

אין יאָלשוואַ האָבען מיר, רעליגיעזע שקלאַפען־אַרבעטער, אויפגעשטעלט אַ "כשר'ע קיך".

אין וואָס אייגענטליך איז באַשטאַנען די כשר'ע קיך?

מיר האָבען געוומען נישט־געגנוצטע גרויסע קעסלען און געקאָכט אין זיי אַזעלכע גרינצייגען און פּראָדוקטען וואָס מיר האָבען געקענט רויערהייט אַרויסבאַקומען אָדער אַרויס'גנב'נען פון דער אַלגעמיינער קיך.

אַזוי אַרום האָבען מיר, די "כשר'ע", געהאַלטען זיך צוזאַמען ווי אין איין משפּחה. שפּעטער האָט מען אונז געגעבען דעם צר־נאָמען "די קאָשעראָשע"...

קיין ערנסטע אַרבעט איז נישט געווען מיט וואָס צו באַשעפטיגען די שקלאַפען־אַרבעטער. האָט מען אונז געשיקט איין טאָג אין איין ריכטונג, צו אַרבעטען אויף די פעלדער, און אַ צווייטען טאָג אין אַ פאַרקערטער ריכטונג, בלויז צו האַלטען אונז באַשעפטיגט.

אַ טייל פון אונז זענען צוגעטיילט געוואָרען צו אַרבעטן אין יאָלשוואַ גופא. די אַרבעט איז באַשטאַנען, נעבעך, אין אַריבערטראָגען אַלע פאַרבליבענע מעבעל־וואַרג פון די אידישע דירות אויף איין אָרט. נאָכדעם ווי מען האָט ליידער דעפּאָרטירט די אידען פון דאָרט, האָבען

מיר געדאַרפט צונויפזאַמלען די מעבעל און אַריבערטראָגען אין דער שול אין יאָלשוואַ.

טאַקע אין לויף פון דער דאָזיגער אַרבעט האָט איינער פון אונז געפונען אַ שופר אין דער שול, און דעם דאָזיגען שופר האָט ער מיטגענומען מיט זיך, וואָס האָט אים שפּעטער גוט געדינט, אַזוי אַז מיר האָבען געקענט מקיים זיין די מצוה פון תקיעת שופר אום ראש השנה.

נאָכ'ן אָפּזיין אין יאָלשוואַ עטליכע וואָכען, וואו מיר האָבען פאַרהעלטניסמעסיג נישט צופיל געליטען, האָט מען אונז געשיקט אין דער פאָרשטאָט פון מישקאָלץ, דיאָשדיאָר, וואו עס זענען געווען גרויסע אייזען־פאַבריקען.

אַנדערע זענען געשיקט געוואָרען אין אַ צווייטער פאָרשטאָט פון מישקאָלץ, העיא־טשאַבא. די אַלע מקומות זענען שוין געווען ליידער אויסגעליידיגט פון אידען. אַלע האָט מען שוין נעבעך פריער דעפּאָרטירט קיין אוישוויץ און מיר האָבען שוין אָנגעטראָפען די אויסגעליידיגטע און פאַר'יתום'טע אידישע דירות. די וועגט האָבען געווויינט פון די אַמאָליגע אידישע הייזער און בתי כנסיות ובתי מדרשות.

זייענדיג דאָרט, האָבען מיר אויך בייגעוואוינט עטליכע באָמבאַרדירונגען וואָס די אַליאירטע אַרמייען האָבען דורכגעפירט איבער מישקאָלץ און אויך איבער די אַנדערע גרויסע שטעט אין אונגאַרן.

זונטאָג, שבעה עשר בתמוז נדחה, האָט מען אונז איינוואַגאָנירט און אַרויסגעפירט קיין פוילען. אין לאַנגע עשאַלאָנען פון לאַסט־וואַגאָנען האָט מען אונז איינוואַגאָנירט און די באַן האָט אונז געפירט קיין מזרח־גאַליציע.

דריי "סאָזאָדס" זענען מיר געפאָרען אין איין טראַנספאָרט.

מיר האָבען מיטגענומען די נויטיגסטע זאַכען און געברויכען, אַ סידור, חומש, טלית ותפילין, און מיט די "כלי גולה" זיך געלאָזט אין וועג אַריין, אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג.

אויפ'ן גאַנצען וועג וואו מיר זענען דורכגעפאָרען, די פאַרשידענע שטעט און דערפער, וועלכע זענען ערשט מיט געצייליטע וואָכען פריער געווען באַזעצט און באַוואוינט מיט אידען, זענען געווען ליידער אויסגעליידיגט, "יודען־ריין". אַן אומהיימליכע שרעק איז אונז באַפאַלען.

מיר זענען דורכגעפאָרען סערענטש, איהעל, טשאָפּ, בערעגסאַז, סעליש, חוסט, ראַחוב, א.א.וו. אין ערגיץ האָט מען מער נישט געזען

קיין אידיש נפש. די אונגאַרישע רשעים ימח שמם, אויפ׳ן באַפעל פון די נאַצישע רוצחים ימח שמם, האָבען דורכגעפירט ערליך די דייטשע פאַראָרדענונגען.

שבת מברכין חודש אב האָבען מיר נאָך פאַרבראַכט אין די וואַגאָנען, און זונטאָג זענען מיר אַריבערגעפאָרען די גרענץ דורך יאַסין, קיין גאַליציע.

דער ערשטער אָפשטעל איז געווען אין דעלאַטין. ווייטער האָט די באַן נישט געקענט פאָרען, ווארום נישט ווייט פון דאָרט איז געווען דער שלאַכט־פעלד צווישען די רוסען און די דייטשען. דאָס מיינט, אַז מען האָט אונז אַרויסגעפירט נישט ווייט פון שלאַכט־פעלד.

דאָרט האָט מען אונז אַראָפגענומען פון די וואַגאָנען און עס האָבען זיך אָנגעפאַנגען די פוס־מאַרשען. טאָג נאָך טאָג האָבען מיר מאַרשירט צענדליגער קילאָמעטער, פון איין אָרט צום צווייטען.

מיר האָבען דורכמאַרשירט שטעטלעך און דערפלעך אין מזרח־גאַליציע, און אונזערע הערצער האָבען געווויינט אויפ׳ן גרויסען בראָך און גרויסען אומגליק. די גוט־באַקאַנטע מזרח־גאַליציאַנער דערפער וואָס זענען ערשט מיט אַ קורצער צייט צוריק געווען פול מיט אידען, זענען געווען אויסגעליידיגט פון די אידישע איינוואוינער. מ׳האָט זיי נעבעך אויסגע׳הרג׳עט, אויסגעשאָכטען און אפילו באַגראָבען לעבעדיגערהייט.

איינער אַ גוי האָט אונז אָנגעוויזען אויף אַ באַרג נעבען קאָלאָמיי, אַז דאָרט האָבען די רוצחים ימח שמם אויסגע׳הרג׳עט און באַגראָבען צענדליגער טויזענטער אידען.

אויפ׳ן וועג, אין די וועלדער, האָבען מיר געטראָפען וואַלגערנדיג סידורים און חומשים פון די געפיניגטע אונגאַרישע אידען, וועלכע מ׳האָט מיט צוויי יאָר פריער געהאַט פאַרטריבען פון אונגאַרן קיין גאַליציע, אַרום קאַמענעץ־פּאָדאָלסק.

וואָס מיר האָבען מיטגעמאַכט אין פאַרלויף פון די קומענדיגע וואָכען און חדשים וואָלט פאַרנומען גאַנצע ביכער צו באַשרייבען. די צרות און ליידען זענען אָפטמאָל געווען אומדערטרעגליך. – וועלען מיר זיך דעריבער דאָ באַגרעניצען בלויז צו איין עפיזאָד פון אונזערע שווערע און פיינפולע איבערלעבענישען אין יענעם יום כיפור פון תש״ה מיט פופציג יאָר צוריק.

* * *

עס האָט זיך דערנענטערט יום כיפור. יום כיפור שנת תש״ה. אויב די גאַנצע צייט זענען מיר שטענדיג געווען ערנסט באַזאָרגט און פאַרצווייפעלט, האָבען מיר זיך נאָך פיל מער דערשראָקען פאַר דעם אָנקומענדיגען יום הקדוש. די גאַנצע צייט האָבען מיר געליטען שרעקליכען הונגער. אונזער עסען, דאָס הייסט פון די ״כשר׳ע״, איז באַשטאַנען טעגליך פון אַ שטיקעל איינגעדאַרט ברויט מיט געוויסע ״געקעכצען״, וואָס איז אַ גרויסע שאלה צי האָט דאָס געקענט אָנגערופען ווערען געקעכטץ.

אין בלעכענע פושקעס פלעגען מיר אָפקאָכען אַרבעס אָדער בונדלעך וואָס מיר האָבען געקענט אַרויסשמוגלען פון דער אַלגעמיינער קיך, אָדער קאַרטאָפעל, און אָט דאָס דאָזיגע האָבען מיר אָפגעקאָכט און געשפייזט זיך דערמיט. אַזוי האָט דאָס אָנגעהאַלטען וואָכען־לאַנג.

אין דער וואָך פון יום כיפור האָבען מיר זיך געפונען אויפ׳ן באָרנעמיסא־באַרג, ביי דער גרעניץ צווישען אונגאַרן און מזרח־גאַליציע.

עס איז געווען אין מיטען סאַמע ברען פון מיליטעריש־ען ריקצוג. די רוסישע אַרמיי האָט געהאַמערט מיט איר הויפט־אָפענסיווע אויף די צעקלאַפּטע דייטשע און אונגאַרישע אַרמייען. די דייטשען און מאַדיאַרען זענען געצוואונגען געווען צוריקצוטרעטען פונעם פראָנט. די מעכטיגע שווערע אַרטילעריע פון דער רוסישער ״רויטער אַרמיי״ האָט געטריבען די דייטשע און אונגאַרישע סאָלדאַטען ביז צו די קאַרפאַטען־בערג, די נאַטירליכע גרעניץ צווישען פוילען און אונגאַרן.

די מאָטאָריזירטע דייטשע אַרמיי, אירע גרויסע טאַנקען און פאַנצער־אויטאָס, האָבען זיך שווער געקענט באַוועגען אויף די געדרייטע און שמאָלע־געשלענגעלטע וועגען פון די קאַרפאַטען־בערג. האָבען זיך די סאָלדאַטען באַנוצט מיט פערד־און־וואָגען. מ׳האָט אויפגעלאָדען דאָס מוניציאָן אויף מיליטעריש־ע וועגענער און מיר האָבען געדאַרפט העלפן שלעפּן די וועגענער אַרויף־באַרג. די דייטשען און מאַדיאַרען האָבען נישט געוואָלט איבערלאָזען זייער מוניציאָן אויפ׳ן שלאַכט־פעלד, האָבען זיי געצוואונגען, אַז מיר, די אידישע שקלאַפען־אַרבעטער, זאָלען שלעפּן אויף אונזערע פלייצעס און מיט אונזערע אויסגעדאַרטע גופים, די שווערע קאַסטענס מיט מוניציאָן.

אַזוי האָבען מיר געשלעפּט די דאָזיגע משא כבידה׳ס עטליכע טעג פֿאַר יום כיפּור, פון פֿאַרטאָגס ביז אין דער נאַכט אַריין.

וועז עס איז געקומען ערב יום כיפּור, זענען מיר געווען פול מיט דאגה און ציטער: וואָס וועט זיין יום הקדוש? ווי וועט מען זיך אויסהיטען פון דער אַרבעט? וויאַזוי וועט מען קענען זאָגען די תפילות? און וואָס וועט מען עסען צום פֿאַרפֿאַסטען, און מוצאי יום כיפּור צום אויספֿאַסטען?

די קעלט איז דאָרט געווען יענע טעג אַ מורא׳דיגע. מיר זענען געווען האַלב נאַקעט און באָרוועס, און דער פראָסט האָט געביסען אונזערע גופים.

וואַסער וואָס מיר האָבען אָנגעגרייט צום אָפּגיסען די הענט, איז איבערנאַכט פֿאַרפֿרוירען געוואָרען דורך־און־דורך, נישט בלויז אויבענאויף.

וועז מיר זענען געגאַנגען צופּרי צו דער אַרבעט, האָבען מיר אויפ׳ן וועג גייענדיג צו דער אַרבעט אויסגענוצט די צייט צו זאָגען סליחות. מיר איז אויסגעקומען צו האָבען אַ סליחה, און אָט די דאָזיגע סליחה האָב איך אויסגעבאָרגט צו אַנדערע אין פֿאַרלויף פון גיין צו דער אַרבעט.

ס׳איז מיר אָבער כמעט נישט מעגליך געווען צו האַלטען די סליחה אין די הענט צוליב׳ן גרויסען פראָסט, און איך האָב געמוזט אַרומוויקלען די האַנט מיט אַ זאָק, כדי צו קענען האַלטען די האַנט אינדרויסען.

אַ טאָג פֿאַר ערב יום הקדוש האָבען זיך עטליכע פון אונז געמאָלדען צו צוגאָב־אַרבעט אין דער אַלגעמיינער קיך, און אַלס באַלוינונג דערפֿאַר האָבען מיר געקראָגען רויע אַרבעס. דאָס האָבען מיר אָפּגעקאָכט ביינאַכט און אַוועקגעלייגט אויפצומאָרגענס, ערב יום כיפּור, צו פֿאַרפֿאַסטען דערמיט.

אויך ערב יום כיפּור איז געווען אַ טאָג פון שווערער און ביטערער אַרבעט. דאָך איז געלונגען פֿאַר איינצעלנע, ממש יחידים, זיך אַוועקצו׳גנב׳נען פון דער אַרבעט, און אפילו זיך טובל׳ען אינעם האַלב־געפרוירענעם טייך.

ס׳איז געקומען יום כיפּור ביינאַכט. נאָכ׳ן אָפּדאַוונען מנחה מיט זודיגע הייסע טערערן, האָבען מיר פֿאַרשלונגען דאָס ביסעל געקעכטץ,

די אָפּגעקאָכטע אַרבעס, און איבערגעלאָזט דאָס ביסעל ברויט אויפצומאָרגענס, אויף אויסצופאַסטען מוצאי יום כיפּור.

ביינאַכט האָבען מיר פאַרזאַמעלט אין אַ באַראַק, און אין דער פינסטער גענומען זאָגען כל נדרי. איינער אַ שוחט, אַ ירא שמים ודחיל חטאין איז געווען דער "שליח ציבור". מיט אַ לב נשבר ונדכה און בשפה ברורה ובנעימה, האָט ער געזאָגט די יום כיפּור'דיגע תפילות, און מיר אַלע האָבען שופך דמעות געווען כמים.

מיט פאַרקלעמטע הערצער זענען מיר דערנאָך געגאַנגען צו אונזערע געלעגערס, וואָס איז פאַקטיש באַשטאַנען פון בלויזע קאָרעס פון די פיכטען־ביימער וואָס מיר האָבען אָפּגעשיילט און אויסגעשפּר יט אויף דער ערד. די זעלבע ביימער־שאָלעכץ האָבען אויך געדינט אַלס דעכל איבער אונזערע קעפּ אויף די שפּיץ־בערג פון די דאָזיגע אור־אַלטע און באַוואַקסענע וועלדער.

אָבער ווער האָט געקענט צומאַכען אַן אויג? אונזערע הערצער זענען געווען אָנגעפילט מיט אַנגסט און שרעק פאַר דעם קומענדיגען מאָרגענדיגען טאָג, וויאַזוי וועט מען דורכקומען דעם עיצומו של יום הקדוש?

ענדליך האָט גענומען טאָגען און מיט פאַרקלעמטע הערצער האָבען מיר זיך אויפגעכאַפט צו באַגעגענען דעם הייליגסטען טאָג אין יאָר יום כיפּור אין וואַלד.

יום כיפּור פאַרטאָגס.

דער גאַנצער "סאַזאָד" איז נאָך אַזוי־ווי געשלאָפען ווען מיר האָבן זיך אויפגעהויבן פון אונזערע פּריטשעס־געלעגערס.

ס'איז געווען אַ טריבער טאָג. דער הימל איז געווען פאַרכמאַרעט. די וואָלקענס זענען געהאָנגען אין די לופטען. אַ געדיכטער נעפּל האָט אַרומגענומען דאָס גאַנצע וואַלד. די כמאַרעס האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט וואָס־אַמאָל אַלס נידעריגער און ווי געגרייכט איבער אונזערע קעפּ. ס'האָט אויסגעקוקט ווי די הימלען וויינען מיט אויף די צרות ישראל.

באַלד ווי ס'האָט גענומען טאָגען, זענען מיר זיך צונויפגעקומען עטליכע מנינים אין אַ פאַרשטעקט פּלאַץ, מיט דער אויסרעכענונג, אַז אפשר וועט אונז געלונגען צו דאַווענען אַ פּאָר תפילות איידער מ'וועט אונז אַרויסטרייבען צו דער אַרבעט.

באַלד אינדערפרי האָבן מיר איינגעזען, אַז דאָס וועט אונז כמעט

נישט מעגליך זיין דורכצופירען. ס׳וועט נישט מעגליך זיין צו דאַוונען צוזאַמען, בציבור, אפילו נאָר בקיצור און אפילו אין איילעניש, איידער עס וועט קומען די צייט פון אַרויסגיין צו דער אַרבעט און די אויפזעער וועלן אָנפאַנגען אַרויסטרייבען יעדן איינעם צו מאַרשירען צו די אַרבעטס־פלעצער.

וויאַזוי ס׳זאָל נישט זיין, האָבן מיר זיך געטראַכט, מ׳וועט פרובירען זיך שטעלן דאַוונען. איינציגווייז איז זיך יעדער געגאַנגען אויסזוכען אַ זייטיגווינקעל. פאַרוואָרפען צווישען די ביימער האָבן מיר זיך אויסגעזוכט אַ מקום און דאָרט זיך געשטעלט שופֿך שיח זיין פאַר הקב״ה.

דעם קלאָגענדיגן און שפּל׳דיגען מצב אין וועלכען מיר האָבן זיך געפונען, דאַרף מען דאָך נישט שילדערן. ס׳איז געווען מער ווייען און כליפּען ווי זאָגן תפילות.

מיט מנין האָבן מיר נישט געקענט דאַוונען. אָט איז איינער געקומען אויף עטליכע מינוט און באַלד אַוועקגעלאָפען זיך באַהאַלטן. אָט איז מען געקומען זאָגן פאַר אַ צווייטן אַז מען זוכט אים אַרום, פון זיין גרופּע. און אַנדערע האָבן לכתחילה מורא געהאַט צו קומען, און זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ערגיץ־וואו אין אַ בונקער.

ס׳האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז איינער פון אונז האָט פאַרמאָגט אַ מחזור, וואָס ער האָט מיטגענומען מיט זיך דעם גאַנצען וועג. איז דער דאָזיגער מחזור געווען אַ יקר המציאות, און איז געגאַנגען מיד ליד. נאָכדעם ווי איינער האָט אָפּגעזאָגט די שמונה עשרה און יום כיפּור׳דיגע תפילות, האָט ער עס איבערגעגעבן אַ צווייטן, כדי אויך יענער זאָל קענען אַריינכאַפּן די תפילות.

למעשה זענען מיר נישט געווען דער איינציגער ״מונקא־סאַזאָד״ אין יענעם ראַיאָן. נישט ווייט פון אונז האָבן זיך געפונען נאָך צוויי ענליכע ״סאַזאָדס״, וועלכע זענען אַרויסגעקומען מיט אונז צוזאַמען פון יאָלשוואַ, מער־ווייניגער אין דער זעלבער צייט, און אויך זיי האָבן מיטגענומען אַן ענליכען מאַרשרוט ווי אונזער ״סאַזאָד״.

אויך דער צונויפשטעל פון די ״טאַבאָריסטען״ אין יענע צוויי ״סאַזאָדס״ איז געווען כמעט דער זעלבער וואָס אונזערער. ווען מיר פלעגן אַרויסמאַרשירען צו דער אַרבעט, האָט זיך אָפטמאָל געטראָפען אַז מיר האָבן זיך באַגעגענט מיט יענע ״סאַזאָדס״.

מיר האָבן זיך באַמיט אַרויסצוהעלפן איינער דעם אַנדערן. ווען ס׳איז געקומען ראש השנה האָבן מיר זיי אויסגעבאָרגט אונזער שופר וואָס מיר האָבן געהאַט און אויך זיי זענען אונז געקומען צו הילף מיט געוויסע זאַכן.

אָבער עטליכע טעג פאַר יום כיפור זענען מיר אָפּגעטיילט געוואָרן און זיך כמעט נישט באַגעגענט מיט די אַנדערע צוויי ״סאַזאָדס״.

מיר זענען געווען אין אַ מצב פון גרויס שרעק און בהלה. יעדער האָט געזוכט פאַר זיך אַן אויסוועג און אַן אופן וויאַזוי זיך אַרויסצודרייען פון נישט דאַרפן מאַרשירען צו דער אַרבעט מיט׳ן גאַנצען ״סאַזאָד״ ווי אַלע טעג. ערשטענס טאַקע, כדי נישט צו מוזען אַרבעטן אום יום כיפור, און צווייטענס, כדי אַזוי־אַרום צו קענען זאָגן אַ פאָר תפילות. אָבער, פאַרשטייט זיך, אַז אַרויסדרייען פון די אַרבעט איז געווען פון די שווערסטע זאַכן. ס׳איז געווען אַ געוואַלדיגע איינשטעלעניש. האָט יעדער איינער געהאַנדעלט אויף אייגענער האַנט. אייניגע האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ קעלער אויף אַ גאַנצען טאָג, און – צום גליק – איז עס זיי געלונגען. די פאָר יחידים זענען געווען די גליקליכסטע. מ׳האָט זיי נישט געטשעפּעט אַ גאַנצען טאָג. אַנדערע האָבן ריזיקירט און זיי האָבן זיך שעה׳ן־לאַנג אַרויסגעדרייט פון גיין צו דער אַרבעט דורך פאַרשטעקן זיך און אַרומלויפענדיג פון איין אָרט צום צווייטען.

* * *

די גאַנצע צייט זייענדיג אין ״מונקא־טאַבאָר״, טראָץ דעם שפּלות׳דיגען מצב אין וועלכען מיר האָבן זיך געפונען, האָבן מיר פאָרט געהאַט איינגעשטעלט זיך געוויסע סדרים און געוויסע פירעכצער, מיר האָבן זיך געמאַכט אייגענע ״גדרים וסייגים״, אַז מיר זאָלן ווי־וויניגער דאַרפן עובר זיין אויף מצוות התורה.

למשל, ווען מ׳האָט געמוזט אַרויסגיין צו דער אַרבעט אום שבת, כאָטש מ׳האָט געמוזט טראָגען די כלי־מלאכה, די לאָפּאַטעס און שאָוולען, די העק און זעגען אָדער גראָב־אייזענס, האָבן מיר אָבער מקפּיד געווען נישט צו טראָגען קיין שום חפצים אין די טאַשען. אפילו די טאַשענטיכלעך האָבן מיר אַרומגעוויקעלט אַרום׳ן האַלז.

אפילו די אַרבעט גופא אום שבת, וואָס מיר זענען געצוואונגען

געווען צו טאָן, האָבן מיר געזוכט פאַרשידענע דרכים און מיטלען בוחר צו זיין הקל־קל און אַרויסצודרייען זיך לכל הפחות פון טאָן אב־מלאכות.

אין געוויסע פאַלען איז געלונגען זיך צו מעלדען שבת אינדערפרי אַלס "קראַנק" און אין אַזאַ פאַל, האָט מען נישט געמוזט אַרויסגיין צו דער אַרבעט.

תפילין האָבן מיר געלייגט כעלות השחר און אויב די צייט האָט נישט ערלויבט, האָבן מיר געדאַוונט "תפלה קצרה".

ווען ס׳איז אויסגעקומען, אין די זומער־נעכט, אַז אַלע "מונקא־טאַבאָריסטען" האָבן זיך געדאַרפט געפונען אויף זייערע געלעגערס אין אַ באַשטימטער שעה פאַרנאַכטס, וואָס איז געווען נאָך פאַר׳ן זמן פון כניסת השבת, האָבן מיר זיך שפעטער אַרויסגע׳גנב׳עט פון די געלעגערס, געמאַכט קידוש אויף דעם מאָגערן ברויט, און געפראַוועט אַ סעודת שבת.

דאָס עסן, ווי געזאָגט, איז באַשטאַנען פון הויל פאַרדאַרט ברויט מיט בידנע געקעכצען, קאַרטאָפעל, באָנדלעך, אַרבעס וכדומה, וואָס מיר האָבן אויף פאַרשידענע שווערע אופנים אָפגעקאָכט אין אַזוי־גערופענע אייגענע כלים.

פון וואַנען זענען מיר צוגעקומען צו די דאָזיגע גרינצייגען?

קודם כל, האָבן מיר אויסגעטוישט די פּאָרציעס וואָס איז אונז געקומען פון דער אַלגעמיינער קיך, וואָס מיר "כשר׳ע" האָבן נישט געגעסן, מיט אַנדערע וועלכע האָבן נישט מקפיד געווען אויף כשרות, און אין אויסטויש אַרויסבאַקומען פון זיי טרוקענע פּראָדוקטען.

געווען צווישען אונז אַזעלכע וועלכע האָבן געאַרבעט פון צייט צו צייט אין דער אַלגעמיינער קיך. אָדער מ׳האָט זיך אַליין אָנגעבאָטען אַרויסצוהעלפען אין דער קיך פרייוויליג, און דערפאַר האָבן אונז די קעכער געשאָנקען עטליכע קאַרטאָפעל, אַביסעל אַרבעס, אָדער אַביסעל באָנדלעך.

אין די ערשטע וואָכען פון אונזער וואַנדער־וועג, האָבן מיר נאָך ווי־נישט־ווי געקענט צוקומען צו געוויסע פאַרפלעגונג. מיר האָבן געהאַט מיטגענומען מיט זיך פאַרשידענע חפצים, וואָס מיר האָבן שפעטער פאַרקויפט, אָדער ריכטיגער געזאָגט, אויסגעטוישט, מיט אַנדערע און באַקומען דערפאַר ברויט אָדער לעבענס־מיטלען.

עס זענען געווען פּראָדוקטען וואָס איז געווען אויסגעטיילט פון

פֿאַרפֿלעגונגס מאַגאַזין, וועלכע מיר האָבן יאָ געקענט עסן. עס האָט זיך געטראָפֿען אַמאָל וואָס מ׳האָט פֿאַרטיילט קליינע פּאָרציעס פון מאַרמעלאַד, קאַווע, וואָס האָט אונז שטאַרק אַרויסגעהאָלפֿען.

אַ באַדייטענדער זאַפֿאַס פון אונזערע ״פּראָדוקטען״, מ׳שטיינס געזאָגט, איז געקומען דערפון, וואָס בעת מיר האָבן געשטויסען די וועגענער מיט פּראָויאַנט וואָס האָט באַלאַנגט צום מיליטער, אָדער צו אַ ״מונקא־סאַזאָד״, האָבן מיר בשעת מעשה שטופּענדיג דעם וואָגן אַראָפּגע׳גנב׳עט עפּעס.

ביינאַכט האָבן מיר אויף עפּעס אַן אופן אָפּגעקאָכט די מאכלים אין אונזערע אייגענע כלים.

עס דערמאָנט זיך ווי מיר האָבן גענומען צו הילף צו אונזער בידנעם מצב, אויך די היינטיגע טעכנאָלאָגיע. פֿאַר׳ן אַרויספֿאָרען פון אונגאַרן אויפ׳ן פּראָנט, האָב איך זיך באַאָרגט מיט געווויסע כעמישע קלעצלעך, געוופען האָט מען עס ״נעסביט״, וואָס איז באַשטאַנען פון עפּעס אַ מין קאָנדענסירטען צונויפּגעפּרעסטן פּעטראָלעאום געמישט מיט אַ כעמישען ברען־שטאָף. די דאָזיגע ״נעסביט״־קלעצלעך זענען געווען אין אַ קליינעם פּאַרמאַט וואָס מ׳האָט געקענט טראָגען אפילו אין טאַש, און אויב מ׳האָט עס אָנגעצונדען, האָבן זיי געברענט אַ לאַנגע צייט. אַזוי אַז דאָס האָט אונז אָפּט־מאָל געדינט צו מאַכען אַ פּייער און צו קאָכען דערויף די בלעכערנע קאָנזערוו־פּושקעס.

אָבער אויך דאָס איז געווען טיילמאָל אַן איינשטעלעניש.

עס קומט אויפ׳ן זכרון אַ ביטערער פֿאַל וואָס איז פּאָרגעקומען ביי אונז אין ״סאַזאָד״.

איינער פון אונזער גרופּע, פון די ״קאָשעראָשע״ אַזוי־צו־זאָגען, אַ גאָר אַיידעלער און חשוב׳ער איד וירא שמים, איז נעבעך געכאַפּט געוואָרן בעת ער האָט געזוכט צו נעמען אַביסעל באָנדלעך אַן ערלויבענישׂ, און געקאָכט עס פֿאַר זיך כדי ער זאָל נישט מוזען עסן טריפה׳ס. די אונטער־אָפּיצירען אינעם ״קערעט״ זענען דערפון געווואויר געוואָרען און זיי האָבן געמאָלדען פֿאַר דעם ״סאַזאָד־פּאָראָנטשנאָק״, דאָס הייסט, דער קאָמאַנדאַנט פונעם רעגימענט.

דער ״פּאָראָנטשנאָק״ האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל, אַז מען דאַרף דעם איד באַשטראָפֿען מיט דער האַרבער שטראָף פון אויסבינדען – קיקאָטעש״. דאָס האָט געמיינט, אַז מ׳האָט דעם באַשטראָפֿטען

אויפגעהאָנגען מיט די הענט פֿאַרבונדען פון הינטערווייַלעכטן, און מיט די צוגעבונדענע הענט האָט מען דעם באַטרעפנדען אויפגעהאָנגען אויף אַ האָקען פון אַ בוים. די דאָזיגע גרויזאַמע שטראָף האָט געהייסען "קיקאָטעש" – אויסבינדען, אין דער אונגאַרישער שפּראַך. צען אָדער פופצען מינוט האָט מען געלאָזט הענגען די אומגליקליכע וואָס איז זיי צוגעטיילט געוואָרן די דאָזיגע שטראָף.

קלענערע שטראָפען זענען באַשטאַנען פון אַ סאָרט אכזריות׳דיגען ספּעקטאַקעל וואָס האָט זיך געפֿונען "פּעקודי"! דאָס מיינט, אויסציען זיך אויף דער ערד אָנצושפּאַרען זיך בלויז אויף די שפּיץ־פינגער פון די הענט און פון די פיס און דער קערפּער זאָל נישט גרייכען די ערד.

אַזעלכעס האָט מען געמוזט מיטמאַכען צען אָדער צוואָנציג מאָל, און אפשר נאָך פיל מער, לויט ווי עס האָט אויסגעטראָגען די רציחה פונעם אונטער־אָפיציר, די אויפזעער פונעם "סאַזאָד".

דעם דאָזיגען באַרבאַרישען שטראָף פון "אויפבינדען" האָט דער "סאַזאָד־פֿאָראָנטשנאָק" אַרויסגעגעבן אויף יענעם נעבעכדיגען איידעלן בן תורה.

דער גאַנצער "סאַזאָד" איז געוואָרען צונויפגערופען. יעדער האָט געמוזט בייוואוינען דאָס דאָזיגע שרעקליכע ספּעקטאַקעל. כאָטש מיר זענען שוין געוואוינט געווען צוצוזען אַזעלכע פֿיניקונגען, וואָרום עס האָט ליידער אָפט פּאַסירט, דאָך זענען מיר, די חברים פון יענעם איידעלן איד, געשטאַנען און מיט בלוטיגע הערצער זיך צוגעקוקט ווי די רשעים פירען אויס די שטראָף און הענגען אים אויף מיט די הענט הינטערווייַלעכץ. פאַר זיין "חטא" ווייל ער האָט זיך געוואָלט באַזאָרגען מיט עפּעס גרינצייג כדי נישט צו מוזען פאַר׳טרפ׳ען זיך מיט מאכלות אסורות.

צען ביז פופצען מינוט האָבן די רשעים אכזריים געלאָזט אים הענגען. און וועַן מ׳האָט אים אויפגעבינדען און אַראָפּגענומען פונעם האָקען, איז זיין קערפּער געווען בלוי. ס׳פלעגט געווענליך נעמען אַ שטיק צייט ביז מ׳איז געקומען צוריק צו זיך צו די כוחות נאָך אַזאַ מין סאַדיסטישער שטראָף.

האָבן מיר געציטערט יענעם יום כיפור תש"ה, אַז מען זאָל אונז חלילה נישט כאַפּען ביי קיין "פאַרבראָכענע" און נישט זיין אויסגעשטעלט צו פּרישע שטראָפען.

* * *

יענע טעג זענען געווען קריטישע טעג אויפ׳ן שלאַכט־פעלד. ס׳איז שוין געווען דריי חדשים נאָך דער אַזוי־גערופענער "נאָרמאַנדי־אַקציע" פון די אַליאירטע, ווען די אַמעריקאַנער צוזאַמען מיט די בריטישע און פראַנצויזישע טרופען האָבן דורכגעפירט די אינוואַזיע איבער צפון־פראַנקרייך און געגומען האַמערן היטלער׳ס אַרמיי פון מערב־זייט.

די רוסישע "רויטע אַרמיי" האָט מאַרשירט פון מזרח און געטריבען די נאַצישע אַרמייען פון אוקראַינע. דאָס דייטשע מיליטער איז געווען געצוואונגען צוריקצוטרעטן. די רוסישע אָפענסיווע איז אָנגעגאַנגען מיט דער פולער קראַפט.

יעדע נאַכט פונקט אין דער זעלבער צייט האָבן מיר געזען ווי די רוסישע באָמבאַרדיר־עראָפלאַנען זענען געפלויגען איבער אונזערע קעפ קיין אונגאַרן אויף באָמבאַרדיר מיסיעס. יעדען אָוונט געוויס אכט אַזייגער, האָבן זיך באַוויזען אויפ׳ן האָריזאָנט 4 רוסישע עראָפלאַנען, זיי זענען געקומען פון דער ריכטונג פון קיעוו, וויניצע, קאַמענעץ־פּאָדאָלסק, טשערנאָוויץ, און געפלויגען אין דער ריכטונג פון בודאַפּעסט און געזייעט באָמבעס איבער די גרעסערע שטעט אין אונגאַרן.

ס׳איז געווען דאָס לעצטע יאָר פון דער גרויזאַמער מלחמה. נאָך 5 יאָר בלוטיגע שלאַכטען האָט ענדליך די פאַרשאָלטענע דייטשע אַרמיי געגומען צוזאַמענקראַכען. אָבער נאָך אַלץ האָבן די דייטשען ימח שמם און זייערע פאַרבינדעטע אומעטום געשטעלט אַ שטאַרקען ווידערשטאַנד. וואו נאָר ס׳איז מעגליך געווען צו פאַרפעסטיגען זיך, האָבן די דייטשען געשטעלט אַ ווידערשטאַנד. די טייכען און בערג זענען געווען נאַטירליכע פאַרטיידיקונגס־ליניעס פאַר די דייטשען. צוריקצוהאַלטען דעם רוסישען פאָראויס־מאַרש, האָבן די דייטשען און אונגאַרען אויפגעריסען די בריקען איבער די טייכען און שווערער געמאַכט פאַר די רוסען נאָכצויאָגען זיי. אַזוי אויך אין דער בערגיגער געגענט זענען געגראָבען געווארען "שוצען־גראַבענס", וואָס די אידישע צוואַנגס־אַרבעטער זענען געווען געצוואונגען אויסצוגראָבען. דאָרט האָט זיך דאָס דייטשע און אונגאַרישע מיליטער פאַרפעסטיגט. פון די דאָזיגע "שוצען־גראַבענס" האָבן די דייטשע סאָלדאַטען צוריקגעשאָסען מיט

זייערע אַרמאַטען און קאַנאָנען אויף די רוסישע מיליטעריש פאָזיציעס, און דערמיט פאַרלאַנגזאַמט אין אַ געוויסען זין דעם פאָראויס־מאַרש פון דער רוסישער אַרמיי.

וועז דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט צו די קאַרפאַטען־בערג, האָט דער דייטשער גענעראַל־שטאַב באַשלאָסען צו נוצען די קאַרפאַטען אַלס פראָנט־ליניע, צו פאַרפעסטיגען זיך דאָרט און צוריקצוהאַלטען די רוסישע אָפענסיווע. [די קאַרפאַטען־בערג האָבן אַמאָל, פאַר׳ן אויסברוך פון דער מלחמה, געדינט אַלס גרענץ צווישען טשעכאָסלאָוואַקיי און פוילען. אין משך פון דער מלחמה, וועז טשעכאָסלאָוואַקיי איז אָפּגעווישט געוואָרן פון דער מאַפּע און פוילען איז אָקופּירט געוואָרן און צעטיילט געוואָרן צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד, זענען די קאַרפאַטען געוואָרן די גרענץ צווישען אונגאַרן און אוקראַינע, וואָס האָט באַלאַנגט צו רוסלאַנד].

די דייטשען האָבן זיך צוריקגעצויגען ביז די קאַרפאַטען־בערג, זיי האָבן זיך שטאַרק פאַרפעסטיגט אין די הויכע בערג, און אויפגעשטעלט זייער ווידערשטאַנדס־ליניע.

דאָרט טאַקע האָבן זיך אָפּגעשפילט די אַנטשיידענדיגע שלאַכטען. וואָרום עס איז געווען קלאָר, אַז אויב די רוסען וועלן דורכברעכען די באַפעסטיגטע ליניעס פון די דייטשען אין די קאַרפאַטען־בערג, וועט דאַן די רוסישע אַרמיי נישט האָבן קיין שווערען וועג צו מאַרשירען און איינצונעמען אונגאַרן.

זענען די שלאַכטען אין יענעם געביט וואו מיר האָבן זיך געפונען, געווען ביטערע און לאַנג־פאַרצויגענע. די טעג צווישען ראש השנה און יום כיפור זענען געווען די אַנטשיידענדיגסטע טעג, וועז די רוסישע אַרמייען האָבן באַקומען די אויבערהאַנט איבער די אַרמייען פון דייטשלאַנד און אונגאַרן.

צו אונזערע אויערן זענען דערגאַנגען שמועות, אַז די רוסישע אַרמייען געפינען זיך נישט־וויַיט פון אונז. בלויז עטליכע צענדליג קילאָמעטער האָבן אונז אָפּגעטיילט פון די רוסען.

קלאַנגען זענען געווען, אַז אפילו די ערטער אין וועלכע מיר זענען ערשט מיט עטליכע וואָכען צוריק געווען, אַלס "מונק־טאַבאָריסטען", זענען שוין באַזעצט פון די רוסען. אַז קליינע דערפלעך אַרום דעלאַטין, קובאַיאָווקאַ, שוועניטי יאָזעף, מיידאַן גורני, ראַפאַילאָווא,

טורבאַציל, ווישקאָוו, אָט די אַלע דערפלעך זענען שוין באַזעצט דורך די רוסען. און אַז די רוסישע אַרמיי איז שוין דערגאַנגען ביז צום לעגיאָ באַרג־דורכגאַנג, און אויך צום ראָטשאָו באַרג־דורכגאַנג זענען זיי שוין אָנגעקומען. שפּעטער האָט זיך אָבער אַרויסגעשטעלט, אַז דאָס איז נישט געווען אמת. די רוסען זענען טאַקע נישט געווען ווייט פון אונז, זיי זענען געווען אין קאַליש, סטרי, קאָלאָמיי, אָבער צו די קאַרפּאַטען־גרענעץ זענען זיי נאָך דעמאָלט נישט געהאַט דערגאַנגען.

מיר האָבן זיך געפונען ביים יאַבלאָנקער באַרג־דורכגאַנג. ס׳איז קלאָר געווען, אַז ס׳איז בלויז אַ פראַגע פון עטליכע טעג ביז די רוסען וועלן זיך דערשלאָגען אויך צו אונזערע ליניעס.

די לאַגע איז געווען אַן אָנגעצויגענע. אין אַזעלכע טעג ווען די מיליטערישע קאָמאַנדירען זענען געווען אין שרעק און אין נערוועזיטעט, האָבן זיי ווי געוועלט אויסגעלאָזט זייער כעס אויף אונז, אידישע שקלאַפען־אַרבעטער. אין אַזאַ צייט האָט מען זיך געמוזט באַזונדערס שטאַרק אויסהיטן. פאַר דער מינדעסטער פאַרשפּעטיקונג אָדער פאַרנאַכלעסיגונג איז מען באַשטראָפט געוואָרען. מ׳האָט חושד געווען צי ווייל מען נישט אַריבערלויפען אויף דער אַנדערער זייט פון דער פראָנט־ליניע צום ״שונא״, צו די רוסען. האָבען מיר טאַקע געציטערט, אַז מען זאָל זיך נישט מיט עפּעס פאַרזינדיגען.

יענעם יום כיפּור איז די לאַגע אינעם ״סאַזאָד״ געווען מורא׳דיג געשפּאַנט. ס׳האָט זיך געפילט אין די לופטען, אַז די לאַגע איז אַ קריטישע.

די רוסישע אַרמיי האָט אין זעלבן טאָג אָנגעפאַנגען אַ מעכטיגע אָפענסיווע, און די דייטשע און אונגאַרישע אַרמייען זענען געווען געצוואונגען אין בהלה זיך צוריקצוציען. דער ״ריקצוג״ איז געווען אַ שטאַרקער און דאָס איז אויסגעגאַנגען צו אונזערע קעפּ. מיר האָבן געמוזט העלפן פאַר׳ן מיליטער זיך צוריקצוציען, דורך טראָגען דאָס מוניציאָן און אַנדערע לאַסט.

* * *

יום כיפּור – אַרום 10־11 אַזייגער פאַרמיטאָג האָט זיך אָנגעפאַנגען דאָס יאָגעניש און דאָס זוכעניש נאָך די יעניגע וועלכע האָבן זיך

אויסבאַהאַלטען פון גיין צו דער אַרבעט. פּונקט יענעם טאָג האָט מען געדאַרפט שלעפּען אַ גרעסערע צאָל מיליטערישע וועגענער אַרויף אויפ׳ן באַרג, און מ׳האָט יעדען איינעם מאָביליזירט צו דער אַרבעט.

פון קיין דאַווענען האָט שוין מער נישט געקענט זיין קיין פראַגע.

מיר געציילטע פרומע אידען, וועלכע האָבן לויפענדיג פון איין אָרט צום צווייטען זיך אויסבאַהאַלטען פון דער אַרבעט, זענען זיך צעלאָפען, יעדער אויף זיין וועג. געווענליך איז מען צוריקגעגאַנגען אין לאַגער און זיך געמאָלדען אַזוי ווי אַלע "טאַבאָריסטען". איך האָב דאָס אָבער נישט געטאָן.

אין מיין גרויס פאַרצווייפלונג און אין מיין פאַרלוירענקייט האָב איך פאָרט באַשלאָסען, אַז אין לאַגער אַריין גיי איך נישט צוריק. כ׳האָב גענומען וואַנדערן איינער־אַליין אינעם וואַלד, אַוועקגעקראָכען ווייט פונעם "סאַזאָד", דאָרט וואו איך האָב גערעכענט, אַז מ׳וועט מיך נישט זוכען.

ווען כ׳האָב זיך שוין דערווייטערט פונעם "סאַזאָד" אַ היבשען מהלך, ערשט דאַן האָב איך גענומען איבערטראַכטען אין שרעק און זיך מתבונן זיין, וואָס האָב איך דאָ געטאָן? ווי האָב איך זיך געטרויעט, איינער אַליין, אַוועקצוגיין און אָפּצוטיילען זיך פונעם רעגימענט, אינעם סאַמע פראָנט פונעם שלאַכט־פעלד? אָבער פאָרט האָב איך זיך אָנגענומען מיט דרייסטקייט און געגאַנגען ווייטער.

גייענדיג האָב איך באַגעגענט אַ גרעסערע צאָל פּראָוויזאָריש־אויפגעבויעטע מיליטערישע באַראַקען אויפ׳ן סאַמע־שפּיץ באַרג. אין די דאָזיגע באַראַקען איז קענטליך פריער געווען איינסטאַנציאָנירט אַ מיליטערישער רעגימענט. דאָס מיליטער האָט ערשט זיך צוריקגעצויגען אינעם "ריקצוג" און עוואַקואירט די באַראַקען. זענען איצט די באַראַקען געשטאַנען ליידיג און פאַרלאָזט.

אין איינעם אַזאַ פאַרלאָזטען באַראַק בין איך אַריינגעגאַנגען און זיך אַוועקגעזעצט אויף איינעם פון די פּריטשעס וואָס האָט געדינט אַלס געלעגער.

די באַראַקען זענען באַשטאַנען פון "ווענט", וועלכע זענען אייגענטליך געווען געמאַכט פון צונויפגעקלאַפּטע דרענגלעך פון פיכטען־ביימער. און פון די זעלבע דרענגלעך און קלעצער זענען אויך געווען געמאַכט די דעכער. אַזעלכע "דעכער", ווי מען קען זיך משער

זיין, זענען געווען אַ קנאַפּע שוץ קעגן רעגן.

ס׳איז געווען נאָכמיטאָג. עס האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אַ שטאַרקער רעגן. דער רעגן איז אַריינגערינען אינעם באַראַק וואו איך בין געזעסן. אָבער וועמען האָט געקימערט דער רעגן, ווער האָט זיך געזאָרגט וועגן נאַס־ווערן, מיין דאגה איז געווען אַן אַנדערע: וואָס וועט זיין אויב וועט מען מיך טרעפן דאָ איינעם אַליין, צי וועט מען מיך נישט באַטראַכטען אַלס דעזערטיר, וואָס די שטראָף דערפאַר איז נישט קיין לייכטע?

אָבער פאָרט האָב איך נישט געהאַט קיין חשק צו לאָזען זיך צוריק אין וועג אַריין און גיין צוריק צום לאַגער. האָב איך נאָכ׳ן אָפּזאָגען אויסענווייניג די יום כיפּור׳דיגע שמונה עשרה׳ס, זיך אויסגעצויגען אויף איינעם פון די נאַסע פּריטשעס, און אַ מידער איינגעדרימלט.

מיט־אַמאָל האָב איך געהערט אַ גרויסען רעש. אַן אַנגסטיגע שרעק האָט מיך אַדורכגענומען. אַ מחנה אונגאַרישע סאָלדאַטען האָט מאַרשירט פאַרביי די באַראַקען, זיי האָבן זיך צוריקגעצויגען פונעם פראָנט אין גרויס איילעניש.

אין יענע מינוטן האָב איך געטראַכט, אַז איך בין כמעט אַ פאַרלוירענער ח״ו. זאָל מען מיך דאָ כאַפּען, דאַן בין איך ח״ו איינגעשטעלט מיט׳ן לעבן. אָבער די מאַרשירענדע סאָלדאַטען זענען זיך געגאַנגען זייער וועג און נישט אַריינגעגאַנגען אין די באַראַקען. געציילטע סאָלדאַטען האָבן יאָ אַריינגעקוקט אינעם באַראַק וואו איך האָב זיך געפונען, און אין דער בין־השמשות׳דיגער טונקעלקייט באַמערקט עפּעס אַ מענטשליך געשטאַלט, אָבער זיי האָבן גאָרנישט רעאַגירט און זיך געגאַנגען זייער וועג ווייטער.

אַז ס׳איז צוגעפאַלען די נאַכט, און כ׳האָב אָפּגעדאַווענט מעריב, האָט זיך ערשט געשטעלט די שווערע פראַגע: וואו נעמט מען אויסצופאַסטען דעם תענית?

אַ שטיקעל פאַרדאַרט ברויט האָב איך יאָ געהאַט מיט מיר, און דערמיט האָב איך געענדיגט דעם תענית.

פון צוריקגיין אינעם לאַגער אין־מיטען דער נאַכט האָט נישט געקענט זיין קיין רייד. בין איך געבליבען אַליין אין וואַלד איינזאַם אינעם אָפּגעלאָזטען באַראַק, און געוואַרט אויף דער מינוט ווען עס וועט אָנהויבען טאָגען.

דער רעגן האָט נישט אויפגעהערט כמעט אַ גאַנצע נאַכט. ווי אויף

צו להכעיס האָט געקאָפּעט דער רעגן גראָד איבער׳ן פּריטש וואו איך בין געלעגען. ס׳איז כמעט אוממעגליך געווען צו כאָפּען אַ דרימל. אויסערדעם וואָס פון יעדן שאָרך האָט מיין האַרץ געטומען קלאָפּען אין גרויס שרעק.

די נאַכט האָט זיך געצויגען אויסערגעווענליך לאַנג. ס׳האָט אויסגעקוקט אַז עס נעמט נישט קיין עק. ענדליך האָבן זיך דורכגעריסען די ערשטע פּרי־מאָרגען שטראַלען דורך די שפּאַרעס פונעם דעכעל.

מיט פאָרזיכטיגע שריט האָב איך זיך אַרויסגעשאַרט פונעם באַראַק אַרומצוקוקען זיך וואָס עס טוט זיך אין דער סביבה אַרום. קיין מענטשליך נפש האָט מען נישט געזען און נישט געהערט. און דאָס גראַדע איז געווען אַ שטיקעל באַרואיגונג, וואָרום וועמען וואָלט מען דען געקענט דאָרט אָנטרעפן, אויב נישט סאָלדאַטען, אונגאַרישע אָדער דייטשע. דאָס איינציגע קול וואָס מ׳האָט געקענט הערן איז געווען, דער אָפּקלאַנג פון די שיסעריין פון גראַנאַטען און קאַנאָנען.

איך בין געווען אין אַ שרעקליכער מבוכה. וואָס איז דאָ וויטער צו טאָן? זאָל איך צוריקגיין אין לאַגער, ווער ווייסט צי וועל איך זיי דאָרט געפינען. און אויב יאָ, צי וועט מיין אַנטלויפען דורכגיין גלאַטיג אָן שטראָף. זאָל איך אַרונטערבלייבען און וואַרטען אַ מעת לעת אָדער צוויי ביז דאָס רוסישע מיליטער וועט אָנרוקען, איז אַ גרויסע פּראַגע צי די לעצטע אונגאַרישע און דייטשע טרופּען וועלן מיך נישט געפינען דאָ און האַלטען מיך אַלס דעזערטיר.

אויסערדעם האָט דער הונגער געפּיניגט פיל מער ווי אין דער פאַרגאַנגענהייט.

די ספּיקות האָבן געעגבערט אין מוח און עטליכע שעה האָב איך נישט געקענט קומען צו קיין באַשלוס.

היות אָבער כ׳האָב נישט געהאַט קיין תפילין מיט זיך, האָב איך באַשלאָסען, אַז דער איינציגסטער אויסוועג וועט פּאָרט זיין צוריקצוגיין צום לאַגער, אויפזוכען מיין רעגימענט און זיך אָנשליסען אין מיין גרופּע. קיין אייגענע תפילין האָב איך סיי־ווי נישט געהאַט שוין אַ לענגערע צייט. די תפילין האָט מען מיר געהאַט צוגענומען נאָך מיט עטליכע וואָכען פריער, מאַרשירענדיג קיין אוקראַינע, גייענדיג פילע קילאָמעטערס אין די אומענדליכע שטרעקעס, האָב איך זיך געוואָלט לייכטער מאַכען, און אַרויפגעלייגט מיין רוק־זאַק, אין וועלכען עס איז

אויך געלעגען מיינע תפילין, אויף אַ מיליטערישען וואָגען. נאָך אַ שטיק וועגס גאַנג, האָט איינער אַן אונטער־אָפיציר באַמערקט מיין רוק־זאַק אויפ'ן מיליטערישען וואָגען, האָט ער געכאַפּט דעם גאַנצען רוק־זאַק און מיט גרויס רשעות אַריינגעוואָרפען אין דערנעבענדיגען טייך.

פון דעמאָלט אָן בין איך געווען געצוואונגען יעדן טאָג אויסצובאָרגען זיך תפילין פון איינעם פון די חברים. די אַנדערע האָבן ב"ה געהאַט זייערע אייגענע תפילין, און אפילו טלית ותפילין.

מיט גרויס יגיעה וחסדי השי"ת איז אונז געלונגען יעדן טאָג צו לייגען תפילין. כאָטש אַמאָל איז אויסגעקומען אַז מ'האָט נישט געקענט לייגען קיין תפילין ביז פאַרנאַכטס.

* * *

ס'איז שוין געווען מיטאָג־צייט וועז איך האָב גענומען וואַנדערן צוריק אין דער ריכטונג וואו אונזער "סאַזאָד" איז געווען סטאַנציאָנירט. פון דער ווייטענס האָב איך געהערט שטימען, און נאָך די דאָזיגע קולות בין איך צוריקגעקומען צום "סאַזאָד".

כ'האָב געציטערט, אַז דער מיליטערישער "קערעט" זאָל מיך נישט אין־אַכט נעמען וועז איך האָב זיך אומגעקערט צום "סאַזאָד". גראַדע איז דער גאַנצער רעגימענט געווען אין איילענישׂ פאַרנומען מיט צונויפּפּאַקען אַלעס און לאָזען זיך אין וועג אַריין. אַזוי אַז וועז איך האָב זיך אַריינגעשלייכט צוריק אין לאַגער, בין איך כמעט נישט באַמערקט געוואָרען פון די מיליטערישע אויפזעער. דער ערשטער שריט איז אַזוי־אַרום פאַראיבער גלאַטיג.

אָבער מיינע חברים זענען צוגעפאַלען צו מיר און מיט פאַרוואונדערונג געוואָלט וויסען וואו איך בין אַהין־געקומען כמעט אַ גאַנצען מעת־לעת. ס'איז נאָך נישט געהאַט פאַראיבער מער ווי קנאַפּע 24 שעה, און דאָך האָבן זיי מיך באַטראַכט ווי איינעם וואָס קומט פון אַן אַנדערער וועלט. זיי זענען געווען מורא'דיג פאַרזאָרגט און נישט געוואוסט וואו איך בין אַהינגעקומען.

כאָטש זיי האָבן זיך געהאַט זייערע אייגענע פראָבלעמען, צו דערציילען וואָס זיי האָבן מיטגעמאַכט און וויאַזוי עס איז איבער זיי פאַראיבער דער יום הקדוש, פונדעסטוועגן זענען זיי געווען שטאַרק

באַזאָרגט און צעטראָגען איבער מיין גורל. זיי האָבן נישט געוואוסט וואָס איבערצוטראַכטען איבער מיר.

אָבער נישט ווינציגער ווי זיי זענען געווען אינטערעסירט צו וויסען וואָס עס האָט פאַסירט מיט מיר, בין איך געווען נייגעריג צו וויסען וואָס עס האָט זיך אָפגעטאָן אינעם מעת־לעת אין "סאַזאָד", און וואו מ׳האַלט איצט.

קיין געוויע אויפקלערונג וואָס עס גייט פאָר אין לאַגער האָט מיר קיינער נישט געקענט געבן. אָבער אַלע האָבן געוואוסט און געפילט אַז עפעס דראַמאַטישעס גייט פאָרקומען.

פון דעם וואָס זיי האָבן מיר דערציילט בין איך געוואויר געוואָרען, אַז נאָך מיין אַנטלויפען אין וואַלד, האָבן אויך זיי איבערגעלעבט שוועריקייטן.

אמת, די יניגיע וועלכע האָבן זיך באַהאַלטען אין אַ קעלער, די זענען בלויז אָפּגעקומען מיט שרעק. זיי זענען דאָרט געזעסען אַ גאַנצען טאָג און מורא געהאַט זיך אַרויסצורירען פון דאָרט. פון צייט צו צייט האָט זיך איינער פון זיי אַרויסגעשאָרט צו קוקען וואָס טוט זיך אינדרויסען, אָבער פאָרט איז דורכגעגאַנגען דער גאַנצער הייליגער טאָג און זיי זענען געזעסען אין זייער באַהעלטעניש.

צו נעילה האָבן זיי שוין אפילו צוזאַמענגעשטעלט אַ מנין, געדאַוונט תפלת נעילה בציבור.

די אַנדערע אָבער, האָבן געהאַט אַ שווערן טאָג. אַ גאַנצען נאָכמיטאָג, ביז שפעט אין דער נאַכט אַריין, האָט זיי דער מיליטעריישער "קערעט" געהאַלטן אין איין טרייבען צו דער אַרבעט, און אונטעריאָגען צו טאָן די אַרבעט פון שלעפּן די משא׳ס וואָס־שנעלער און וואָס־גיכער. ערשט אַזוי שפעט ביינאַכט ווי אַרום 11 אַזייגער, און אפשר נאָך שפעטער, האָט מען זיי אָפּגעלאָזט, און ערשט דאַן האָבן זיי זיך געקענט דערכאַפּען דאָס האַרץ.

* * *

כ׳האָב נאָך נישט באַווייזען אויסצוטאָן די תפילין וואָס איינער האָט מיר אויסגעבאָרגט, און מיט־אַמאָל איז געוואָרען אַ בהלה אין גאַנצען לאַגער. עס איז אויסגערופען געוואָרען אַ "שאָראַקאָזאָ", אַ מין סאָרט

"אַפּעל", – דאָס מיינט, אַז אַלע האָבן זיך געמוזט אויס'שורה'ן אין אַ ריי און וואַרטען אויף אַ באַפעל.

אין איילעניש איז יעדער געלאָפּען אויספֿאָלגען דעם באַפעל און זיך אויסשטעלן אין אַ ריי.

4 חברים זענען מיר געווען, וועלכע האָבן זיך געהאַלטן כסדר צוזאַמען. אין נויט און אין פֿרייד, מ'שטיינס געזאָגט, זענען מיר שטענדיג געווען אינאיינעם. מיר האָבן זיך נישט געירט איינער אָן דעם צווייטען.

אויך דאָס מאָל האָבן מיר אַלע 4 זיך אויסגע'שורה'ט אין איין ריי. קיינער האָט נישט געהאַט קין אַנונג וואָס דער פֿלוצים'דיגער "שאַראַקאָזאָ" אין שפּעטן נאָכמיטאָג באַדייטעט. באַזונדערס בין איך געווען פול מיט שרעק. וויסענדיג אַז איך בין באַגאַנגען אַ "חטא" וואָס כ'האָב זיך אויסבאַהאַלטען אַ גאַנצע נאַכט, האָב איך געציטערט צי האָט דאָס אפשר נישט אַ שייכות חלילה מיט מיר.

פופצען מינוט זענען מיר געשטאַנען אויסגע'שורה'ט, אויף אַלעמענס פּנימ'ער איז געווען צו מערקען די שפּאַנונג און די זאָרג. מ'האָט מורא געהאַט זיך אַוועקצורירען פון פּלאַץ, און יעדער איז געשטאַנען ווי צוגענאָגעלט צו זיין אָרט.

נאָך פופצען מינוט האָט זיך ענדליך באַוויזען דער אויבער־לויטענאַנט, דער הויפּט באַפעל־געבער ("פֿאָראָנטשנאָק") פונעם "סאַזאָד". אַרום אים זענען געשטאַנען די אַנדערע קלענערע אָפּיצירען, און אויך די אונטער־אָפּיצירען, בקיצור, דער גאַנצער מיליטעריש ע "קערעט".

דער "סאַזאָד" איז געשטאַנען געשפּאַנט. אַלע סימנים האָבן געוויזען, אַז עפּעס וויכטיגעס קומט פֿאָר. דער "סאַזאָד"־פּירער וועט איצט אַרויסגעבן אַ וויכטיגע מעלדונג, אַ גאָר־וויכטיגען באַפעל. אין די הערצער האָבן מיר מתפּלל געווען צו השי"ת, אַז דער דאָזיגער באַפעל זאָל זיין צום גוטען.

מיט אַ נערוועזער שטימע, נישט ווי זיין געוואוינהייט, האָט דער אויבער־לויטענאַנט געמאָלדען, אַז ביז 45 מינוטען מוז דער גאַנצער "סאַזאָד" שטיין גרייט, אין פולער גרייטקייט, צו לאָזען זיך אין וועג אַריין. אַלע מוזען זיין גרייט. קיין איינציגער טאָר נישט אַראָפּבלייבען. די דאָזיגע לעצטע ווערטער האָט ער באַזונדערס אונטערגעשטראָכען, און געוואָרנט, אַז ווער עס וועט אַרונטערבלייבען פונעם טראַנספּאָרט, וועט באַלד אויפֿן אָרט ווערן דערשאָסען, ר"ל.

און ווידעראַמאָל, נישט ווי זיין געוואוינהייט, האָט דער "סאָזאָד"־פירער צוגעגעבן נאָך אַ באַמערקונג און האָט געמאָלדען, אַז עס איז אָנגעקומען אַ באַפעל פונעם מיליטערישען הויפט געניראַל־שטאַב, אַז אַלע אונגאַרישע מיליטערישע אינהייטען, די פוס־גייער, שווערע אַרטילעריע, טעכניקער, און מאָטאָריזירטע דיוויזיעס פון דער אונגאַרישער אַרמיי, ווי אויך אַלע "סאָזאָדס" פונעם "מונקא־טאַבאָר", וועלכע געפינען זיך אויפֿן גאַנצען פראָנט אויף דער צווייטער זייט פון דער גרענעץ, דאָס הייסט אויפֿן אוקראַינישען אָדער מזרח־גאַליציעשען געביט, – אַלע דאַרפען זיך זאָפאָרט צוריקציען צו דער צווייטער זייט גרענעץ, אַריין אין קאַרפאַטאָ־רוס, די דעמאָלטדיגע טעריטאָריע פון אונגאַרן, און צוריקציען זיך ביז איבער די קאַרפאַטען־בערג.

מיט אַנדערע ווערטער: נאָך 4 חדשים צרות און יסורים אין מזרח־גאַליציעשען אוקראַינע, ווערן מיר ענדליך צוריקגעפירט קיין אונגאַרן.

די פֿלוצימ׳דיגע מעלדונג האָט אַרויסגערופען אַן אויפגעהייטערטקייט צווישען אַלע "טאַבאָריסטען". ענדליך קערט מען זיך צוריק "אַהיים"...

ס׳האָט קיינער פון אונז נישט געהאַט קיין אַנונג, אַז די דאָזיגע "היים" עקזיסטירט שוין אייגענטליך מער נישט, ליידער. די רשעים ימ״ש, די מאַדיאַרען און די דייטשען ימח שמם וזכרם, האָבן חרוב געמאַכט די אידישע היימען און האָבן אומגעברענגט אַלע אידען פון יענע היימען. דאָס האָבן מיר אין יענעם מאָמענט נישט געוואוסט. און דערפאַר ווען מ׳האָט אונז אָנגעזאָגט די בשורה, אַז מען קערט זיך צוריק קיין אונגאַרן, האָט עס אַרויסגערופען ביי אונז אַן אינערליכע צופרידענקייט און אפילו אַ געוויסע פרייד.

כאָטש פון דער צווייטער זייט האָט מען געזען דערין אַ סימן אַז די מלחמה האַלט נאָך אַלץ נישט ביים פאַרענדיגען זיך. געהאָפט האָבן מיר, אַז אָט־אָט וועלן די רוסען אַריינמאַרשירען און אונז באַפרייען פון דער דייטשער און אונגאַרישער טיראַניי, און אַ סוף וועט נעמען צו די צרות. שטעלט זיך אַרויס, אַז די אונגאַרישע מיליטערישע מאַכט וויל אונז אַלץ נאָכנישט אַרויסלאָזען פון אונטער אירע לאַפּעס, און מיט יעדען קילאָמעטער וואָס די רוסען דערנענטערן זיך, פירט מען אונז אַוועק אַלץ טיפער און טיפער, אינעם לאַנד, און ווער ווייסט מיט וואָס דאָס וועט זיך ענדיגען, צי וועט מען אונז נישט פאַרשלעפען קיין דייטשלאַנד.

נאָך איידער עס זענען אָפּגעלאָפּען די באַשטימטע 45 מינוט, זענען מיר אַלע געשטאַנען גרייט צו לאָזען זיך אין וועג אַריין.

עס האָט זיך אָנגעפּאַנגען אַ מאַרש צוריק, וואָס האָט זיך געצויגען העכער צוויי וואָכן. די דאָזיגע צוויי וואָכן זענען געווען די קריטישסטע און אַנטשיידענדיגסטע.

אין אונגאַרן און אין דער שכנות׳דיגער רומעניען זענען דעמאָלט פאָרגעקומען געוואַלדיגע מיליטעריש אויפטרייסלונגען. רומעניען, וועלכע האָט אויך באַלאַנגט צום בלאָק פון די פאַשיסטישע גרויס־מאַכטען, דייטשלאַנד, איטאַליען און יאַפּאַן, איז אַרויסגעשפּרונגען פון "היטלעריסטישען אַקס". די רומענישע רעגירונג האָט געביטען איר קורס, אויסגעדרייט זיך מיט׳ן רוקען צו דייטשלאַנד און געזומען קעמפן קעגן דייטשלאַנד.

אויך די אונגאַרישע רעגירונג האָט געוואָלט נאָכפאָלגען דעם ביישפּיל פון רומעניע. אויך די אונגאַרישע רעגירונג האָט געמאָלדען צו די אַליאירטע, אַמעריקע, ענגלאַנד און פראַנקרייך, אַז זיי זענען גרייט אַראָפּצולייגען דאָס געווער און צו קאַפּיטולירען.

ווען די ידיעה איז צו אונז דערגאַנגען, זענען מיר שוין געווען אין ראַחוב, אַ שטעטל נישט ווייט פון סיגעט.

אַ געוואַלדיגע פרייד האָט אויסגעבראָכען צווישען אונז. אָבער ס׳האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטען. אַ טאָג אָדער צוויי דערנאָך האָט די היטלעריסטישע סאַלאשי פּאַרטיי אַרונטערגעוואָרפען די רעגירונג פון האָרטי, און פאַרכאַפּט די מאַכט. און ערשט דעמאָלט האָבן זיך אָנגעפּאַנגען די ביטערע און אומדערטרעגליכע צרות.

די חששות, אַז אויב מען דערווייטערט אונז פון די פראָנט־ליניעס, דאָס הייסט אייגענטליך פון די געביטען וואָס זענען נאָענט צו די רוסישע מיליטעריש פאָזיציעס, זאָגט נישט אַן קיין גוטס. ווייל דאָס מיינט אַז אונזער באַפרייאונג איז נאָך גאָר ווייט און אַז די רשעים ווילען אַוועקפירען די אידישע שקלאַפען וואָס ווייטער און טיפער, כדי זיי זאָלן נישט באַפרייט ווערן דורך דער פאָראויס־מאַרשירענדיגער "רויטער ארמיי", אָט די דאָזיגע חששות האָבן זיך אַרויסגעשטעלט צו זיין באַרעכטיגט און זיי האָבן אָנגעפּאַנגען צו באַקומען אַלץ־מער אחיזה אין מציאות. די פרייד, אַז מ׳פירט אונז צוריק קיין אונגאַרן איז געווען אַ פריצייטיגע. ווי עס זעט אויס וועלן די אונגאַרישע און דייטשע רוצחים

אונז נישט לאָזן באַפרייט ווערן דורך די רוסען.

איין אויסוועג איז געווען: איינשטעלן זיך און אַרונטערבלייבען אינטערוועגענס, עד יעבור זעם, ביז ווילאַנג די לעצטע אונגאַרישע און דייטשע טרופען וועלן זיך צוריקציען, און דאַן זיך אויסבאַהאַלטען ביז די רוסען וועלן אַריינמאַרשירען. ווייל עס וועט נישט דויערן לאַנג, העכסטענס אַ טאָג אָדער צוויי, ביז דאָס רוסישע מיליטער וועט אָנקומען.

עס רעדט זיך אַזוי גרינג "די רוסען וועלן אַריינקומען"... אָבער למעשה איז עס גאָרנישט געווען קיין איינפאַכער און לייכטער דורכגאַנג. וואָס עס איז איבער אונז פאַראיבער אין יענעם "דורכגאַנג" איז אַ דראַמאַטישע דערציילונג פאַר זיך.

געוואוסט האָט מען, אַז אויב וויל מען אַרונטערבלייבען, איז דאָס פאַסיגע פלאַץ אַרונטערצובלייבען כל זמן מ׳געפינט זיך אויף דער טעריטאָריע פון קאַרפאַטאָ־רוס. קוים אָבער ווערט מען פאַרשלעפט און אַוועקגעפירט ווייטער, טיף אין לאַנד, אין אונגאַרן גופא, דאַן זענען די אויסזיכען זיך אַרויסצודרייען פון די נעגל פון די נאַצישע רשעים כמעט אוממעגליכע.

דאָס אַרונטערבלייבען איז, פאַרשטייט זיך, געווען אַ מורא׳דיג ריזיקאַלישע איינשטעלעניש. אויב האָט מען געכאַפט איז געווען אחת דתו ר״ל.

מהאי טעמא טאַקע, האָט רובא־דרובא פון דעם "סאַזאַד" נישט געהאַט אין דער מחשבה אַרונטערצובלייבען אין די דערפער, אין וועלכע מיר האָבן דורכמאַרשירט. בלויז געציילטע, איינצעלנע יחידים, האָבן יאָ געטראַכט וועגן דעזערטירען און אַרונטערבלייבען. דאָס האָבן געטראַכט צו טאָן בעיקר די פון אונז, וועלכע האָבן געשטאַמט פון די קאַרפאַטאָ־רוסישע געביטען, וואָס מיר זענען געווען באַקאַנט מיט דער שפראַך פון דער אָרטיגער קאַרפאַטאָ־רוסישער באַפעלקערונג. מיר האָבן זיך גיכער אַנטשלאָסען צו אָט דעם ריזיקאַלישען שריט. ובפרט האָבן מיר דאָך דעמאָלט געהאָפט און געלעכצט, אַז מיר וועלן קענען צוריקגיין אין אונזערע געבורטס־ערטער, אפשר וועט מען טרעפן דאָרט משפחה־מיטגלידער.

אויך איך האָב באַלאַנגט צו דער דאָזיגער קליינער חבורתא. און נאָך עטליכע שוועריגע טעג און נעכט פון שרעקליכע איבערלעבענישען, זענען ענדליך די רוסישע אַרמייען אַריינגעקומען און אונז "באַפרייט".

"באַפרייט" מיט גענזן־פיסלעך, ווייל פאַר געוויסע אידן האָט זיך ערשט אָנגעפאַנגען אַ פרישע תקופה פון צרות און יסורים און ביטערע איבערלעבענישען, טאַקע נאָך דער אַזויגערופענער רוסישער "באַפרייאונג" ווער רעדט נאָך פון די יעניגע אומגליקליכע אידען, וועלכע זענען נישט אַרונטערגעבליבען אין קאַרפּאַטאָ־רוס און מ'האָט זיי יאָ פאַרשלעפּט קיין דייטשלאַנד, וואו גאָר אַ קליינער טייל איז געבליבען לעבן פון יענעם גיהנם.

* * *

אַלזאָ ענדליך בין איך באַפרייט געוואָרען. דאָס איז געווען אין דער נאַכט פון שבת פרשת נח תש"ה. דאָס דאָרף נאָדי בעיגאַני וואו איך בין באַפרייט געוואָרען דורך די רוסען, געפינט זיך עטליכע קילאָמעטער פון דער שטאָט בערעגסאַז.

תיכף נאָך שבת האָב איך זיך געלאָזט אין וועג אַריין. די ערשטע מחשבה איז צו גיין קיין ברעזנא. וואוהין דען? אָבער איז גאָרנישט אָנגעקומען לייכט. שוין אָפּגערעדט וואָס אַלע וועגען און אַלע בריקען זענען געווען אויפגעריסען, און מ'האָט נישט געקענט פאָרען, און אפילו נישט גיין צופוס, אויסערדעם האָט געלויערט די געפאַר געכאַפּט צו ווערען אין געפאַנגענשאַפט דורך דאָס רוסישע מיליטער. מיר אידען, וואָס מיר האָבען מיטגעמאַכט אַזויפיל אומבאַשרייבליכע צרות פון די אונגאַרישע און דייטשע פאַשיסטען, האָבען געמיינט אַז אַצינד וועלען די רוסען זיך געוויס באַציען צו אונז מיט איינזעעניש, און דאָס רוסישע מיליטער וועט אונז אַרויסהעלפען מיט אַלעם מעגליכען. ווי גרויס איז געווען די איבערראַשוונג ווען די רוסישע מיליטערישע רעגימענטען האָבען אַרויסגעוויזען קנאָפּע רחמנות געפילען לגבי די אידישע שקלאַפען אַרבעטער. זיי האָבען נישט געמאַכט קיין גרויס אונטערשיד צווישען די אידישע געליטענע און געפּאָלגטע קרבנות, און צווישען דער נישט־אידישער אַנטיסעמיטישער באַפעלקערונג. טויזענטער דורך די רוסען באַפרייטע "מונקא טאַבאָריסטען" זענען נעבעך פאַרשלעפּט געוואָרען טאַקע דורך די רוסען אין "פּלען", דאָס הייסט אין געפאַנגענשאַפט, צוזאָמען מיט אונגאַרישע רשעים, סאָלדאַטען, "האָנוועדן" און אַנדערע אַנטי־סעמיטען וואָס האָבען גע'הרג'עט און

געשלאָגען אידען. טייל אַזעלכע אידען זענען אפילו פאַרשלעפט געוואָרען ביז סיביר, און געבליבען אין רוסישער געפאַנגענשאַפט עטליכע יאָרען, ביז זיי האָבען ענדליך זיך געקענט אומקערן אַהיים.

אויך מיט מיר האָט נישט בעסער פאַסירט. אָבער צום מזל האָב איך זיך באַלד געכאַפט אַז אויף די רחמנות געפילען פון די רוסען קען מען זיך נישט פאַרלאָזען, און אַזוי אַרום האָב איך מיט גרויסע איינשטעלענישען זיך אַרויסגעריסען פון זייערע הענט. און – ווי געזאָגט – זיך געלאָזט אין וועג אַריין קיין... ברעזנא!

איך האָב נאָך דעמאָלט קיין אַנונג נישט געהאַט וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אין פאַרלויף פון די ביטערע חדשים. כ׳האָב נישט קיין שום באַגריף וועגען אַזאַ זאַך ווי "אוישוויץ". יעדענס האַרץ האָט געצויגען צו זיין אַמאָליגער היים. און אויך בין נישט געווען אַנדערש.

ס׳איז שווער איבערצוגעבען די פּלאָגענישען ביז׳ן דערשלאָסען זיך קיין ברעזנא, אין יענע שווערע טעג פון סאַמע מיטן פון דער מלחמה. פאָרט בין איך אָנגעקומען צו מיין געבורטס־אָרט, און ערשט דעמאָלט האָט זיך פאַר מיר אַנפּלעקט דער שרעקליכער חורבן. דאָס האַרץ און דער מוח האָבען אויפגעהערט צו פונקציאָנירען. ס׳איז נישט מעגליך געווען צו באַנעמען דעם מורא׳דיגען בראָך, די שרעקליכע קאַטאַסטראָפע וואָס אַזוינס איז נישט געווען זייט די וועלט שטייט.

קיין זכר פון אַ איד! קיין זכר פון אידיש פאַרמעגען! אַלע אידען, אנשים נשים וטף, זקנים וישישים, אַלע האָט מען זיי אויסגעריסען פון די אַמאָליגע היימען, און אַוועקגעפירט לכליון ואבדון רח״ל.

די אידישע הייזער זענען געשטאַנען פאַר׳יתום׳ט. פאַרווייַנט, אויסגעפּלינדערט! אין דער גרויסער און שיינער שוהל איז געווען איינגעאָרדענט עפּעס אַ מין האַלץ פאַבריק. אין דער קלויז איז געווען אַן אַמבולאַטאָריום. דאָרט האָבען וואַרשיינליך די דייטשען און די מאַדיאָרן ימ״ש געהאַלטען זייערע פאַרוואונדעטע סאָלדאַטען. דאָס בית המדרש האָט נעבעך געדינט פאַר שטאַלן פאַר פערד, רח״ל!

מ׳האָט געדאַרפט האָבען אַ האַרץ פון אייזען צו קענען דאָס דורכטראָגען.

ווער האָט געקענט בלייבען אין אַזאַ חרוב מקום? אָבער אויך אַוועקגיין איז נישט אָנגעקומען לייכט. וואָס, ווי געזאָגט, די וועגען זענען נישט געווען מסודר. נישט געווען קיין באַנען, און די בריקען

זענען על פי רוב געווען אויפגעריסען. פאָרט האָבען מיר זיך אַרויסגעריסען פונעם עמק הבכא, און ווידער געגומען וואַנדערן, ביז מיר זענען אָנגעקומען אין מקומות וואו עס האָבען זיך שוין צונויפגעקליבען עטליכע לעבען געבליבענע אידען, אודים מוצלים מאש!

יעדער איד וואָס איז ניצל געוואָרען פון דעם מורא׳דיגען חורבן איז ניצל געוואָרען בהשגחה פרטית. וואָרים בדרך הטבע איז נישט מעגליך געווען זיך אַרויסצוראַטעווען פון די בלוטיגע לאַפעס פון די רשעים, וועלכע האָבען געלאָקערט אויף יעדען אידישען נפש. ולפיכך אנחנו חייבים להודות ולהלל פאַר הקדוש ברוך הוא וואָס ער האָט אין די סאַמע ביטערע צייטען פון גרויסער הסתרת פנים אַרויסגעוויזען רחמנות און איבערגעלאָזט דעם שארית הפליטה, אַז דער כלל ישראל זאָל ווידער קענען אויפגעבויט ווערען.

שומר ישראל שמור שארית ישראל ואל יאבד ישראל האומרים שמע ישראל!

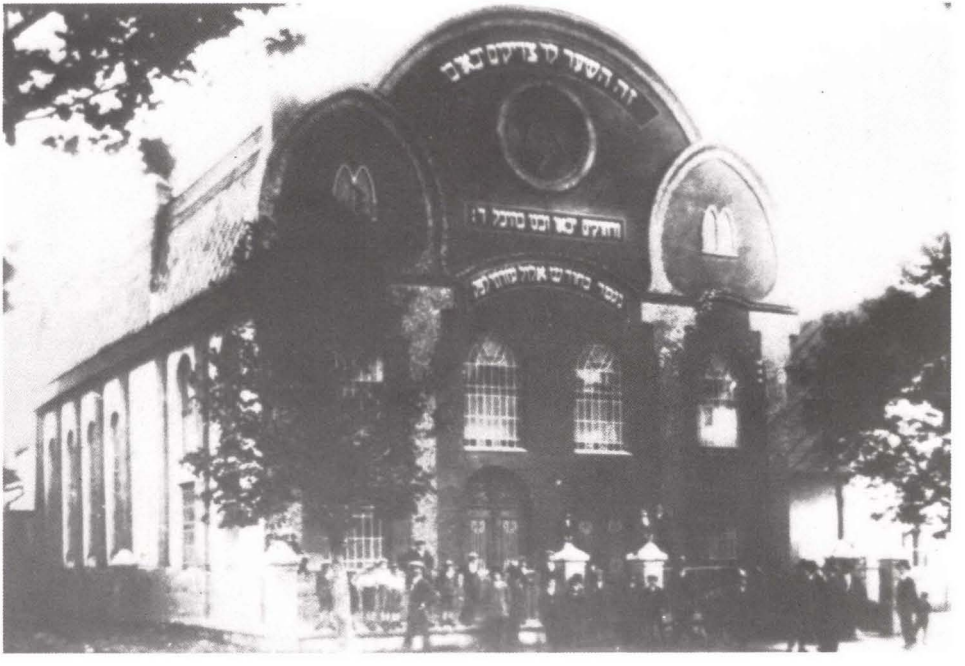

אויבערשטע בילד: אַלטע שוהל אין ברעזנא

אונטערשטע בילד: ברעזנער שוהל נאָכ׳ן איבערבויען אין שנת תרפ״ז

זכרונות

תיקון טעות
די בילדער פון
הג"ר הערש ז"ל
און הג"ר חיים ז"ל
זענען בטעות
פארביטען
געווארען

הגה"צ רבי הערש שרייבער־סופר זצ"ל, אב"ד ברעזנא בימי עלומיו

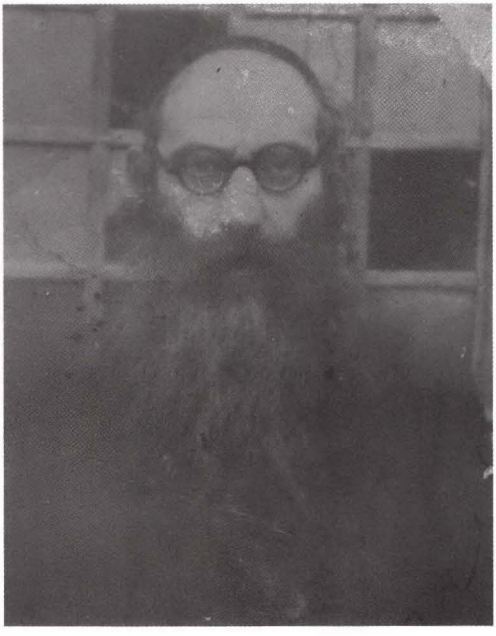

הגה"צ רבי יהושע שרייבער־סופר זצ"ל,
דומ"ץ ברעזנא

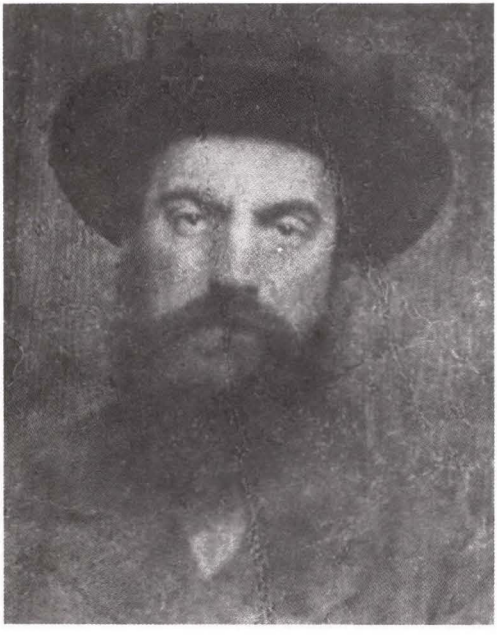

הגה"צ רבי חיים שרייבער־סופר זצ"ל,
דומ"ץ מונקאטש